

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

КОЛИ І ЯК ВИНИК КИЇВ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1963

Скільки років Києву — «матері городам руським»? Коли і в яких умовах він виник? Як Київ став найбільшим містом східних слов'ян і столицею давньоруської держави? На всі ці питання автор дає відповіді на основі використання великої кількості різноманітних джерел — археологічних матеріалів, писемних документів, літературних та фольклорних творів.

Праця є першою спробою монографічного висвітлення питань походження і ранньої історії міста Києва.

Розрахована на істориків та на широкі кола читачів, які цікавляться історією нашого народу.

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук О. М. Апанович

ВСТУП

Двічі орденоносна столиця Радянської України місто-герой Київ є одним з найстаріших міст нашої країни. Виник він у сивій далечині віків, задовго до появи перших писемних документів з історії східних слов'ян. Історія Києва найтісніше зв'язана з історією Русі в цілому і становить її невід'ємну частину. Тому всі історики Русі не могли пройти повз неї. Але ставлення до неї окремих дослідників було різним. І перш за все це справедливо щодо вивчення проблеми виникнення Києва.

В працях дворянських істориків XVIII ст. погляд на початок історії Києва базувався виключно на літописній легенді про заснування міста трьома братами-полянами: Кием, Щеком і Хоривом. Ніяких сумнівів щодо вірогідності цієї легенди не виникало; розходилися лише в питанні про дату події та про етнічну приналежність її дійових осіб. Так, В. М. Татищев вважав їх сарматами; Г. В. Байер, Г. Ф. Міллер, І. Райнегс — готами; М. Щербатов — гуннами; І. М. Болтін — аvaraми і т. д.

Натомість М. В. Ломоносов рішуче висловився на користь слов'янського походження засновників Києва, тим самим стверджуючи глибокі корені східнослов'янської державності. Думку про слов'янство Кия, Щека і Хорива підтримував і найвидатніший представник дворянської історіографії в Росії — М. М. Карамзін.

Однак в першій половині і середині XIX ст. у зв'язку з поширенням норманістичної концепції інтерес до проблеми походження Києва підупадає. Тенденція починати історію Русі від 862 р. (тобто від року міфічного закликання варязьких князів) зробила свою справу: все, що стосувалося більш давніх часів, випадало з поля зору дослідників. Це було характерно і для дворянських істориків України (Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич); як не дивно, тенденція ця захопила і деяких представників антинорманізму, наприклад М. О. Максимовича.

У буржуазній історіографії другої половини XIX ст. намітилися дві основні тенденції. Переважна більшість дослідників, які стояли на норманістичних позиціях, проголосила київську легенду «етимологічним» або «епонімним» міфом. Згідно з їх точкою зору, вперше чітко сформульованою С. М. Соловйовим, літописна розповідь про Кия, Щека і Хорива постала як спроба літописця пояснити появу топонімічних назв стародавнього Києва. Ця точка зору набула великого поширення: її підтримували М. В. Закревський, В. А. Дорн, М. П. Дашкевич,

О. О. Шахматов, Д. І. Багалій та багато інших. Хоч вона виникла як спроба примирити літописні відомості з класичним норманізмом, але в кінці XIX ст. до неї настільки звикли, що й антинорманісти вважали за доцільне пропагувати її на сторінках своїх праць. Зокрема, цю думку підтримували і представники української буржуазно-націоналістичної історіографії, в тому числі і М. С. Грушевський.

Але поряд з цим в працях деяких істориків, таких, як М. І. Костомаров і В. Б. Антонович, робилися спроби реабілітації літописної легенди і відшукання в ній реального історичного ядра. Зокрема, названі автори твердили, що ця легенда відбиває історичний факт передування Києву кількох більш древніх поселень, які послужили основою виникнення пізнішого міста. Костомаров навіть вважав Кия історичною особою.

Неважко помітити, що характерною рисою всіх праць, які торкалися проблеми виникнення Києва, до кінця XIX ст. було те, що розв'язувати цю проблему вони прагнули на підставі лише літописних даних, які, однак, не дають достатнього матеріалу для правильної постановки і тим більше — розв'язання цієї проблеми.

Перші, правда, не дуже вдалі, спроби розширити коло джерел робилися починаючи від середини XIX ст. Перш за все звернулися до іноземних джерел, які, однак, не змогли внести щось принципово нове у розробку питання. Тому наслідком цих спроб були гіпотетичні побудовання, дуже далекі від дійсності. Так, інтерес до скандинавських джерел викликав до життя неймовірну гіпотезу про те, що Київ в IV ст. н. е. був столицею готської держави — знаменитим містом на Дніпрі (Данпарстадом). Цієї гіпотези, незважаючи на її повну необгрунтованість, дотримувалося багато дослідників (О. О. Кунік, Ф. К. Браун, Г. Вігфуссон, М. П. Дашкевич, О. М. Веселовський, М. І. Петров, Ю. А. Кулаковський, Ф. Браун, В. С. Іконніков, О. І. Соболевський, А. Л. Погодін, К. Шероцький, І. Стелецький та ін.).

Спроби розшифрувати ім'я Києва «Σαφβατάς», наведене Константином Багрянородним, привели до не менш фантастичних гіпотез щодо аварського, хазарського, угорського, вірменського і т. д. походження цього слова і, отже, щодо участі всіх цих народів в ранній історії Києва. Так само не мали позитивних наслідків і спроби зв'язати з Києвом деякі назви міст вздовж Дніпра, згадувані Птоlemeєм. Більш серйозне значення мало вивчення східних джерел, зокрема арабських (праці А. Я. Гаркаві, Д. А. Хвольсона та ін.), але, на жаль, відомості цих джерел не йдуть вглиб далі IX—X ст.

Справжній прогрес у вивченні початкової історії Києва зв'язаний з розгортанням археологічних досліджень на території міста, які розпочалися в кінці XIX ст. Велике значення мали, зокрема, неодноразові знахідки римських монет на території стародавньої частини міста, які ще у 80-і роки XIX ст. дали можливість В. Б. Антоновичу і деяким іншим ученим твердити про існування в перші віки н. е. на території Києва значного торговельного центру.

Важливе значення для правильної постановки проблеми виникнення древньоруських міст, в тому числі і Києва, мало посилення інтересу до вивчення економічної історії східних слов'ян, характерне для історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст. (роботи М. Я. Арістова, М. В. Довнар-Запольського, В. О. Ключевського, М. О. Рожкова та ін.). Ці дослідники підготували ґрунт для постановки питання про древньоруські міста як центри ремесла і торгівлі, а тим самим — про роль економіки в процесі їх виникнення. На жаль, недооцінка рівня господарського розвитку древньої Русі, заперечення його хліборобської основи, ігнорування даних щодо розвитку східних слов'ян в епоху до утворення Русі (зокрема, археологічних) дуже заважало успішному поступу цього загалом прогресивного напрямку.

Лише марксистській історіографії виявилася під силу правильна постановка проблеми виникнення Києва.

Радянські історики розглядають цю проблему як безпосередню і невід'ємну частину загальної проблеми походження древньоруських міст. Давши правильну соціально-економічну характеристику Київській Русі як феодальній державі (праці Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибаківа та ін.), розробляючи успішно питання про господарський розвиток древньоруського суспільства, радянські історики зуміли правильно зрозуміти і соціальну суть процесу появи древньоруських міст.

Радянська історіографія базується на марксистському вченні про міста як центри ремесла і торгівлі. В основу кладуться соціально-економічні моменти: суспільний поділ праці, розвиток ремісничого виробництва і обміну, концентрація ремесла і торгівлі в певних населених пунктах, які кінець кінцем і переростають в міста.

Вирішальною передумовою в процесі утворення міст було відокремлення ремесла від сільського господарства. Велике значення у висвітленні цього процесу мало, зокрема, капітальне дослідження Б. О. Рибаківа «Ремесло древньої Русі», в якому встановлено і дату початку відокремлення ремесла від землеробства — рубіж нової ери.

Правильна теоретична постановка питання про соціально-економічну суть древньоруських міст дала можливість радянським історикам правильно висвітлити і шляхи їх виникнення (праці Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, М. М. Тихомирова, М. М. Вороніна та ін.). Це дає хороше відправну точку і для дослідження початкової історії окремих міст, яке, однак, зараз лише починається.

Так і проблему виникнення Києва теж доводиться шукати в сфері соціально-економічного розвитку. Запорукою успішного розв'язання цієї проблеми повинно бути уважне вивчення тих джерел, які можуть пролити на неї світло. Перш за все слід підкреслити успіхи радянської археології. Систематичні розкопки, проваджені на території Києва в радянський час під керівництвом С. С. Гамченка, В. Г. Ляскоронського, С. Магури, Т. М. Мовчанівського, М. К. Каргера, В. А. Богусевича, В. К. Гончарова та ін. (нешодавні підсумовані в двотомній монографії

М. К. Каргера «Древний Киев») дали новий важливий матеріал, який дав змогу зовсім по-новому підійти до розуміння початків історії нашого міста. Особливо велике значення мало виявлення найдавнішого київського городища, побудованого на початку другої половини I тисячоліття н. е., а також виявлення дофеодальних шарів у кількох пунктах старого міста.

Це дало можливість цілком точно виявити в літописній легенді про Кия, Щека і Хорива реальне історичне ядро і тим самим підтвердити правильність висловленої ще в другій половині XIX ст. думки, що утворенню міста Києва дійсно передувало існування цілого гнізда більш давніх поселень. Разом з тим стало ясним, що літописна легенда становить собою згадку про цілком реальну подію: побудування найдавнішого київського городища-замка.

Ця точка зору, сформульована українськими археологами (Т. М. Мовчанівський, І. О. Іванцов), набула широкого визнання в літературі, причому не лише в археологічній (М. К. Каргер, М. М. Воронін та ін.), але й історичній (Б. Д. Греков, В. В. Мавродін та ін.). Останнім часом ряд важливих праць, присвячених літописній легенді, опублікував Б. О. Рибаків, який, зокрема, встановив час побудування найдавнішого київського городища.

Таким чином питання про виникнення Києва нарешті було зрушене з місця, на якому воно застряло на початку XIX ст., і намітилося шляхи для його розв'язання. Однак завдання це, цілком назріле і підготовлене всім розвитком радянської історичної науки, досі ще залишається нездійсненим, а ціла низка питань — поки що не розробленою.

Проблема виникнення Києва має кілька аспектів: економічний (виникнення міста як центру ремесла і торгівлі), політичний (Київ — центр древньоруської держави), культурний, топографічно-містобудівний (розвиток міської території Києва).

Розробка теми про виникнення Києва має велике значення і в плані викриття тих теорій, які з'являються в сучасній буржуазній літературі. В роботах, які видаються за кордоном, пропагуються норманські погляди (Г. Вернадський, А. Стендер-Петерсен, Т. Арне, Г. Пашкевич та ін.), відроджується готська теорія, яку особливо підтримують західнонімецькі автори (Е. Штурме). Чимало фальсифікаторських творів виходить з-під пера істориків буржуазно-націоналістичного толку.

Як показує практика, всі ці теорії буржуазної науки розлітаються на порох при об'єктивному науковому вивченні джерел. Отож, найкращим засобом критики норманської, готської і подібних до них теорій є справді наукова, методологічно правильна розробка тих проблем які стають ареною діяльності сучасних буржуазних ідеологів.

Серед цих проблем є і проблема виникнення Києва, безпосередньо зв'язана з проблемою ранньої історії Русі, переходу древньоруського суспільства від тервіснообщинного ладу до класового устрою, похо-

дження древньоруської держави, тобто саме з тими питаннями, які найбільш перевертаються сучасною буржуазною історіографією.

Тим часом до сьогоднішнього дня не маємо жодної спеціальної праці, присвяченої розробці питання про виникнення Києва і початок його історії. Гадаємо, що необхідність створення такої книжки давно на зріла і є актуальним завданням радянської історіографії.

Розділ I

НАЙДАВНІШІ ПОСЕЛЕННЯ

Розвиток людського суспільства має характер складний і багатолінійний; історії кожної країни властиві міграції і переселення окремих племен і цілих народів, в процесі яких конкретні населені пункти виникають, розвиваються і зникають, а на місці зниклих з'являються нові. Тому нерідко виникненню того чи іншого міста або села передують більш давні поселення, які не мають до нього іншого відношення, крім того, що існували колись на його території. Історію кожного міста не можна ототожнювати з історією його території.

Історія Києва може служити ілюстрацією цьому. Виникненню міста передувала велика кількість поселень чи стоянок, які відносяться до всіх епох, пережитих суспільством у Середній Наддніпрянщині. Початки заселення території сучасного Києва відносяться до стародавнього кам'яного віку (палеоліту), коли людина вперше з'являється в цій області.

Кирилівська стоянка

Найдавнішими слідами людського життя на території Києва є відома Кирилівська стоянка, досліджена в районі вул. Фрунзе (кол. Кирилівська) видатним українським археологом В. В. Хвойкою [216; 28]¹. Ця стоянка мала два шари, з яких давніший відносився до верхнього палеоліту (приблизно 15—20 тис. років тому).

Природні умови Середньої Наддніпрянщини в той час докорінно відрізнялися від сучасних. Це був кінець льодовикової епохи, коли теперішній ландшафт лише формувався. Суворий континентальний клімат створював нелегкі умови життя. Сухі степи чергувалися з невеликими лісовими масивами, що тулилися до відносно низьких місць, захищених від постійних північних вітрів. До потоку майбутнього Дніпра приходили на водопій холоднлюбні тварини: мамонт і шерстистий носорог, бізон і північний олень, дикий кінь і багато дрібного звіра — заєць, песець, россомаха і т. д.

¹ Цифри в квадратних дужках означають номер в списку цитованої літератури і — там, де це потрібно — сторінки цитованих праць (курсивом).

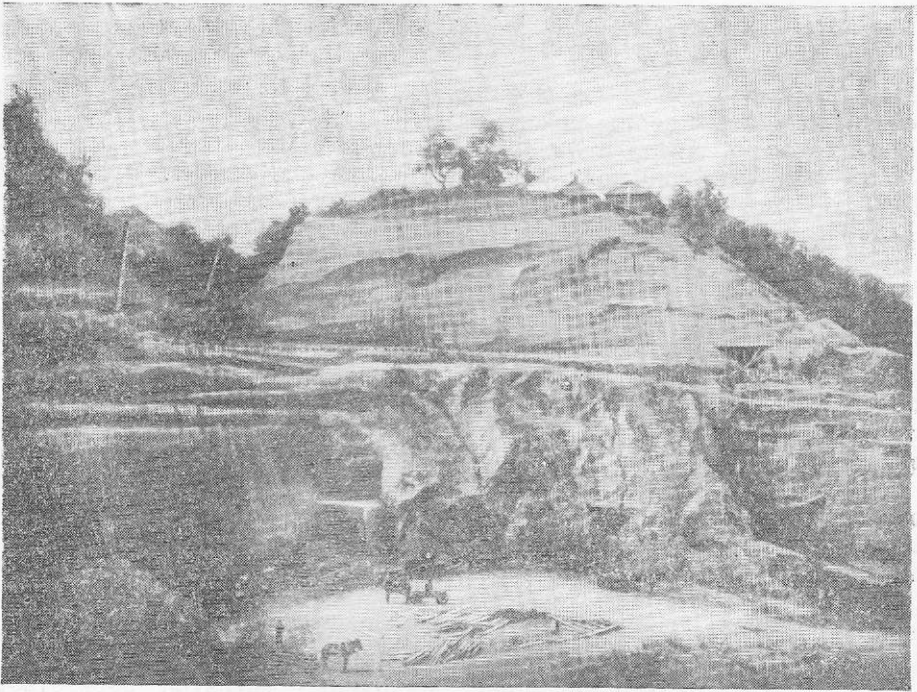

Рис. 1. Кирилівська палеолітична стоянка в Києві.

Слідом за стадами тварин рухались первісні групи палеолітичних мисливців, які не знали інших видів виробництва крім полювання і збиральництва.

Доба верхнього палеоліту — час завершення процесу утворення людського суспільства. Для неї характерна поява сучасного фізичного типу людини (*Homo sapiens*) і завершення формування первіснообщинного ладу в формі найпримітивнішої родової організації. Головною ланкою суспільства була екзогамна родова громада, яка складалася з кількох десятків чоловік і вела спільне господарство. Необхідність пересування за стадами тварин обумовлювала відносно рухливий образ життя. Тому для доби верхнього палеоліту характерні тимчасові стоянки, тривалість існування яких, однак, була значною, в усякому разі — не сезонною.

Саме такою стоянкою первісної родової общини мисливців і була Кирилівська стоянка. Мешканці її обрали для поселення підніжжя невеликого мису правого берега Дніпра, який забезпечував деякий захист від холодних вітрів. Рештки вогнищ свідчать, що жителі стоянки добре володіли вогнем. При розкопках було знайдено чимало деревного

вугілля, а також перепалених кісток великих тварин. Очевидно, кістки теж служили паливом.

В процесі розкопок пощастило виявити залишки примітивних жител, збудованих з дерева, шкір та великих кісток мамонта. В останні роки аналогічні житла були добре досліджені у Добранічівці поблизу Переяслава-Хмельницького, у Фастові, у Мізині на Десні [228; 229; 230]. Вони, безумовно, мали досить тривалий характер.

Головним заняттям мешканців стоянки було полювання, свідченням чого є велика кількість кісток. При розкопках виявлені кістки не менш як 67 мамонтів; крім того, знайдено кістки носорога і інших тварин. Звичайно, полювання на великих звірів було для палеолітичних людей, озброєних довбнею і каменем, справою нелегкою. Доводилося застосовувати колективні облави. Тварин заганяли на високі кручі, падаючи з яких вони розбивалися на смерть, або в такі місця, де вони ставали порівняно легкою здобиччю: в болота, грузькі місця, взимку — в глибокі снігові замети.

При розкопках стоянки знайдено чимало виробів з кременю і кістки. Серед цих знахідок були заготовки, незакінчені вироби, відходи виробництва і сировина. Обробку кременю і кістки провадили безпосередньо на стоянці її жителі. Знайдено і готові вироби — знаряддя (різці, скребачки тощо), які застосовувалися для обробки дерева, шкіри, розробки туш і т. д.

Особливий інтерес становлять знахідки, які відбивають ідеологічні уявлення палеолітичної людини, — найдавніші пам'ятки образотворчого мистецтва. Верхній палеоліт характеризується оформленням перших примітивних релігійних систем — анімізму (обоження людиною речей навколишнього світу), тотемізму (обоження тварин) та магії (віра в можливість впливати на розвиток подій за допомогою певних дій і обрядів). Це була перша спроба людини пояснити навколишній світ і активно впливати на нього.

Серед речей, знайдених на Кирилівській стоянці, є кілька великих уламків кісток з вирізьбленими на них, досить складними, рисунками [111; 44; 45]; їх зміст зрозуміти нелегко, але не може бути сумніву, що вони мають безпосереднє відношення до тих примітивнорелігійних уявлень, оформлення яких припадає саме на добу верхнього палеоліту. Ці рисунки являють собою важливу пам'ятку стародавнього мистецтва.

Протасів Яр — Сліди другої палеолітичної стоянки були виявлені в урочищі Протасів Яр поблизу Байкового кладовища [77, с. 40; 104; 188, с. 151]. На жаль, систематичних розкопок на цьому місцезнаходженні не провадилося.

Урочище Протасів Яр було молодим глибоким яром (нині він засипаний), що перерізав південно-східний схил так званої Батиевої гори — підвищення правого берега річки Либелі. Рештки палеолітичного часу були виявлені під час будівництва залізниці. Вони трапилися в самому гирлі яру, біля підніжжя Батиевої гори, на глибині понад 15 м від сучасної поверхні. За своїм характером знахідки подібні до

кирилівських: тут також виявлено залишки вогнищ у вигляді тонких прошарків вугілля та попелу; знайдено кістки викопних тварин, крем'яні вироби, уламки крем'яної сировини. Незважаючи на скромний характер цих знахідок, їх досить для висновку, що й у цьому місці за доби верхнього палеоліту існувала стоянка первісних мисливців, подібна до Кирилівської.

Стоянки доби
епіпалеоліту

Наступна доба у розвитку людського суспільства носить назву епіпалеолітичної (XV—XII тисячоліття до н. е.). Це — період, перехідний від палеоліту до нового кам'яного віку (неоліту).

В цей час в Середній Наддніпрянщині встановлюється ландшафт, близький до сучасного. Тодішній клімат нагадував кліматичні умови нинішньої лісостепової смуги. Одночасно формується рельєф; з'являється перша тераса Дніпра. Степові простори поступово відступають перед лісовими масивами. Разом з цим зникають холодолюбні тварини — мамонт, носорог, північний олень; на їх місце з'являються типові представники сучасної фауни лісостепової Європи: ведмідь, вовк, благородний олень, заєць, лисиця тощо.

У зв'язку з змінами в ландшафті подекуди змінюється і характер основної діяльності первісної людини. Замість колективних форм полювання на великих стадних тварин типу мамонта чи носорога розвивається індивідуальне полювання на дрібного нестатного звіра, яке вимагає інших способів і інших знарядь. Головною зброєю мисливця стає лук з стрілами — один з найвидатніших винаходів первісної людини. Одночасно починає розвиватися рибальство. У зв'язку з цими змінами замість багатолюдних і порівняно тривалих стоянок з довгочасними житлами з'являються невеликі короткочасні стійбища з невеликими легкими спорудами.

Характерним прикладом стоянки доби епіпалеоліту може вважатися верхній горизонт Кирилівської стоянки [216]. Площа стоянки була невеликою: вона мала не більше 30 м завдовжки. Жодних слідів довгочасних жител тут не виявлено: характерним типом споруд тоді були тимчасові курені, що найбільше відповідали напівкочовому побуту епіпалеолітичних мисливців [72, с 612]. Склад фауністичних решток, виявлених на стоянці, помітно відрізняється від остеологічного матеріалу нижнього горизонту. Тут виступають кістки вовка, ведмедя (?), гієни, а також лева.

Помітно змінився і характер крем'яного інвентаря [28]. Чимало знайдено відходів виробництва; серед речей траплялися правильної форми пластинки, скребачки, різці, пластинки з затупленим краєм тощо. Переважна більшість знарядь має дуже невеликі розміри і наближається до так званих мікролітів, які становлять найхарактернішу ознаку інвентаря епіпалеолітичного часу. Траплялися і справжні мікроліти — знаряддя вкладишевого типу, які застосовувалися не самі по собі, а як деталі (вкладиші) для дерев'яних або кістяних оправ великих складних знарядь.

На північній околиці сучасного міста, поблизу Дніпровської водогінної станції (ДВС), виявлена стоянка пізньоепіпалеолітичного часу (так звана свідерсько-тарденуазька стадія) [195; 196]. Вона була розташована на краю високого (понад 20 м) правого берега Дніпра. Культурні рештки були виявлені на роздвії площею близько 100 м², в центрі якого знаходилося невелике вогнище. Довколо кострища скупилася основна маса знахідок, що складалася з крем'яних знарядь, кусків кременю з слідами обробки, звичайних уламків необробленого кременю, кальцинованих кісток, а також перепалених кусків граніту. Серед крем'яних виробів, знайдених на стоянці, дуже цікаві два накопичувачі стріл, які свідчать про застосування жителями стоянки лука.

Ще одна стоянка епіпалеолітичної доби виявлена на протилежній, південній околиці Києва, поблизу колишнього села Чапаєвки, в урочищі Перетічок [195]. Вона займала частину піщаних дюн в заплаві р. Віти, оточених заболоченою рівниною. Це також був тимчасовий табір мисливців і рибалок, що носив, мабуть, сезонний характер.

Неолітичні стоянки Початок неолітичної доби збігається з остаточним завершенням формування сучасного ландшафту Середньої Наддніпряни. В галузі соціально-економічного розвитку суспільства це була доба найвищого підйому родового ладу. Рід стає виступом собою такою організацією кровних родичів, яким не дозволяється вступати в шлюбні стосунки і які ведуть спільне господарство, засноване на колективній власності усього роду на знаряддя і засоби виробництва і на його продукцію. Рід — універсальна суспільна організація, в масштабах якої розвивалося все громадське життя — і трудова діяльність, і споживання, і духовне життя, і проблема стосунків з іншими аналогічними суспільними організаціями і т. д. Родовід вівся по материнській лінії, а на чолі роду стояв виборний ватажок, здебільшого хтось з найближчих родичів старшої жінки — родоначальниці. Екзогамність роду вимагала постійного спілкування кількох родів, зв'язаних між собою родинними відносинами; сусідні роди об'єднувалися у фратрії, а фратрії — в племена, які іноді досягали значних розмірів.

Плем'я — це найвища форма суспільної організації первіснообщинного ладу в його розвиненому вигляді. Утворення союзів племен знаменує вже початок його розкладу.

Господарський розвиток за доби неоліту відзначається деякими важливими досягненнями. Винайдення сокири зробило можливим будівництво човнів і тим самим освоєння водної стихії (річок і озер). У зв'язку з цим рибальство висувається як дуже важлива (часом — найважливіша) галузь господарства; особливого розвитку набувають форми масового лову риби за допомогою сітей. Одночасно людина починає причучати тварин і вирощувати деякі корисні рослини.

Кінець неолітичної доби позначений справжньою революцією в галузі економіки — переходом від привласнюючих до відтворюючих форм виробництва: від мисливства, рибальства, збиральництва, в процесі яких людина лише брала у природи те, що остання давала їй в

більш-менш готовому вигляді, до скотарства і землеробства, які становили вже активне втручання людської праці у самі відтворюючі процеси природи.

Поселення ранньонеолітичної доби за своїм типом були ще дуже подібні до епіпалеолітичних стоянок, являючи собою тимчасові стійбища мисливців і рибалок. Внаслідок розвитку рибальства зв'язок неолітичних стоянок з рікою стає ще безпосереднішим: переважна більшість з них розташовується в заплавах або на першій надзаплавній терасі річкових долин, на піщаних дюнах понад самою водою. Такі стоянки відомі по всій долині Дніпра, в тому числі на території сучасного Києва: в районі Совок, на Солом'янці, на Лисій горі, в Пирогові, біля Чапаєвки, в районі Оболоні, на Пріорці, на Микільській Слобідці, у Вігуровщині і т. д. [11; 17; 60; 177; 196; 197; 220].

Характерним прикладом неолітичних стоянок можуть бути три стоянки в районі Микільської Слобідки, розташовані на піщаних дюнах низького лівого берега Дніпра [60; 177].

Тут виявлено кілька ям та вогнищ, частина з яких відноситься до неолітичної доби, а частина до пізніших періодів (енеоліту, доби бронзи і раннього заліза, до ранньослов'янського часу). Речовий матеріал неолітичного часу, знайдений під час розкопок, складається з крем'яних виробів (скребачки, пластинки, вістря, наконечники стріл, нуклеуси, віджимники тощо), які ще дуже нагадують епіпалеолітичні форми, і уламків глиняного посуду — найдавнішого в Середній Наддніпрянщині. Він відзначається надзвичайною примітивністю. Здебільшого це уламки простих за формою горщикоподібних посудин з плоским дном, а також гостродонних посудин, виготовлених з грубообробленої глини з рослинними домішками. Іноді в горішній частині посудини в процесі формування застосовувалися рослинні мотузки, які повинні були стягувати посудину і не давати їй розвалитися. Обпалювалися посудини просто на багатті і досить погано. Все це свідчить про дуже недосконалу техніку гончарного виробництва, яке в той час ще тільки-тільки зароджувалося. Орнамент являє собою відтиски штампів, прочерчені та прогладжені риски і лінії, що утворювали різні, іноді досить складні композиції.

Цікавою стоянкою є неолітична стоянка поблизу кол. села Чапаєвки [196], розташована на піщаній терасі при впадінні р. Віти в Дніпро. Тут було виявлено житло у вигляді напівземлянки, яке мало заглиблену в землю частину прямокутної форми з округлими кутами. Розміри заглибленої частини становили до 3 м завдовжки і 2—2,5 м завширшки; глибина її не перевищувала 0,4 м. В центрі знаходилося вогнище, яке обігрівало житло і служило для готування їжі. У заповненні житла і довкола нього знайдено уламки неолітичного посуду, крем'яні знаряддя і відходи виробництва крем'яних речей, а також досить рідкісну для доби неоліту річ — глиняне прясло, що свідчить про початки ткацького виробництва. Останнє дало змогу людині шкури тварин, які до

того були єдиним матеріалом для виготовлення одягу, замінити тканинами.

Унікальну знахідку являє собою черепок, в глині якого виявився відбиток зерна культурного ячменю [198]. Цей ячмінь, що напевне вирощувався жителями стоянки, є найдавнішим свідченням хліборобства у неолітичного населення Східної Європи ще в IV—III тисячолітті до н. е. Отже, стоянка у Чапаєвці має, порівняно з іншими стоянками неолітичного часу, деякі специфічні риси, що вказують на певні зрушення у розвитку середньодніпровських неолітичних племен. Жителі цієї стоянки, що вже почали переходити до землеробства, будували постійні житла. Напівкочовому мисливському побуту приходив кінець: землеробське виробництво вимагає осілості. Отже, це вже не стоянка, а поселення — одне з найдавніших у Середній Наддніпрянщині.

Печери

Початок переходу середньодніпровських племен до осілого життя приводить до заселення печер і перетворення останніх на більш-менш постійні житла.

Освоєння печер під житло відоме з дуже древніх часів і було поширене вже в епоху середнього палеоліту. Але такі житла зустрічаються головним чином у районах з гірським ландшафтом, де існували природні печери. На території УРСР печери, заселені палеолітичною людиною, відомі в Криму.

Заселення печер в районі Києва відноситься до значно пізнішого часу, не раніше від пізньонеолітичної доби. Ці печери становлять характерну рису київського культурно-історичного ландшафту і відомі на великій площі від Куренівки і Пріюрки на півночі до Лисої гори і ще далі на південь [5; 7].

У деяких печерах проведені археологічні розкопки. Зокрема, дослідженню були піддані печери, викопані в так званих Кирилівських висотах, понад Смородинським узвозом. В них були виявлені сліди тривалого заселення: залишки кам'яних вогнищ, уламки глиняного посуду пізньонеолітичної доби, крем'яні ножі, наконечники списів, кам'яні молотки, уламок кам'яної «пилки», кістки тварин, частково розколені, кістки риб, річкові черепашки тощо [5, с. 248—250].

Аналогічні печери відомі в багатьох районах сучасного Києва: в районі Печерська, на Звіринці, на Лисій горі тощо. Відомі вони і за межами міста — як вище, так і нижче по Дніпру. Не всі ці печери існували за часів неоліту, багато з них виникло значно пізніше, але в деяких було виявлено й рештки життя дуже древніх епох. Такі знахідки, наприклад, трапилися в печері, розташованій поблизу кол. Ланцюгового мосту і обслуговуваній проф. Іванішевим [11, с. 31], а також в деяких лаврських печерах.

Поселення трипільського часу

Кінець неолітичної епохи ознаменований утворенням так званої трипільської культури, яка являє собою блискучу сторінку в культурно-історичному розвитку Середньої Наддніпрянщини.

Епоха трипільської культури носить назву енеолітичної (мідно-

кам'яної) і являє собою добу, перехідну від кам'яного віку до бронзового. В цей час вперше метал — мідь — стає відомим людині, але він ще не застосовується як матеріал для виготовлення знарядь праці, а використовується лише для прикрас та деяких сакральних речей (жертвні ножі тощо). Тому період трипільля ще не можна відносити до епохи бронзи.

В галузі соціально-економічного розвитку трипільська культура характеризується остаточним переходом до відтворюючих форм господарства: хліборобства і скотарства. Разом з тим трипільські племена переходять до цілком осілого життя; тимчасові стійбища змінюються великими тривалими поселеннями, які існують протягом життя багатьох поколінь. Епоха трипільської культури — кінець піднесення і початок розкладу родового суспільства.

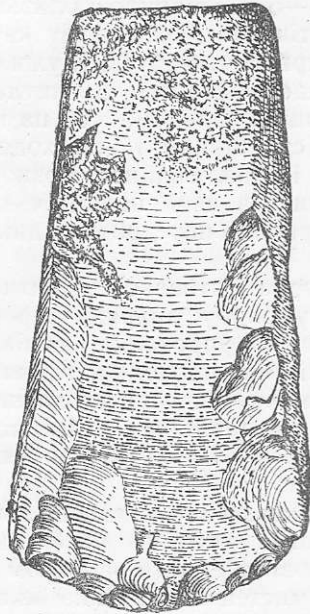

Рис. 2. Шліфована кам'яна сокира з Замкової гори.

Рис. 3. Посудина трипільської культури з монохромним розписом.

З погляду культурного трипільські племена досягли досить високого розвитку. Вважає, зокрема, технічна і художня досконалість трипільського посуду, здебільшого розмальованого однією, двома чи трьома фарбами або прикрашеного різноманітними видами прочерченого та рельєфного орнаменту. Великого поширення набула глиняна скульптура, яка, безперечно, мала культовий характер (статуетки людини чи тварин). Господарство трипільських племен мало землеробсько-скотарську основу. Їм були відомі просо, ячмінь, пшениця; розводилися всі основні види свійських тварин: велика і дрібна рогата худоба, свиня, кінь, а також перша з приручених тварин — собака. Розвивалося ткацтво, гончарство, домобудівництво. Головною сировиною для виготовлення знарядь праці залишався камінь, а також дерево, кістка і ріг.

Вперше поселення трипільської культури були відкриті В. В. Хвой-

кою на території Києва [216], хоча назву свою культура дістала від містечка Трипільля на Київщині, в районі якого були досліджені найбільш характерні її пам'ятки.

На поселенні, розташованому понад садибою № 81 по вул. Фрунзе, що належала відомому українському художнику С. І. Світославському, було розкопано 12 напівземлянок. Вони мали заглиблену в землю частину глибиною до 0,4 м, довжиною 3—5 м і шириною близько 2—2,4 м. Наземну частину житла становили стіни на дерев'яному каркасі, плетені з хмизу і обмазані глиною. Перекриттям, мабуть, служила покрівля, вкрита насипною землею чи обкладена дерном. В житлах знаходилися вогнищеві ями, до яких вели сходи з кількома уступами, а всередині ями — глиняна піч з півкруглим склепінням і дымоходом або вогнище. Іноді стіни обмазувалися глиною і обпалювалися. Розкопками виявлено і подвійні житла, що склалися з двох подібних заглиблень, з'єднаних переходом до 0,7 м завширшки і перекритих одним дахом.

Речовий матеріал складався з кераміки, орнаментованої відбитками штампиків чи шнура або розписаної в одну фарбу; знярядь виробництва (крем'яні скребачки, ножовидні пластинки, проколки, кам'яні сокири з шліфованим лезом, рогові мотики, кістяні проколки, глиняні прясла). Цікавою знахідкою є ливарна формочка для виготовлення плеских мідних сокирок: вона свідчить про те, що принаймні деякі мідні речі виготовлялися жителями поселення. З предметів озброєння знайдені крем'яні наконечники стріл.

Пам'яткою ідеологічних уявлень трипільського часу є типові глиняні статуетки, які зустрічаються при розкопках кожного поселення трипільської культури і являють собою культові предмети а разом з тим пам'ятки стародавнього образотворчого мистецтва. Велика кількість кісток свійських тварин свідчить про розвиток скотарства.

Друге поселення пізньотрипільського часу було розташоване недалеко від описаного вище, на горі Юрковиці [16]. Тут було виявлено заглиблення (очевидно, від житла) та ями, заповнені черепашками, кістками тварин та уламками битого посуду трипільського типу, а також залишки глиняної обмазки від вогнищ чи печей. Гипове пізньотрипільське поселення було виявлене і частково досліджене на Сирці [74].

Поселення трипільської культури на території Києва виявлено ще в багатьох місцях: на Андріївській, або Старокиївській, горі (нині садиба Історичного музею); в районі вул. В. Підвальної, біля Окружного Будинку офіцерів, в Корчуватому, Пирогові, в районі Чапаєвки і ін. [178; 220; 110]. Отже, територія сучасного Києва уже в епоху трипільської культури була залюднена досить інтенсивно.

Могильники
софіївського типу

Гірше стоїть справа з дослідженням могильників трипільської культури, які і зараз майже невідомі дослідникам.

Натомість в Середній Наддніпрянщині, в околиці Києва, виявлено кілька масових могильників типу перехідних від трипільської культури

до культури епохи бронзи. Один з цих могильників досліджено на південній околиці лівобережної частини Києва — в хут. Червоному [63].

Цей могильник був розташований на надзаплавній терасі лівого берега Дніпра, займаючи велику піщану дюну довжиною 75 м і шириною близько 50 м. Розкопками виявлено 195 поховань з обрядом тілоспалення, причому рештки знаходились або в урні, або просто в земляній ямці. Кількість урнових і безурнових поховань майже однакова (101 урнове поховання і 94 — без урн). Частина поховань супроводжувалася речовим інвентарем, що складався з кераміки, знарядь праці, прикрас та предметів озброєння.

Кераміка представлена в основному посудинами банкоподібної чи горщикоподібної форми різних розмірів. Деякі з них за пропорціями наближаються до глеків без ручки або кринок. Крім того, траплялися широкогорлі амфори, кухлики з однією ручкою, мініатюрні посудинки з кришками тощо. Посуд орнаментований відбитками мотузочки, наколами, а найбільше — рельєфними шишечками або вушками. Сліди розпису фарбою виявлено лише в одному випадку. Кераміка Червонохутірського могильника багатьма рисами нагадує пізньотрипільську, хоча загалом становить вже новий, пізніший тип. При похованнях знайдено чимало крем'яних виробів: ножовидні пластини, часто ретушовані; пластинчаті кинджали; наконечники стріл; скребачки; сокирки з полірованим лезом тощо. Знайдено також шліфовані сокирки проушного типу, виготовлені з кристалічних порід каменю (гнейс, кристалічний сланець тощо).

Інтересні вироби з міді: чотиригранне шило, пластинчаті браслети, намистини-пронизки, виготовлені з спірально закручених вузьких пластинок, трубочки-пронизки, скручені з широкої пластинки, кілька мідних кинджалів, що, напевне, мали ритуальне значення, а також два наконечники дротиків. Інші речі дуже нечисленні: кістяна проколка, кілька янтарних намистин.

Збереженість поховань дала можливість встановити план розкопаної частини могильника. Виявилось, що поховання скупчувалися на невеликій площі близько 100 м².

Аналогії Червонохутірському могильнику відомі як на південь від Києва (с. Софіївка Бориспольського р-ну), так і на північ від міста (Чернин Вищедубечанського р-ну) [75; 76; 181; 90]. За іменем с. Софіївки культурний тип, представлений в описаних могильниках, названий софіївським.

Нааявність в похованнях, та ще й у великій кількості і різноманітності, озброєння є дуже важливим показником суспільного розвитку пізньотрипільських племен. Ці знахідки є найдавнішим на наших землях свідченням військової діяльності місцевого населення. Досі наконечники стріл чи дротиків становили озброєння мисливців. Але кинджали і особливо бойові сокири Червонохутірського могильника були належністю воїнів. Розвиток землеробства і скотарства, початок мідної металургії приводив до нагромадження в руках окремих родів чи об-

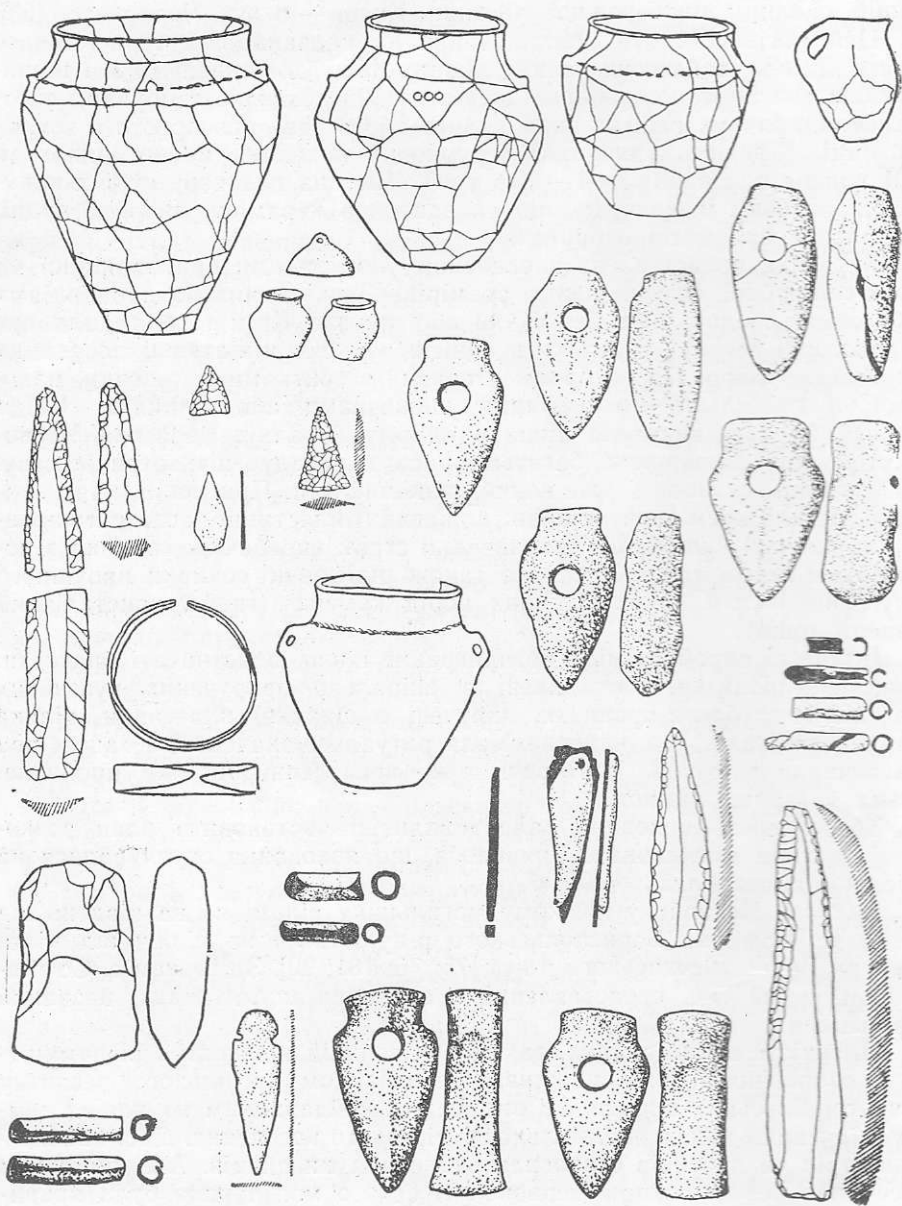

Рис. 4. Речі з Червонохутірського могильника.

щин багатств у вигляді продуктів сільськогосподарського виробництва, худоби, металу, які треба було захищати. Війна заради збагачення шляхом захоплення чужого майна стає явищем звичайним і звичним. Особливо характерною війна стає в наступну добу — добу бронзи.

Поселення
епохи бронзи

Початок доби бронзи у Середній Наддніпрянщині відноситься до рубежу III та II тисячоліття до н. е. В цей час суспільство переходить на новий етап історичного розвитку, який Ф. Енгельс називав середнім ступенем варварства [71, с. 21—22].

В цей час відбувається перший великий суспільний поділ праці: скотарські племена відділяються від хліборобських. Разом з цим вони переходять до кочового способу життя, що було продуктивно інтересами їх основної галузі виробництва. Метал — бронза — стає поширеним матеріалом для виготовлення знарядь праці і зброї, хоча й на цьому етапі він не повністю витискає камінь. Родовища міді і олова є далеко не всюди. Найдавнішими вогнищами палеометалургії стають Мала Азія, Егеїда (острівна Греція), Прикарпаття, Кавказ. Звідси метал поширюється на величезних просторах, стимулюючи розвиток міжплеменної торгівлі, викликаній початком суспільного поділу праці.

Швидкий розвиток землеробського і особливо скотарського виробництва обумовлює нагромадження багатства в руках окремих родів і племен. Прагнення, з одного боку, зберегти свої власні багатства, а з другого — оволодіти чужими приводить до того, що війна стає звичайним і повсякденним явищем, перетворюючись в джерело здобуття матеріальних благ. Саме в цей час складається тип пастуха-воїна, так характерний для «варварської» епохи.

Основою суспільної організації стає батьківський рід, що теж є наслідком розвитку землеробсько-скотарського виробництва і нагромадження багатства. Основне багатство цієї доби — худоба — належала чоловікові, і він прагнув передати її в спадщину своїм синам. Для цього треба було, щоб чоловік не переходив до жіночого роду, а залишався у своєму. Так відбулася заміна материнського роду патріархальним — подія, яку Ф. Енгельс називав «всесвітньо-історичною поразкою жіночої статі» [71, с. 51].

Доба бронзи на території Середньої Наддніпрянщини хронологічно збігається з тимчасовими змінами в кліматичному режимі країни в бік посилення посушливості (так званий суббореальний, або ксеротермічний, клімат). У зв'язку з цим відбуваються зміни в характері ландшафту: лісова рослинність відступає на північ, в районі Києва панує степовий ландшафт. Знахідка на одному з київських поселень кісток сайгака — типової степової тварини — підтверджує це досить очевидно. Землеробство в Середній Наддніпрянщині в цей час було можливе лише вздовж річок, в долинах яких зберігається рослинність — гаї і залишки лісів.

Район Києва був одним з тих районів, де і в цей час існувало осіле життя. Залишки поселень II і першої половини I тисячоліття до н. е.

виявлені на території сучасного Києва в багатьох місцях. Більшість з них гулилася до води, що було викликано посушливістю клімату. Весь низький берег Дніпра від Старосілля до Червоного хутора був зайнятий суцільним ланцюгом поселень доби бронзи, розташованих на піщаних дюнах і терасах берега ріки. Одним з них є поселення у Микільській Слобідці, виявлене на березі Русанівської протоки Дніпра, поблизу пристані². Тут трапляються уламки характерного посуду епохи бронзи, прикрашеного орнаментом у вигляді відтисків мотузочки, геометричних узорів, утворених рисочками і насічками, пальцевих зашипів тощо. Кераміка та інші речі (глиняні прясла, грузила) трапляються безпосередньо на пляжі протоки, куди вони вимиваються з обриву першої надзаплавної тераси.

Аналогічні поселення виявлені і в інших місцях лівого берега, а також на Трухановому острові [88, с. 28].

На високих кручах правого берега Дніпра в межах Києва поселення доби бронзи відомі в кількох пунктах. Одним з них є Замкова гора (інакше — Киселівка), де виявлено культурну верству доби бронзи товщиною близько 0,4 м [160, с. 149]. Речовий матеріал поселення складається з кераміки двох типів. Перший з них становлять уламки посудин, прикрашених врізаними або прочерченими лініями, узорами з відтисків штампів; другий складається з уламків посудин, прикрашених рельєфними смужечками, що в свою чергу утворюють різні композиції. Іноді рельєфний орнамент поєднується з орнаментом у вигляді пальцевих зашипів. Можна відзначити невелику посудину банкоподібної форми, прикрашену відтисками місяцеподібної форми, зробленими зазубленою черепашкою Унію. Крім кераміки знайдено дві кам'яні кульки (очевидно, розтирачі до зернотерок) та багато кісток тварин. Поселення на Замковій горі відноситься до середнього періоду бронзи (так звана катакомбна культура).

Аналогічні поселення існували в Києві ще в кількох місцях, але дослідження їх ще не провадилися.

Відзначимо також знахідки окремих речей епохи бронзи, які є цікавим додатком до матеріалу поселень. Так, на Подолі було знайдено два бронзові браслети; на Старокиївській горі — бронзову втулчасту сокиру (кельт) тощо [88, с. 28]. На горі над Хрещатиком, проти вул. Леніна, при випадкових обставинах трапилася характерна сокирка з пірофілітового сланцю з просвердленим отвором для рукоятки³. Вона була предметом озброєння і символом влади.

Біля VIII—VII ст. до н. е. племена Середньої Наддніпряниці вперше познайомилися з залізом, а в VII—VI ст. воно входить в побут дуже міцно. В цей час знову встановлюється вологий (так званий субатлантичний) клімат, що зберігається і в наші дні. Разом з тим на Середню Над-

² Розвідка автора (неопубл.)

³ Зберігається в Музеї історії Києва.

дніпрянщину повертається властивий їй лісостеповий ландшафт, такий зручний для хліборобства.

Оволодіння залізом — цим найдосконалішим матеріалом для виготовлення знарядь і зброї — становило цілу революцію у виробництві. Почалася епоха, яку Ф. Енгельс називав епохою залізного плуга, залізної сокири і меча [71, с. 149].

Розвиток виробництва в цю добу визначається початком орного хліборобства, яке прийшло на заміну мотижному і вирубному. Спочатку застосовується дерев'яна соха, і лише десь близько IV—II ст. до н. е. у лісостеповій смузі Східної Європи з'являється рало з залізним наконечником. Перехід до орного хліборобства різко підніс продуктивність праці, що тягло за собою прискорення соціальної диференціації суспільства, швидке нагромадження багатств, початок експлуатації людини людиною в найпримітивнішій формі патріархального рабства, і як наслідок — розклад родової організації, перехід до територіальної общини і початок поділу суспільства на багатих і бідних.

Доба раннього заліза у Середній Наддніпрянщині називається скіфською. В цей час племена нашої країни вперше згадуються в письмових джерелах. Грецькі письменники V—IV ст. до н. е. нашу батьківщину називали Скіфією, а її населення — скіфами, незалежно від походження і етнічної приналежності. Серед них були власне скіфські племена — скотарі іранського походження, що прийшли в Північне Причорномор'я з південного сходу. Але були тут і місцеві племена, переважно хліборобські, що з погляду етнічного не мали до скіфів ніякого відношення. В Середній Наддніпрянщині, за повідомленням Геродота [Herod., IV, 17, 21], жили племена скіфів-орачів, а також (можливо) неврів та будинів. Існує думка про слов'янську приналежність цих племен [199; 200].

Археологічними пам'ятками цих племен є великі городища, відкриті поселення та курганні могильники, густо розкидані по всій лісостеповій смузі. Два «скіфські» городища, зокрема, розташовані на південній околиці Києва.

Одне з них знаходиться в межах сучасної міської території — між Феофанією і колишнім селом Хотовим [110; 153]. Воно розташоване на ділянці невисокого плато, що підноситься над долиною р. Віти, з одного боку окресленої схилами долини, а з двох — схилами бічних ярів. З півного боку городище захищене валом і ровом, а при в'їзді — курганоподібними насипами, які, очевидно, були фундаментами дерев'яних башт. Те, що жителям поселень, подібних до Хотівського городища, доводилося укріплювати свої оселі, свідчить не лише про постійність військової небезпеки, але й про наявність певної суспільної організації, здатної забезпечити реалізацію великих і складних робіт по будівництві фортифікацій.

Розкопками Хотівського городища виявлено рештки наземних жител — розвали обпаленої глини від стін (деякі куски мають відбитки дерев'яних конструкцій від каркасу) та глинобитних печей. Речовий

матеріал складають уламки глиняного посуду, головним чином — фрагменти ліплених посудин банкоподібної форми, прикрашених наліпними валиками з зачіпами, проколами, зачіпами по краю вінців. Траплялися також уламки лискованих мисок з загнутим досередини краєм, характерних черпаків скіфського типу з ручками, великих посудин з конічною верхньою частиною. Знайдено багато кісток тварин, як свій-

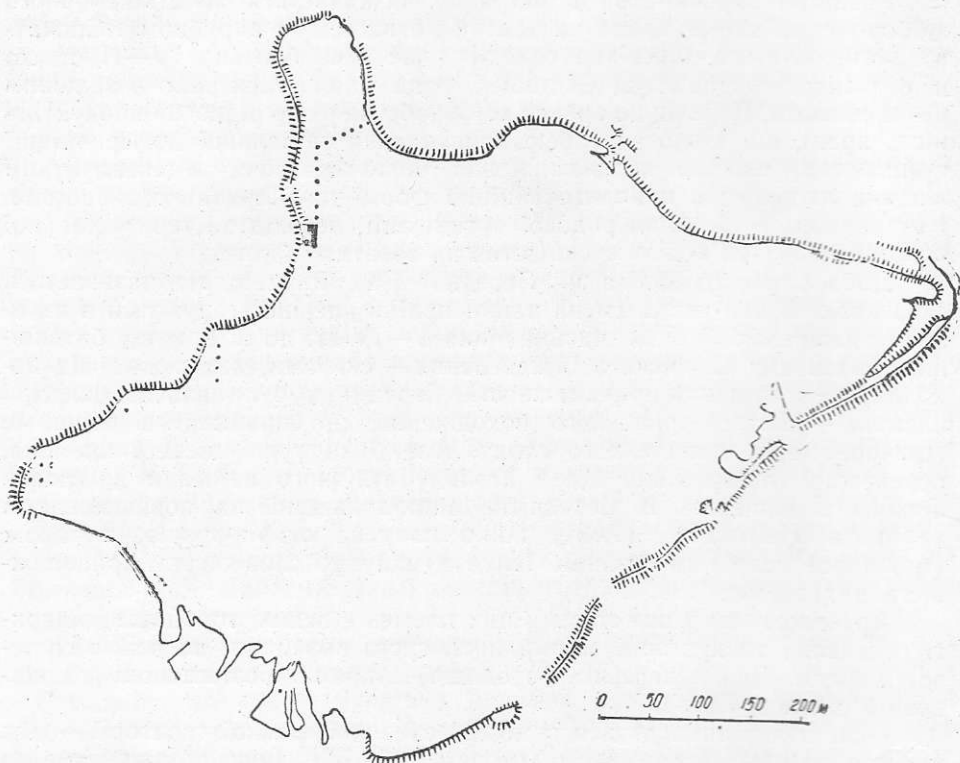

Рис. 5. План Хотівського городища.

ських (велика і дрібна рогата худоба, кінь, свиня, собака), так і диких (олень, лось, дика свиня, заєць), які свідчать про розвиток скотарства і мисливства. Уламки посуду грецького походження є свідченням торговельних зносин жителів городища з античними містами Причорномор'я.

Городище в Хотові датується знахідкою скіфського бронзового наконечника стріли, характерного для VI ст. до н. е. Але разом з тим серед матеріалу, здобутого розкопками, траплялися речі (кераміка), характерні і для пізнішого часу — IV—III ст. до н. е. Отже, городище

існувало значний відрізок часу і безпосередньо підходить до періоду зарубинецької культури, пам'ятки якої будуть гомою наступного розділу.

Можливо, з Хотівським городищем зв'язується знахідка корінфської монети V ст. до н. е. поблизу Феофанії [203, с. 20]. Точне місце цієї знахідки невідоме, можна припускати навіть, що вона походить безпосередньо з території городища. Але якщо ця монета трапилася і поза межами укріплення, все одно вона, треба гадати, потрапила в землю не без участі мешканців нашого поселення (в V ст. до н. е. воно

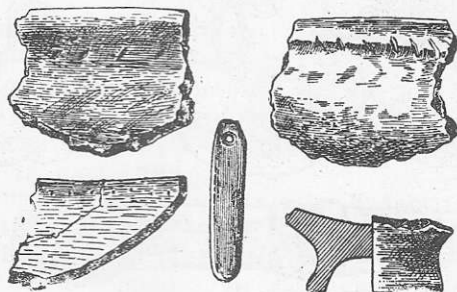

Рис. 6. Речі з Хотівського городища.

в усякому разі існувало). Ця монета є важливою пам'яткою торгівлі місцевих племен Київщини з античним світом 2,5 тис. років тому.

Другим городищем скіфського часу, розташованим в районі Києва, є Ходосівське городище. Воно також знаходиться на південній околиці міста, поблизу с. Ходосівки і відноситься до типу так званих великих скіфських городищ [110, с. 46—47].

Поряд з пам'ятками типу Хотівського та Ходосівського городищ в Середній Наддніпрянщині за доби раннього заліза існували неукріплені поселення, які мають назву поселень підгірцівського типу [62] — від с. Підгірці, південніше Києва, де вперше було виявлено подібний матеріал. Сліди таких поселень відомі і на території сучасного Києва. Зокрема, кілька таких поселень, розташованих на піщаних видувах низького лівого берега Дніпра, виявлено поблизу хут. Червоного на південно-східній околиці міста [61]. Характерна кераміка підгірцівського типу у невеликій кількості трапилася на Замковій горі, хоча ні конкретних споруд, ні добре вираженого культурного шару тут виявити не пощастило [226, с. 101]. Особливо ж слід відзначити глиняний світильник античного виробництва, знайдений на цій горі [88, с. 29]. Він являє собою низеньку плоско-сферичну площку з одним рожком для гнотика та горизонтальною ручкою дугоподібної форми. Дата цього світильника— V—IV ст. до н. е. Він теж є свідченням торговельних зносин населення території Києва з грецькими колоніями в другій половині I тисячоліття до н. е.

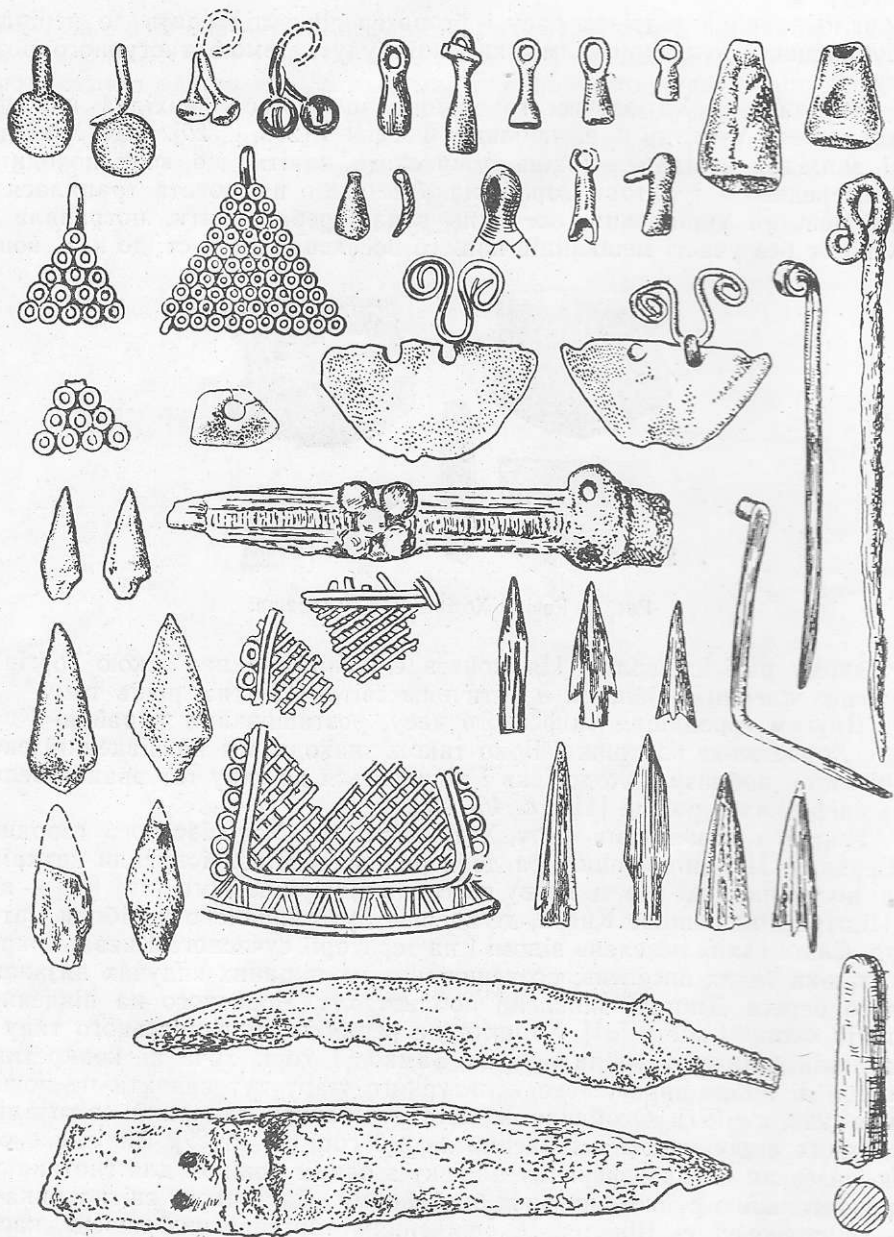

Рис. 7. Речі підгірцівського типу.

Кераміка скіфського типу була ще знайдена на Кирилівських висотах, на садибі художника Світославського [176, с. 155]. Залишки цього ж часу відзначено на Кристеровій гірці, теж в районі Куренівки [103, с. 58]. Можливо, до тієї ж доби відносилися урни, знайдені поблизу Іорданської церкви на Куренівці та на лівому березі Дніпра, біля Микільської слобідки [187, с. 307—308].

Відзначимо також значну кількість випадкових знахідок окремих речей доби раннього залізного віку, зафіксованих в різних районах Києва. Особливо часто траплялися

бронзові тригранні наконечники стріл — одна з найхарактерніших ознак скіфської культури. Знахідки окремих речей скіфського часу відомі на Старокиївській горі, поблизу Софійського собору, на Пріорці, у Києво-Печерській Лаврі, на Лисій горі і т. д. [88, с. 30]. У невизначеному ближче місці знайдено мідну булавку скіфського типу [139, с. 198]. Ці знахідки

можуть бути серйозним доповненням до наявних відомостей про заселення території сучасного Києва в ранньозалізну епоху.

Докиївські поселення

Розглянуті стародавні пам'ятки на території сучасного Києва, що охоплюють час від палеоліту до III ст. до н. е., свідчать про залюднення цієї території на протязі усього окресленого часу. Немає скільки-небудь значного періоду в історії Середньої Наддніпрянщини, який не був би так чи інакше представлений на території нашого міста.

Отже, археологія Києва розгортає перед нами повну картину історії середньодніпровських племен — від першої появи людини за доби верхнього палеоліту аж до часів, коли починається історія слов'янського Києва, — «матері городам руським».

Але невірно було б думати, що всі розглянуті пам'ятки показують нам послідовну історію самого Києва, тобто того населеного пункту, який існує сьогодні. Вони не становлять безперервної історичної традиції розвитку; це історія не одного й того самого поселення, а великої кількості поселень, які на певному етапі розвитку припинили своє існування. В жодному місці не знайдемо повної сукупності археологічних нашарувань, яка відбивала б безперервне існування конкретного поселення (чи поселень) від доби раннього заліза (чи ще давнішої) до епохи середньовіччя.

Отже, розглянуті вище поселення не тільки не можуть вважатися містом Києвом, але й тими поселеннями, на базі яких виникло місто. Вони становлять передісторію Києва, і їх треба розглядати як докиївські. На території нашого міста вони передували появі тих поселень, розвиток яких уже може вважатися безпосередньою частиною історії Києва.

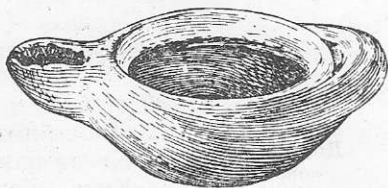

Рис. 8. Античний світильник з Замкової гори.

Розділ II

ПОЧАТОК ІСТОРІЇ КИЄВА

Доба рубежу
нової ери

Доба близько рубежу нової ери становить в історії Києва важливий етап: саме в цю добу на території Києва з'являється ряд поселень, які можна вважати основою для виникнення міста. Ці поселення теж самі по собі містом ще не були, але їх історія вже є невід'ємною частиною історії Києва, тому їх, на відміну від більш давніх, докиївських поселень умовно називаємо «протокиївськими».

Біля рубежу нової ери в Середній Наддніпрянщині була поширена зарубинецька культура (від с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну, де вперше виявлені її пам'ятки). Носіями її були нащадки хліборобських племен, які жили в цій місцевості у попередню, скіфську добу. Процес виникнення зарубинецької культури складний: її генетичною основою були як пам'ятки «скіфської» культури типу Хотівського городища [204], так і пам'ятки підгірцівського типу [62], крім того, в її створенні брали участь деякі західні елементи (так звана поморська культура) [108].

Основною галуззю виробництва зарубинецьких племен було хліборобство, про що свідчать знахідки сільськогосподарських знарядь (серпів, зернотерок), а також залишків зерна чи відбитків зернин і соломи культурних злаків на глиняній обмазці. Друге місце в системі господарства належало скотарству, яке мало осілий характер. Займалися зарубинецькі племена також мисливством, рибальством, збиральництвом; добре знали обробку металу, дерева, кістки, каменю. В деяких пунктах були знайдені залишки виробництва (ливарні формочки, шлаки тощо). Зарубинецькі племена знаходились на стадії територіальної общини; саме общинними селищами були відомі нам поселення зарубинецької культури. Майнова нерівність всередині общини була виражена слабо.

Етнічна приналежність зарубинецької культури не викликає сумнівів: її носіями була східна частина тих слов'янських племен, які в джерелах I—II ст. н. е. виступають під іменем венедів. Вперше це ім'я, здається, згадується ще в V ст. до н. е. Геродотом (у формі «енети»), проте, ця згадка є непевною. Більш ясно висловлюються письменники

початку нової ери — Пліній, Тацит, Птолемей [Plin. NH, IV, 97; Tac. Germ., 46; Ptol., III, 5, 7], а також деякі пізніші джерела [Iord., 34, 119].

Зарубинецька культура датується часом від II ст. до н. е. до II ст. н. е., а в деяких районах свого поширення (північних) також і пізнішими часами. Ця доба і може бути визначена як венецька.

У II ст. н. е. складається черняхівська культура (від с. Черняхів Обухівського району, де були досліджені перші пам'ятки культури). Її носіями була, очевидно, південна частина слов'янських племен (від Сілезії до Середньої Наддніпряни), відома в письмових джерелах під іменем антів і склавів. Правда, з приводу етнічної приналежності черняхівської культури існують суперечки (деякі дослідники вважають, що крім слов'ян носіями її могли бути і інші народи: сармати, фракійці, готи і т. д.), однак більшість спеціалістів схильна все ж таки вважати її в основі слов'янською [124, с. 5—6].

Черняхівська культура відзначається високим для свого часу рівнем розвитку. Археологічний матеріал малює досить складну господарську діяльність черняхівських племен: хліборобство, скотарство, мисливство та ін. Важливим фактором господарського розвитку черняхівських племен було відокремлення деяких видів ремесла від сільського господарства: перш за все видобування і обробки заліза, гончарства, ювелірної справи. Розвивалася також обробка дерева, кістки, каменю, ткацтво і т. п. Широкого розмаху досягла торгівля, зокрема з Римською імперією, про що свідчать багаторазові знахідки римських монет.

В соціально-економічному відношенні розвиток черняхівських племен поставив їх на грань остаточного розкладу первіснообщинного ладу і утворення класового суспільства. Суспільний поділ праці, нагромодження значних багатств в руках окремих представників суспільства, поглиблення майнової нерівності і зв'язане з цим виділення суспільної верхівки, нарешті, початок експлуатації людини людиною в формі архаїчного рабства — все це обумовлювало поступову ліквідацію общинної системи і висувало нові форми суспільної організації, характерні для класового суспільства. Антський і склавінський союзи племен на чолі з царями (рексами) і вельможами, багатьох з яких ми знаємо по іменах, були політичними організаціями — зародками майбутньої держави.

Черняхівська культура на території Східної Європи охоплювала в основному лісостепову смугу: Середню Наддніпрянищу, Побужжя, Південну Волинь, Наддністрянщину і Північне Прикарпаття. Генетичною основою її були більш древні пам'ятки зарубинецького, пшеворського і липицького типу. У Середній Наддніпрянищі черняхівська культура змінила собою культуру зарубинецьку близько II—III ст.; пам'ятки, що поєднують риси обох культур, є відбиттям процесу переростання однієї в другу.

Але на території лісової смуги, у Верхній Наддніпрянищі, пам'ятки черняхівської культури нам невідомі: там культурний розвиток і в

першій половині, і навіть в середині I тисячоліття н. е. зберігає зарубинецькі традиції. Район Києва розташований на межі зони лісу і лісо-степу; в культурному відношенні він теж займає проміжне місце. З одного боку, пам'яток черняхівського типу в чистому вигляді тут не знаходимо; отже, територія сучасного міста не входить до ареалу їх поширення. Пам'ятки першої половини і середини I тисячоліття н. е., розташовані на території Києва, зберігають в основному зарубинецькі традиції, але разом з тим в них ясно виступають і черняхівські елементи — уламки характерної гончарної кераміки, деякі типи прикрас тощо, які трапляються поруч з матеріалом зарубинецького типу. В цьому поєднанні культурних елементів знаходить вияв розташування Києва на рубежі між південною і північною групами слов'янських племен.

**Поселення
на Старокиївській
горі**

Найважливішим серед протокиївських поселень є поселення на Старокиївській, або Андріївській, горі, тобто на тій горі, де в IX—XIII ст. була розташована центральна частина столиці древньої

Русі. Археологічне дослідження цього поселення становить великі труднощі, оскільки територія його, зайнята в наступні епохи інтенсивно забудованими міськими кварталами, багато разів перекопувалась, а це надзвичайно погано відбилося на стані древніх культурних шарів. По суті від останніх залишилися незначні клаптики в деяких місцях, випадково залишених неушкодженими.

Проте залишки культурного шару часів рубежу нової ери і першої половини I тисячоліття н. е. зустрічаються на Старокиївській горі систематично в процесі археологічних розкопок. Цей шар характеризується типовою зарубинецькою керамікою, в тому числі уламками посуду з темно-лискованою поверхнею. Знахідки цього роду мали місце ще при перших дослідженнях, проведених тут в 1907—1908 рр. В. В. Хвойкою [215, с. 65]. В 1913—1914 рр. також була знайдена кераміка зарубинецького типу [176, с. 153]. Траплялися такі знахідки і пізніше, під час дослідження цієї території в радянські часи. В своїй сукупності вони, безперечно, свідчать про наявність тут решток поселення зарубинецької культури.

Старокиївська гора являє собою виступ плато високого берега Дніпра, обмежений зі сходу стрімким схилом в бік Подолу, а з півночі і частки заходу — до Кожум'яцького яру. Таким чином, площадка Старокиївської гори є природним городищем, добре захищеним природою з трьох боків.

З поселенням на Старокиївській горі зв'язане й кладовище, розташоване тут же. Кілька поховань, виявлених в різні часи, становлять залишки некрополя, який спочатку, мабуть, нараховував значну кількість могил, але сильно потерпів від пізнішого могильника VIII—X ст., а також від земляних і будівельних робіт.

В 1907—1908 рр. під час розкопок В. В. Хвойки було знайдено невеличкий кухличок зарубинецького типу з чорною лискованою поверхнею (очевидно, погребальна урна). Тут же було виявлене друге похо-

вання з тілоспаленням, яке супроводжувалося п'ятьма глиняними посудинами (в їх числі одна урна) [215, с. 65; 176, с. 153—154].

Ще одне поховання було виявлено в 30-і роки. Кістяк лежав у впростаному стані, головою на захід, у звичайній ґрунтовій ямі на глибині понад 2 м від сучасної поверхні. При кістяку було знайдено посудину, виготовлену на гончарному колі (щось середнє між горщиком та вазою), кістяний гребінець з вигнутою спинкою, бронзову фібулу — литу, однощиткову. Це поховання на підставі фібули датується часом не раніше III—IV ст. Знайдена в ньому посудина має аналогії в пам'ятках липицького типу, поширених у Наддністрянщині близько рубежу нової ери, та черняхівської культури. До характерних речей останньої належить гребінець.

Нарешті, четверте поховання знаходилося дуже близько від щойно описаного (на відстані 0,5 м на захід від нього). Воно виявилось дитячим і було майже безінвентарним: при ньому трапилося тільки декілька намистин (сердолікові, скляні, пастові) та два невеликих мідяних колечка. Кістяк дитини лежав головою на захід у звичайній ґрунтовій ямі на глибині близько 2 м від сучасної поверхні. Бідність цього поховання не дає можливості більш точно визначити його вік [93, с. 249—251; 92, с. 83—86].

Хронологія описаних поховань показує існування некрополя починаючи від рубежу нової ери протягом всієї першої половини I тисячоліття н. е.

Серед знахідок, що трапилися на Старокиївській горі і зв'язані з поселенням і кладовищем перших віків нової ери є чимало цікавих, навіть унікальних. Серед них важливими є римські монети, знайдені на території поселення. Одна з них була карбована при імператорі Адріані [115, с. 31], друга належала Фаустині [114].

Унікальною є бронзова бляшка римського виробництва [93, с. 251; 92, с. 85] неправильної овальної форми. На лицьовій стороні бляшка має рельєфне зображення людського обличчя в п'ятипроменевої корони, прикріплене до неї за допомогою штифтика. По краю бляшки проходить вузький бордюру, заповнений темно-синьою емаллю; залишки емалі червоного кольору збереглися поміж променями корони. Слід відзначити ще бронзову арбалетну фібулу з підігнутою ніжкою і фасетованим тулубом [215, с. 65], яка датується першими століттями нової ери. Дві

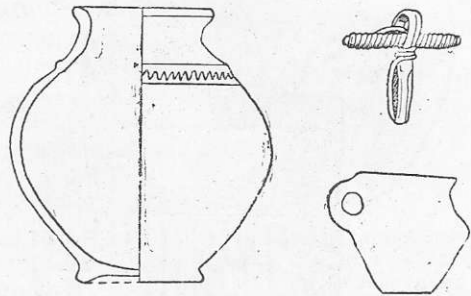

Рис. 9. Знахідки з Старокиївської гори: посудина черняхівського типу (з поховання), фібула перших століть нової ери, посудина зарубинецької культури.

останні знахідки трапилися на території могильника і, очевидно, походять із зруйнованих поховань.

Декілька цікавих знахідок було виявлено довкола Старокиївської гори — в сусідніх районах Старого міста. Так, поблизу Золотих воріт (тобто на південному краї тієї ділянки плато, частину якої становить

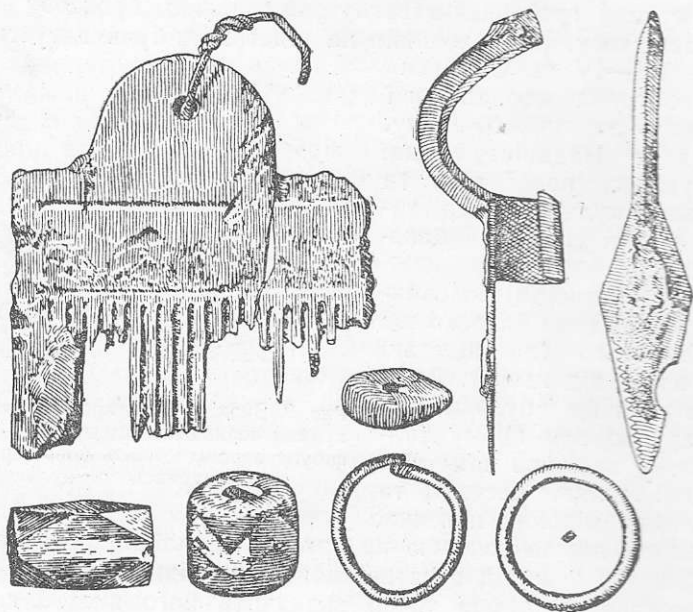

Рис. 10. Інвентар поховання перших століть нової ери, розкопаного на Старокиївській горі.

і Старокиївська гора) була знайдена дуже потерта мідна римська монета кінця IV — початку V ст. н. е. [34, с. 142]. В тому ж районі, на вул. Свердлова, на схилі плато до Хрещатої долини був знайдений клад римських монет у невеликому горщику. Він розійшовся по руках і залишився невідомим археологам; лише кілька років тому авторові пощастило побачити одну монету з цього кладу, яка знаходиться у приватній колекції. Це була римська монета Констанція II [34, с. 141].

Під час розкопок 1909 р. на території садиби митрополита (нині територія Софійського заповідника) була знайдена каменя пізноримського виробництва (IV ст. н. е.) [128, с. 121] з рельєфним зображенням Венери і двох купідонів. Зображення має досить варварські риси: голова непропорційно велика, обличчя передано грубо, форми тіла підкреслено натуралістичні. На жаль, умови цієї інтересної знахідки залишаються невідомими.

Відзначимо ще одну знахідку римської монети — денарія імператора Олександра Севера, яка трапилася на Володимирській гірці, поблизу південної стіни Михайлівського золотоверхого монастиря [176, с. 157]. Михайлівська гора (нині Володимирська гірка) в древності була відокремлена від Старокиївської глибоким ярмом (нині засипаним), що проходив в районі сучасної Урядової площі. Але, враховуючи невелику відстань між садибою монастиря і комплексом на Старокиївській горі, а також те, що на самій Володимирській гірці слідів культурного шару перших століть нової ери поки що не виявлено, можна думати, що і цю знахідку слід так чи інакше пов'язувати з тим же поселенням.

Рис. 11. Бляшка з зображенням голови в зубчастій короні, знайдена на Старокиївській горі.

Замкова гора Другим протокиївським поселенням, виникнення якого відноситься до часу близько рубежу нової ери, є поселення на Замковій горі, розташованій поруч з Старокиївською горою.

Замкова гора (інакше — Киселівка, або Фролівська гора) є столовою горою, тобто останцем плато, піднесеним над рівнем Дніпра на 80 м і зо всіх боків відокремленим від інших круч правого берега ріки. Від Старокиївської гори її відділяє яр, який з'єднується з урочищем Гончарі (нині вул. Ладо Кецховелі), з північного сходу вона обмежена крутими схилами в бік долини Дніпра і Почайни, з північного заходу Глибочицькою долиною і з заходу Кожум'яцьким ярмом — долиною пересохлого струмочка Киянки (притоки Глибочиці). Таким чином, ця гора являє собою місце, дуже добре захищене природою.

Внаслідок розкопок, що неодноразово проводилися, на площадці гори виявлено світу нашарувань, які відносилися до різних епох [117; 116; 160; 24; 22]. Загальний масив їх досягав майже 5 м завтовшки і складався з п'яти або шести основних прошарків. Нижній прошарок, про який вже була мова, відноситься до епохи бронзи. Безпосередньо над ним залягав культурний шар зарубинецької культури, який датується часом починаючи від рубежу нової ери. Знахідки доби раннього заліза (про них теж уже говорилося) ясно вираженої культурної верстви не утворили.

Починаючи від рубежу нової ери маємо на Замковій горі безперервне нашарування культурних верств, яке є свідченням і безперервного заселення гори протягом усього часу від доби зарубинецької культури до пізнього середньовіччя.

Культурний шар зарубинецької культури охоплював товщу близько 0,8 м. Якщо початок процесу його акумуляції можна датувати рубежом нової ери (точніше — двома останніми століттями до нової ери), то кінець його припадає на середину I тисячоліття. Розрізнити окремі вер-

стви для VI—VII ст. і для більш раннього часу неможливо. Певний час навіть говорили про змішування чи зрушення культурних шарів Киселівки. Однак насправді, мабуть, йдеться про безперервність процесу культурного розвитку, зберігання давніх традицій і тривалість існування поселення. Матеріал середини I тисячоліття н. е. буде предметом спеціального розгляду; зараз нас цікавить матеріал епохи рубежу і перших століть нової ери.

Кераміка зарубинецького типу, знайдена на Замковій горі, представлена уламками обох характерних для цієї культури груп. Перший

Рис. 12. Римська монета (ас) з Замкової гори.

з них — уламки столового посуду, виготовленого дуже дбайливо з добре перемішаної глини, з лискованою поверхнею чорного або темно-коричневого кольору. Форми цього посуду часто-густо відзначаються складним профілем з гострими ребрами. Другу групу становлять уламки кухонного посуду — більш грубого і примітивного, виготовленого з погано обробленої глини з грубими домішками, простої банкоподібної форми. Частина з них прикрашена зашипами. Серед цієї групи знайдок відзначимо уламки тарілок чи сковорідок, які становлять характерну рису слов'янської культури протягом усього I тисячоліття н. е.

Цікавою знахідкою є два уламки античної амфори з так званими двоствольними ручками, добре датовані пізньоеліністичним часом (останні століття до нової ери). Вони свідчать про наявність торговельних зносин жителів поселення з Північним Причорномор'ям.

Кераміка черняхівського типу, виготовлена на гончарному крузі, тонкостінна, представлена в розкопках 1940 р. лише п'ятьма уламками, з числа яких чотири походять від однієї посудини темно-сірого кольору; п'ятий черепок є уламком посудини ясно-сірого кольору, що належить до типу столового сіро-лискованого посуду; на поверхні його по матовій смузї нанесений лискований орнамент у вигляді зигагоподібної лінії. Звичайно, п'ять черепків ще не становлять самостійної культурної верстви, тим більше, що кераміка зарубинецького типу у великій

кількості траплялася не тільки нижче рівня, де було знайдено черняхівську кераміку, але й вище від нього. Проте вони датують прошарок часом не раніше II—III ст. н. е., підкреслюючи безперервність існування киселівського поселення від рубежу нової ери протягом першої половини I тисячоліття н. е.

Решток монументальних споруд періоду двох останніх століть до нової ери і перших століть нової ери на Замковій горі виявити не пощастило, хоча інтенсивність виявленого матеріалу не залишає сумніву щодо наявності тут жител цього часу.

Відомості про ранньослов'янське поселення на Замковій горі доводнюються кількома випадковими знахідками, зокрема римських монет, які тут траплялися неодноразово [115, с. 31]. В післявоєнні роки, зокрема, тут було знайдено рідкісну монету республіканського часу (які взагалі на території східнослов'янських земель трапляються дуже рідко) — мідний ас, карбований в 200 р. до н. е. Спурієм Афранієм. На аверсі зображено дволикого Януса, а на реверсі — ніс корабля. Напис S. AFRA фіксує ім'я монетарія [88, с. 33]. Ця монета, треба думати, зв'язується з початковим періодом існування ранньослов'янського поселення і засвідчує його виникнення протягом двох останніх століть до нової ери.

Поділ Третім районом сучасного Києва, що дав безперечні сліди людського життя в перші століття нової ери, був Поділ. Систематичні розкопки на Подолі, проте, не провадилися; все те, що маємо сьогодні з археології Подолу, походить з випадкових знахідок при будівельних і земляних роботах (при закладці фундаментів, прокладанні каналізації та інших комунікацій, при копанні лохів і ям і т. д.). Але таких знахідок зрештою набралось досить багато, і вони становлять важливе джерело для вивчення історії цього району в перші віки нової ери.

Переважну більшість цих знахідок становлять кладки і окремі знахідки римських монет. Їх нараховується десятки, причому траплялися вони в різних районах плоскої частини міста. На жаль, переважна більшість з них не дістала наукової фіксації, а самі монети розійшлися по руках і були втрачені.

Н. Леопардов, київський колекціонер і любитель старовини, відзначив, що йому «неодноразово пропонувалися в різний час різними продавцями римські денарії I—II ст., кожний раз у невеликій кількості, навіть ще не чищені від напливу і осадків іржі, з поясненням, що вони були знайдені на Подолі або при обробці городних грядок або при копанні канава для фундаментів при будівництві та ін.» [109, с. 28]. В. Г. Ляскоронський — археолог і історик, який цікавився проблемою знахідок римських монет і збирав відомості про них, — пише, що йому «доводилося кілька разів бачити срібні та мідні римські монети, що їх діставали учні гімназії (Подільської. — М. Б.) від робітників-землекопів або купували там же, на Подолі, по невеликих крамницях, куди потрапляли монети або з площі Києва, або з його околиць» [115, с. 31].

У 90-і роки минулого століття під час прокладання на Подолі каналізації робітники знайшли значну кількість монет, які належали до часів Константина Великого і його синів (IV ст.) та до більш раннього часу. Ці монети були знайдені в різний час і в різних місцях [115, с. 30]. У 1890 р. також при прокладанні каналізаційних труб була знайдена римська монета (ближче не визначена) разом з бронзовою посудиною, грубо орнаментованою [136, с. 136—139]. В 1893 р. до нумізматичного музею Київського університету надійшла римська монета Філіппа Араба (III ст. н. е.), також знайдена при прокладанні каналізації [115, с. 30]. Нарешті, при каналізаційних роботах на Подолі була знайдена ще одна мідна римська монета, карбована в часи імператора Константина Великого [115, с. 30].

Деякі знахідки римських монет, що трапилися в районі Подолу, мають більш докладні топографічні позначення. Так, при копанні русла р. Глибочиці (так звана Канавка), яка протікала по одноімennій долині і впадала в Почайну, була знайдена монета імператора Константина I [115, с. 30]. В цьому ж районі (Глибочиця) була знайдена бронзова римська монета імператора Волюзіана. (III ст. н. е.) [92, с. 179]. Поблизу Введенської церкви під час копання льоху (за іншими відомостями — при ремонті церкви) трапилася золота східноримська монета імператриці Євдоксії (V ст. н. е.) [4, с. 32; 15]. На вул. Ладо Кецохелі, що проходить по Кожум'яцькому яру, була знайдена римська монета імператриці Салоніни (середина III ст. н. е.) [115, с. 30].

Видатною пам'яткою є славетний Оболонський клад. У 1876 р. на Подолі, в районі впадіння Глибочицького струмка в Почайну, в урочищі Оболонь, на садибі Магурина провадилися земляні і будівельні роботи. Під час закопування свай на глибині близько 2 м від сучасної поверхні ґрунту був знайдений клад — близько 200 мідних монет, які розійшлися по руках. Пізніше київським любителям старовини А. С. Роговичу і К. В. Болсуновському пощастило зібрати 59 екземплярів, з числа яких 57 надійшло до нумізматичного кабінету Київського університету, а 2 залишилися в приватній збірці Болсуновського. Хронологічно клад мав дві окремі частини; першу становлять монети центральної римської чеканки, випущені між 306 та 366 рр. н. е.: при Максиміні Даї — 1 монета, Константині Великому — 3, Констанції II — 9 і Прокопі — 1; другу частину складають монети, карбовані в малоазійському місті Антіохії Пісідійській в середині III ст. н. е.: при Філіппі Арабі — 3 монети, Траянi Деції — 1, Волюзіанi Галі — 28, Еміліані — 5, Галліені — 7 [8; 15; 59; 9].

Ця друга частина кладу становить особливий інтерес. За своїм складом вона виразно відрізняється від переважної більшості інших кладів і окремих знахідок римських монет на східнослов'янських землях, що містять в основному срібні монети центрального карбування кінця I—II ст. н. е. (навіть пізні клади IV—V ст. в основному складаються з монет I—II ст.). Малоазійські монети III ст. становлять на території східнослов'янських земель надзвичайну рідкість, а монети Антіохії

Пісідійської — маленького і нічим не примітного міста, розташованого в глибині Малої Азії, — взагалі більше не трапилися жодного разу. Звертаємо увагу також на дуже вузький хронологічний діапазон монет, що охоплюють лише відрізок часу близько 30 років; якщо ж взяти основну масу монет (40 екз. з 44), то цей діапазон скоротиться вдвічі. Переважна більшість антиохійських монет — 28 екз. — належить Волюзіану — імператору, нічим не видатному, який самостійно ніколи не правив і був лише співправителем свого батька Требоніана Гала. Монети Волюзіана являють собою досить значну рідкість; зокрема і в Східній Європі, крім двох знахідок у Києві, вони не трапилися більше ні разу.

Гадаємо, що дістати у великій кількості монети Волюзіана, до того ж карбовані лише в Антіохії Пісідійській, можна було дуже скоро після їх виходу в світ і десь поблизу від місця карбування. Пізніший час в пісідійській частині кладу представлений лише кількома монетами Еміліана та Галлієна. Незначна кількість монет останнього (7 екз.) при відносній тривалості його царювання змушує думати, що ця частина кладу була вивезена з Малої Азії за часів правління саме цього імператора.

В середині III ст. північнопричорноморські племена здійснюють кілька сміливих морських походів проти малоазійських володінь Римської імперії. Зокрема, в 264 р. «скіфи» (так грецькі і римські письменники називали все населення колишньої Скіфії, в тому числі і слов'ян) прорвалися в глиб Малої Азії — аж до Каппадокії, захопили там ряд міст (можливо, серед них була й Антіохія), а далі вийшли до Віфінського узбережжя [SHA, Gallieni duo, XI, 1—2; Sync., 716]. Імовірно, саме тоді одним з учасників походу були вивезені монети, що становлять пісідійську частину Оболонського кладу.

Є підстави вважати, що серед племен, які брали участь в поході 264 р., були борани [158, с. 65; 159, с. 109] — племена Середньої Наддніпрянщини, за думкою багатьох дослідників тотожні літописним полянам [207, с. 49; 168, с. 15—16]. Якщо це так, поява Оболонського кладу на території Києва стає цілком закономірним явищем [32].

Таким чином, Оболонський клад відбиває історію не торгівлі східних слов'ян з Римом, як переважна більшість інших знахідок римських монет, а воєнно-політичних сутичок наших предків з римлянами, в процесі яких вони разом з іншими племенами Північного Причорномор'я проникли далеко в глиб римських володінь.

Топографія знахідок римських монет в нижній частині Києва не обмежується власне Подолом: вони відомі й далі на північ — в районі Куренівки. Зокрема, великий клад римських монет був знайдений біля нинішньої лікарні ім. Павлова [115, с. 29—30]. Складався він з 350 срібних монет, серед яких було 25 денаріїв кінця I—II ст. н. е., карбованих при імператорах Веспасіані, Доміціані, Траяні, Адріані, Сабіні (дружині Адріана), Антоніні Пії, Фаустині Старшій (дружині

ні Антоніна), Марку Аврелії, Люціллі (дружині Люція Вера), Комоди.

Багаторазові знахідки римських монет в нижній частині Києва — на Подолі та Куренівці, звичайно, не є випадковими, а зв'язані з певними поселеннями (чи одним великим поселенням). Ще В. Б. Антонович підкреслював значення київських знахідок римських монет як свідчення заселення принаймні деяких районів майбутнього Києва в перші століття н. е. [11, с. 36—37; 8, с. 244]. Зокрема, Оболонський клад він оцінював як «найдавніше з відомих до сьогодні письмових свідчень, що відносяться до історії Києва» [8, с. 244]. До подібних висновків приходили й інші дослідники. В. С. Іконніков вважав, що найдавніший Київ перших століть нової ери знаходився саме на Подолі, при впадінні Почайни в Дніпро [84, с. 165]. До такої ж думки схилився М. П. Дашкевич [64, с. 239—240] і т. д.

Але в розпорядженні учених кінця XIX ст. не було тих відомостей, які є зараз в розпорядженні науки. Крім знахідок римських монет в той час взагалі жодних матеріалів, древніших від IX—X ст., не існувало. Але зараз сліди поселень епохи рубежу нової ери та перших століть виявлені в кількох пунктах Подолу та Куренівки. Так, на правому березі Почайни були виявлені рештки поселення зарубинецької культури, яке було розташоване на піщаних дюнах [176, с. 155]. Тут було зібрано уламки кераміки зарубинецького типу. Зазначимо, що рештки цього поселення виявлені поблизу від місця знахідки Оболонського кладу. В кол. садибі С. І. Світославського по вул. Фрунзе (Куренівка) були виявлені разом з матеріалами скіфської епохи і часів Київської Русі матеріали зарубинецького типу: уламки кераміки та фрагмент бронзової шпильки [176, с. 155].

І хоча поселення ці не піддавалися розкопкам, їх матеріал є важливим фактом, що підтверджує наявність на Подолі і Куренівці людських осель за часів рубежу нової ери і перших століть і тим самим дає підставу говорити про заселення цього району майбутнього міста починаючи від зазначеного часу.

Район Львівської площі

Топографія знахідок римських монет на території древнього Києва виявляє ще одне місце їх зосередження — в районі сучасної Львівської площі. Цей район можна вважати північно-західним кінцем того плато, східною частиною якого є Старокиївська гора. Тут сходилися початки двох ярів — один в напрямку на схід вливався в долину Дніпра і Почайни (по ньому зараз проходить вул. Смирнова-Ласточкина), другий йшов в західному напрямку по трасі нинішньої Павлівської вулиці. Це місце відіграло важливу роль в обороні Старокиївського плато; в часи Ярослава Мудрого тут були побудовані Львівські ворота. Природно, що і в більш давні часи це місце привернуло увагу людини.

З районом Львівської площі зв'язується одна з найбільших знахідок римських монет на території сучасного міста [115, с. 31—34]. Влітку 1874 або 1875 р. під час будівництва Кудрявської лазні був

знайдений величезний клад монет, які знаходилися в металевій посудині «на взірєць відра» (мабуть, римська сітула). За свідченням очевидців, цих монет було не менш як пуд, що в перерахуванні на звичайну вагу денарія (3,4 г) становитиме понад 4000 екземплярів. Але монети були різного розміру: крім срібних денаріїв тут були великі мідні або бронзові монети — медальйони з зображенням портретів імператорів і латинськими написами довкола. Такі медальйони випускалися в II—IV ст. головним чином як коммеморативні медалі і дарувалися на знак імператорського благовоління тим «варварським» князям і воєначальникам, що визнавали номінальну зверхність Риму. Знахідки їх на території слов'янських земель траплялися неодноразово і свідчать про участь слов'янської верхівки в політичних подіях римської історії вказаного часу [30].

Місце знахідки кладу 1874—1875 рр. припадає на самий початок яру чи долини, вздовж якої проходить нині Павлівська вулиця. Це місце було дуже зручним для розташування поселення і, мабуть, клад був справді зв'язаний з оселею початку нової ери.

Три бронзові римські монети були знайдені на садибі Догматирського, розташованій на самому початку вул. Воровського, саме напроти будинку лазні. Треба думати, обидві знахідки зв'язані з одним і тим самим поселенням.

На протилежній стороні плато, в районі пізнішого Кудрявця, понад яром, вздовж якого проходить нинішня вул. Смирнова-Ласточкина, також траплялися знахідки римських монет. В різний час тут були знайдені бронзові монети Юлії Мамеї (III ст.), Константина Великого або його синів (IV ст.) та Феодосія Великого (рубіж IV та V ст.). Остання — одна з найпізніших римських монет, знайдених на території сучасної УРСР [34, с. 142].

Ще трохи далі на північний захід, в сторону верхів'я Глибочиці, поблизу сучасного Покровського монастиря у воронці від вибуху снаряда була знайдена римська республіканська монета Спурія Афанія, карбована в II ст. до н. е. [173]¹.

Отже, знахідки римських монет, що трапилися в районі Львівської площі і Кудрявця², хронологічно охоплюють великий відрізок часу від II ст. до н. е. до кінця IV ст. н. е., причому фіксують цей відрізок досить

¹ Не виключено, що йдеться про ту саму монету, яку уже було описано вище як знайдену на Замковій горі, але з неточним визначенням місця знахідки [34, с. 143].

² В літературі згадується ще один клад нібито римських монет, знайдений в тому ж районі, на сучасній Некрасівській вулиці. Джерелом є та ж стаття В. Г. Ляскоронського [115, с. 34—35], де наведено зображення єдиної монети з цього кладу, яка стала відомою дослідникам. Некрасівський клад фігурує в роботах М. К. Каргера [93, с. 246—247] і В. В. Кропоткіна [105, с. 258]. Тимчасом, як показано О. М. Зографом (реп. на статтю В. Г. Ляскоронського, рукопис в архіві ІА АН УРСР), ця монета є пізньою підрубкою і до справжніх римських монет жодного відношення не має. Рецензія Зографа, на жаль, не була своєчасно опублікована, проте спростування знахідки було подано мною в одній з статей у 1953 р. [30, с. 51—52], однак М. К. Каргер в своїй монографії 1958 р. повторив свою помилку без всяких коментарів [92, с. 77—78].

докладно: маємо тут монети II ст. до н. е., I ст. н. е., II ст. н. е., середини III ст. н. е., початку IV ст., рубежу IV і V ст. Це свідчить про безперервність існування поселення протягом усього названого часу. Слідами його є гончарна сіроглиняна кераміка черняхівського типу, знайдена на Львівській площі [176, с. 155]. Така кераміка з'явилася у східних слов'ян в II ст. н. е. і доживає до середини I тисячоліття. Пізніше, в часи Київської Русі, тут знаходився район, відомий під назвою Копир'ів кінець.

Печерськ

Старокиївська гора, Замкова гора, Поділ, Кудрявець — чотири райони, заселені від часів рубежу нової ери, топографічно міцно зв'язані між собою. Можна вважати, що саме це гніздо поселень і послужило пізніше головним ядром міста Києва. Проте, поселення цього ж часу існували і в деяких інших місцях.

Зокрема, певні сліди поселення цього часу були виявлені в районі Печерська — також одного з найдавніших районів Києва.

Так, при розкопках фундаментів церкви Спасу на Берестові були знайдені уламки чорнолискованої, ліпленої вільноруч кераміки зарубинецького типу [137, с. 184; 97, с. 480; 176, с. 155]. Знахідки ці справді свідчать про наявність в районі пізнішого Берестова решток культурного шару розглядуваної епохи. Кераміка зарубинецького типу була знайдена на розі вул. Кірова і Кріпосного завулку у зв'язку з будівництвом Будинку офіцерів.

В районі Печерська і Липок траплялися і знахідки римських монет — цей надійний показник найдавніших протокиївських поселень на території сучасного міста. Так, при прокладанні Олександрівської вул. (нині вул. Кірова) проти нинішнього Першотравневого саду були знайдені дві срібні монети II ст. — Фаустіни Молодшої та Коммода [150, с. 85; 4, с. 41; 15, с. 9]. В Київському історичному музеї зберігаються уламки характерного сіроглиняного глека черняхівського типу, знайденого в Першотравневому саду; очевидно, обидві знахідки так чи інакше зв'язані одна з одною.

Під час будівництва жандармських казарм біля будинку старого «Арсеналу» був знайдений клад римських монет, що складався з 80 екземплярів бронзових і двох срібних. Останні були денаріями Августа (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.) та Гети (поч. III ст. н. е.) [15, с. 10; 96, с. 3—4].

Ці знахідки значно доповнюють археологічні свідчення щодо заселення району Печерська і Липок принаймні в I ст. н. е. Проте подібні знахідки відомі і далі на південь. В районі пізнішого Видубецького монастиря була знайдена мідна монета імператора Константа, сина Константина Великого [115, с. 39]. Звичайно, однієї знахідки монети для категоричних висновків замало: вона могла мати випадковий характер; лише багаторазові знахідки могли б бути підставою для більш-менш певних тверджень. Але так чи інакше цю монету слід розглядати як річ, зв'язану з ранньослов'янськими оселями, розташованими десь в районі Печерська чи Звіринця.

**Корчуватський
могильник**

Поселення зарубинецької культури, розташовані далі на південь — за долиною р. Либеді, поки що невідомі, але виявлений і досліджений великий Корчуватський могильник, який, безперечно, був зв'язаний з якимсь поселенням [174; 175]. Розташований на Багриновій горі — високій кручі корінного правого берега Дніпра в районі кол. с. Корчуватого, цей могильник був виявлений в кар'єрі цегельні, що знаходилася біля півніжжя гори. Він являв собою типове поле поховань. Розкопками виявлено 101 поховання, з числа яких 80 було з тілоспаленням і лише 13 — з тілопокладенням; крім того, у восьми місцях були виявлені кенотафи, тобто поховання без небіжчика.

Поховання з тілоспаленням представлені двома типами: іноді прах небіжчика вміщувався в урнах, в інших випадках — просто в ямках, біля яких ставилися ритуальні посудини (приставки). Спалення відбувалося на стороні — слідів його у вигляді вугликів, кусочків перепаленої землі, попелу і інших ознак кострища не траплялося. Поховання з труполокладенням містили кістяки, що лежали на спині у впроханому стані.

При більшості поховань було виявлено той чи інший інвентар, який складався з кераміки та дуже нечисленних металевих речей. Глиняний посуд, як і завжди, становив переважну більшість знахідок. Всього було знайдено 195 посудин, які належали головним чином до групи чорноліскованого «парадного» посуду і відзначалися дуже дбайливим виконанням. Найчастіше траплялися широкогорлі глеки без ручок або кринки, іноді прикрашені по плечиках наліпками у вигляді півмісяця («псевдоушки»), а також миски з гостропрофільованим силуетом. Крім того, зустрічалися банкоподібні посудини, кубки характерного зарубинецького типу, посудини, що формою нагадують амфори, і т. д. Великий інтерес становить унікальна посудина з двома високими шийками.

Поруч з цим траплявся посуд іншого типу, який умовно можна назвати кухонним, — товстостінний, виготовлений менш дбало з гірше обробленої грубої глини. Траплялися уламки банкоподібних і горщикоподібних посудин без лискування, прикрашених наліпним валиком з заціпами, наколами з горошинами на протилежній стороні (так званий перлинний орнамент), заціпами по вінцю. Ця кераміка дуже нагадує посуд скіфської доби, зв'язуючи тим самим культуру Корчуватського могильника з культурою наддніпрянських хліборобських племен скіфського часу. Весь посуд виготовлений вільноруч без допомоги гончарного круга.

Окремо слід відзначити привізну дворучну амфору, що нагадує фазоські амфори останніх століть до нової ери.

Крім посуду, у похованнях в більш-менш значній кількості траплялись фібули, яких разом було 24. Більшість з них виготовлені з бронзи (21 екз.) і лише три були залізними (вироби з срібла для зарубинецької культури взагалі не характерні). Це — середньолатенські фібули

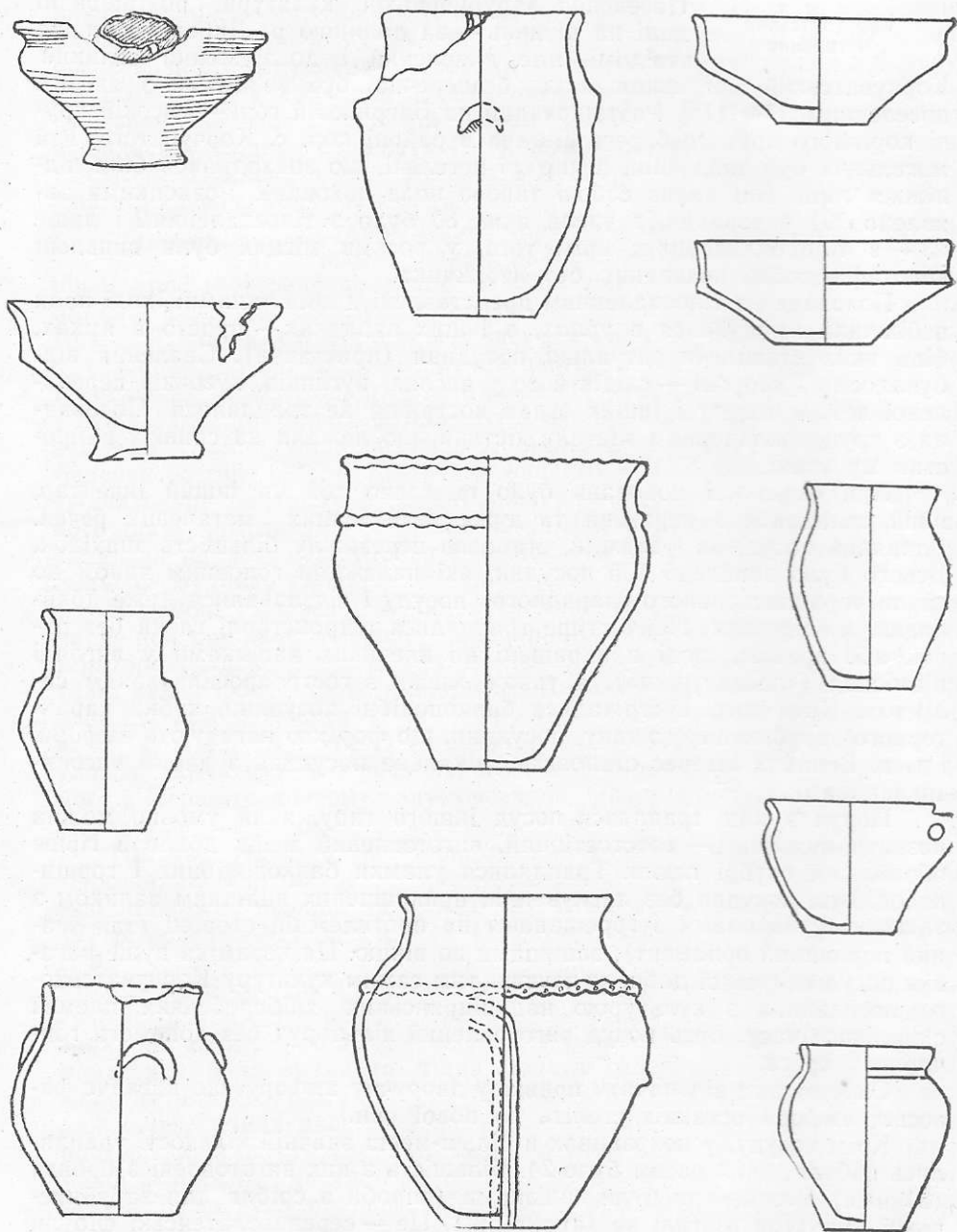

Рис. 13. Кераміка Корчуватського могильника.

з видовженим трикутним щитком на спинці. Фібули цього типу становлять специфічну ознаку зарубинецької культури. Великий інтерес мають дві фібули з прикріпленим до них ланцюжком, знайдені в одному з поховань.

Інший інвентар поховань дуже нечисленний. З металевих речей знайдені: бронзова каблучка, бронзове скроневе кільце, кругла привіска з стержнем, уламок бронзової сережки, залізні ножі (2 екз.), двогранний наконечник стріли, наконечник списа. Знайдені також дрібні намистини з світлої пасти та шматочки скла. В багатьох похованнях траплялися кістки тварин, іноді — в посудинах; найчастіше кістки дрібної худоби, а також свині, рідше — великої рогатої худоби та коня. Поза похованнями знайдено глиняне прясло, трубчасту кістку бика з слідами обробки, гранітний розтирач та уламок зернотерки.

Корчуватський могильник може вважатися класичною пам'яткою зарубинецької культури в Середній Наддніпрянщині, що належить до відносно раннього етапу її розвитку. Про це свідчить амфора останніх століть до н. е. (III—II ст. до н. е.), а також уламки посуду скіфського типу.

Тривалість часу функціонування Корчуватського могильника не можна визначити через те, що невідомі хоча б наближені масштаби кладовища. Більша частина поховань була знищена кар'єром ще до початку розкопок, крім того, розкопки 1940—1941 рр. охопили не всю збережену на той час площу могильника. В дальшому було виявлено ще кілька поховань. Це утруднює встановлення докладних рамок датування могильника, яке визначається межами останніх століть до нової ери. Можливо, Корчуватський могильник є пам'яткою, трохи давнішою, ніж поселення на Старокиївській горі.

Спроби виявити поселення, зв'язане з Корчуватським могильником, поки що не дали наслідків: приступні для обстеження місця не мають ясних ознак культурних шарів зарубинецького часу. Можливо, це поселення знаходилося на сусідній Лисій горі або біля підніжжя Багринової гори. Незважаючи на відсутність поселення, Корчуватський могильник є видатною пам'яткою київської старовини, яка, безперечно, підтверджує факт заселення території сучасного міста в епоху останніх століть до нової ери.

Інші райони

Ще далі на південь необхідно відзначити Пирогівське городище, розташоване над колишнім селом з цим іменем. Воно займає горб високого корінного берега Дніпра, на якому виявлено два культурні шари: нижній — з матеріалом зарубинецького типу і верхній — часів ранньої Київської Русі [125; 126]. Укріп-

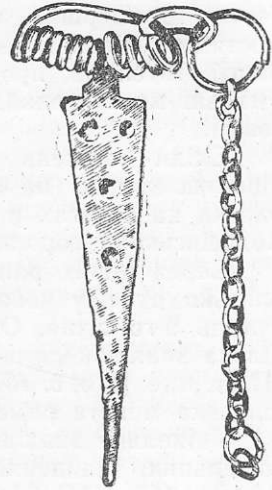

Рис. 14. Фібула з Корчуватського могильника.

лення городища відносяться до IX—X ст. і до поселення епохи рубежу нової ери ніякого відношення не мають. Речовий матеріал зарубинецького типу складається переважно з уламків кераміки обох типів — чорнолискованої, «парадної», і грубої, кухонної. Внизу, проти Пирогівського городища, на піщаній надзаплавній терасі Дніпра виявлено залишки поселень різного часу, в тому числі і рубежу нової ери. Серед зібраного на піщаних роздувах матеріалу є чимало уламків типового зарубинецького посуду.

У Пирогові двічі траплялися знахідки кладів римських монет [114; 34, с. 143]. Перший, знайдений на цегельні, складався за одними відомостями з кількох десятків, а за іншими — з тисячі срібних монет династії Антонінів; про другий відомо лише те, що він був у горщику. Римські монети знайдені також в Китаєві — між Корчуватим і Пироговим.

Сліди поселень зарубинецького типу, розташованих на низьких піщаних місцях (на надзаплавних терасах), зафіксовані в районі Чапаєвки на берегах р. Віти (дослідження Д. Я. Телегіна), а також на Ходосівському городищі [126, с. 96].

Серед інших районів міста з рештками людського життя в часи близько рубежу нової ери відзначимо Лук'янівку — район сучасних вулиць 9-го січня, Овруцької та сусідніх. З Лук'янівкою зв'язується кілька знахідок римських монет, зокрема, клад, який містив 20 монет III ст. н. е. [176, с. 157]. В 1951 р. на Овруцькій вул. була знайдена кушанська монета римської доби (II ст. н. е.) [176, с. 157; 182, с. 180].

Унікальну знахідку перших століть нової ери становить римський світильник, знайдений на вул. 9-го січня при випадкових обставинах [176, с. 155—156]. Цей світильник має вушко і 15 ріжків з отворами для гноту. Основу речі становить кругла площка, закрита зверху глиняним щитком з дірочкою в центрі для наливання масла. На щитку знаходиться рельєфне зображення двох воїнів. Три чверті зовнішнього кола світильника займають з'єднані один з одним рожки, які композиційно утворюють ажурне обрамлення речі. Кожний з рожків окреслений аркою, що спирається на колони дорійського ордера. На поверхні ріжків, між колонами, нижче отвору для гноту, знаходяться маски силенів. Техніка виготовлення світильника досить досконала; поверхня ясно-коричневого кольору, добре лощена; дно на кільцевій ніжці.

Повної аналогії світильнику не знаємо, хоча загальний тип дуже характерний для римської доби. Так само характерним є і декор, зокрема, зображення воїнів, маски тощо.

Сліди поселення зарубинецької культури були виявлені на Пріорці, в урочищі Кристєрова гірка [176, с. 155]³.

Декілька важливих знахідок трапилося на схилах долини р. Либеді. В районі Чоколівки (правий берег долини), на території ниніш-

³ Можливо, така ж кераміка названа «скіфським посудом» в повідомленні К. Корша (103, с. 58).

нього Першотравневого масиву, при розробці кар'єра по добуванню глини було виявлено могильник зарубинецької культури. Зруйновано кілька поховань з чорнолискованими посудинами типової зарубинецької форми⁴. На тому ж правому березі Либеді, на Батиевій горі, теж відзначені знахідки зарубинецького типу. При розкопках розташованого тут середньовічного могильника було знайдено глиняну урну з перепаленими людськими кістками. Сама урна — посудина з широким горлом, прикрашена дірочками вздовж відхиленого назовні вінця. Тут же знайдено фрагмент маленької бронзової фібули арбалетної схеми [95, с. 89—90]. Можливо, це поховання було частиною ще одного могильника рубежу нової ери.

На лівій стороні Либедської долини відомі знахідки римських монет. На садибі № 34 по вул. Толстого, що веде з високого плато вниз до русла Либеді, був знайдений клад римських монет, серед яких були денарії Адріана та Коммода [115, с. 39]. В цьому ж районі трапилися і дві останні за часом виявлення знахідки античних монет в м. Києві. У 1959 р. на вул. Тарасівській було знайдено мідну монету Босфорського царства, карбовану в Пантікапеї в часи правління Котіса II (II ст. н. е.)⁵. В 1962 р. в цьому ж районі знайдено два срібні денарії Антоніна Пія. Повторність знахідок примушує думати, що в II ст. н. е. тут існувало поселення.

Нарешті відзначимо, що на деяких лівобережних стоянках, розташованих на надзаплавній піщаній терасі Дніпра, також трапляється кераміка зарубинецького типу (Микільська Слобідка і ін.) [60, с. 172—173]. Таким чином, заселення території Києва в часи близько рубежу нової ери і в перші століття було дуже густим і охоплювало не лише правий, а й лівий берег Дніпра.

Протокиївське гніздо поселень

Підводячи підсумки, доходимо висновку, що в епоху рубежу нової ери і в першій половині I тисячоліття н. е. на території сучасного Києва існувало кілька поселень, які передували утворенню міста. В своїй сукупності вони займали велику площу і так чи інакше зафіксовані майже на всій території міста, а, строго кажучи, виходили за його межі, оскільки Середня Наддніпрянина взагалі була заселена досить густо і поселення зазначеного часу на певній відстані одне від одного розкидані по всьому її простору.

В межах Києва можна з більшою або меншою підставою говорити про такі поселення епохи рубежу нової ери і перших століть: 1) на Старокиївській горі і прилеглих ділянках плато; 2) на Замковій горі; 3) на Подолі і прилеглий частині нижнього міста; 4) в районі Львівської площі; 5) в районі Печерська (поблизу Будинку офіцерів і в районі древньоруського Берестова); 6) в районі Корчуватого; 7) в

⁴ Не опубліковано (фонди ІА АН УРСР).

⁵ Повідомлення В. Д. Дяденка, якому складаю найщирішу подяку.

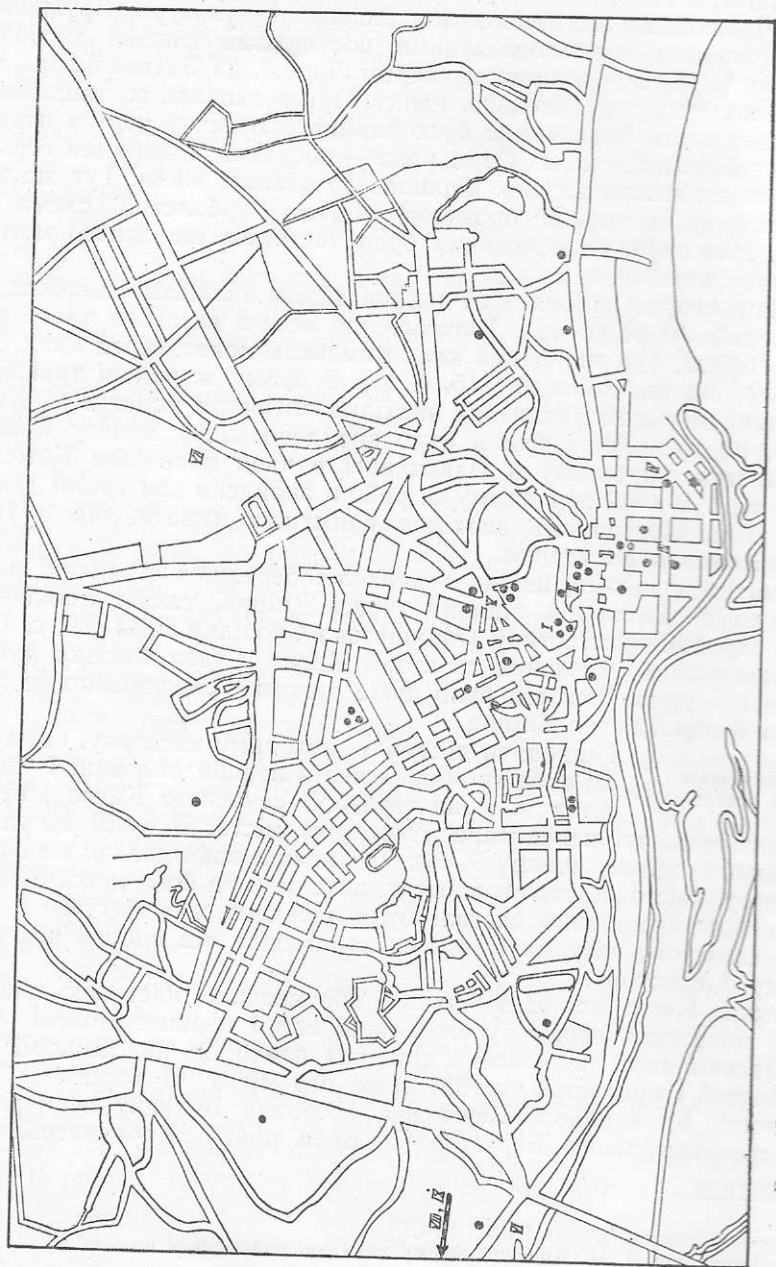

Рис. 15. Топографія поселень і могильників першої половини I тисячоліття н. с. на території Києва:
I — Старокитайська гора, II — Замкова гора, III — Поділ, IV — Оболонь, V — Львівська площа, VI — Берестове, VII — Чоколівка,
VIII — Корчуватє, IX — Пирогів. Кружками позначені місця знахідок римських монет і речей римського виробництва.

районі Лук'янівки; 8) вздовж долини р. Либеді; 9) на лівому березі Дніпра; 10) в районі Віти-Литовської; 11) у Пирогові.

Проте не всі ці поселення мають пряме відношення до древнього Києва, оскільки територія останнього була значно вужчою, ніж територія сучасного міста. Безпосередніх попередників Києва можна вбачати головним чином в поселеннях, розташованих в частині так званого Старого міста [Старокиївська гора, район Львівської площі, Замкова гора, Поділ і прилеглі райони]. На жаль, залишається відкритим питання про наявність в цей час поселення на горі Шекавиці, яка також була важливим районом древнього Києва, але на якій досі ніяких археологічних досліджень не проводилося. Якщо б припущення про заселення і цієї гори в той час підтвердилося, можна було б вважати, що вже на початок нового літочислення визначилась топографія майбутнього міста.

Спинимось на цьому моменті трохи докладніше. Найважливішими частинами міста X—XIII ст. були такі: дитинець, або кремль, міста (так званий Город Володимира кінця X ст. і Город Ярослава першої половини XI ст.), Поділ, Гончарі і Кожум'яки, Замкова гора, Шекавиця, Копир'їв кінець. В своїй сукупності ці дільниці, підкреслені складним київським рельєфом, становили територію міста у власному розумінні цього слова. Але, як бачимо, всі вони (за винятком Шекавиці, з якою питання не з'ясоване) так чи інакше відзначені археологічними знахідками епохи близько рубежу нової ери. Так, дитинцю відповідає поселення на Старокиївській горі і зв'язані з ним знахідки; Подолу — багаторазові знахідки римських монет і речей та сліди поселення на Оболоні; Гончарям і Кожум'якам — знахідка монети Салоніни; Замковій горі — поселення на її території; Копир'євому кінцю — знахідки монет і кераміки в районі Львівської площі.

Околиці стародавнього Києва, відомі з письмових джерел, також в більшості своїй знаходять відповідні документи серед археологічних матеріалів рубежу нової ери. Літописному Клову відповідають знахідки в Липках (поблизу Будинку офіцерів та Першотравневого саду), Берестову — сліди поселення, виявлені поблизу Спаської церкви; Видубечам — знахідка монети Константа; Дорогожичам — знахідки на Лук'янівці; садибам на Кирилівських висотах — знахідки на Куренівці та Пріорці (зокрема, клад, знайдений біля Кирилівської церкви XII ст.). Без точно фіксованих паралелей залишаються лише два поселення, відомі з літопису: Рудиця і Предславіно, і то лише тому, що точне місцезнаходження їх не встановлено. Втім Предславіну, що знаходилось десь в долині Либеді, можуть відповідати знахідки монет і могильники понад Либеддю; що ж до Рудиці, відносно якої відомо лише, що вона знаходилась десь на південь від міста, маємо для порівняння цілий ряд пам'яток, зокрема Пироговське городище.

Отже, і топографія «великого Києва» часів Київської Русі, тобто найближчої околиці древньоруського міста, також почала складатися ще в епоху близько рубежу нової ери.

Ще В. Г. Ляскоронський зіставляв зібрані ним відомості про знахідки римських монет у Києві з топографією Києва XI ст. [115, с. 39—41]. Особливо він підкреслював у зв'язку з цим знахідки монет у нагірному Києві, а спеціально — в районі Львівської площі, де, за його думкою, знаходився один з найважливіших торговельних кварталів древнього міста. Так само з територією древнього Києва великокнязівської доби зіставлялися знахідки римських монет на Подолі, Замковій горі тощо. Що ж до окремих знахідок поза цими районами, то вони, на думку Ляскоронського, повинні зв'язуватися з торговельними шляхами, які вели до Києва. Так, скарб, знайдений на Печерську, зв'язується з дорогою, що вела до Лаври, так само, як і знахідки монет вздовж вул. Кірова. Знахідка кладу на вул. Толстого зв'язується з шляхом, що вів з боку Либеді до Золотих воріт, і т. д.

Але зіставляючи знахідки перших віків нової ери з топографією міста XI ст., треба враховувати хронологічну відстань в 500—900 років, заповнити яку В. Г. Ляскоронський ще не міг. Отже, робити такі зіставлення можна лише в плані відшукування певної перспективи історичного розвитку. Безперечно, в перші віки нової ери маємо на території майбутнього Києва декілька самостійних поселень, що передували власне Києву і на базі злиття яких, треба думати, поступово виникав Київ. Але разом з тим не можна відкидати й того, що топографія цих поселень визначила топографію майбутнього міста.

Погана збереженість нижніх шарів найдавнішої частини Києва, зв'язана з інтенсивним міським життям у наступні епохи, звичайно, утруднює точне визначення як кількості протокиївських поселень, так і їх розмірів і детальної топографії: іноді знахідки, що трапилися в різних, але близько розташованих і топографічно зв'язаних точках, можливо, документують одне велике поселення. Однак загальний висновок про те, що таких поселень було декілька, залишається неохитним.

Хоча розглянуті поселення ще не можемо вважати власне Києвом, їх відношення до майбутнього міста було, на нашу думку, принципово відмінним від того, яке мали розглянуті вище стоянки і поселення первісної доби. Якщо останні внаслідок тих чи інших причин припинили своє існування на певному етапі свого розвитку, то щойно розглянуті поселення, виникнувши на рубежі нової ери, свого існування не припиняли і дійсно були реальною основою виникнення Києва. Їх історію вважаємо вже початком історії Києва.

Але їх відношення до майбутнього міста теж було неоднаковим. Переглядаючи наявний матеріал, неважко переконатися, що саме в тому районі, де пізніше, в часи Київської Русі, існувала центральна частина міста, маємо компактне гніздо поселень, топографічно зв'язаних одне з одним. Ці поселення охоплюють район біля гирла р. Почайни при її впадінні в Дніпро.

Отже, тут бачимо не просто кілька звичайних рядових селищ, а певну систему, яка і в соціальному відношенні повинна була виходити

за рамки рядових прикладів. Треба думати, що таке гніздо поселень, зв'язаних одне з одним топографічно, становило певний центр суспільного життя з точно визначеною сферою тяжіння, яка охоплювала більш-менш значну територію з певним числом звичайних селищ. Велика кількість римських монет, знайдених у вигляді кладів чи окремих екземплярами, разом з імпортованими речами, знайденими тут же, свідчить, що ці поселення вже на початку нової ери почали поступово перетворюватися в значний економічний, торговельний центр.

Вони і поклали початок виникненню Києва, що утворився внаслідок злиття кількох стародавніх поселень і поступового перетворення їх у міський, тобто торговельно-ремісничий і адміністративний центр. Цей процес тривав майже 1000 років.

Зовсім іншою була роль поселень на Печерську, в Корчуватому, на Лук'янівці, понад Либеддю і т. д., більш віддалених від головного ядра і топографічно з ним безпосередньо не зв'язаних. Очевидно, вони також мали якісь зв'язки з протокиївською групою поселень і становили з нею певну суспільну єдність. Проте до складу міської території вони увійшли не зразу, а деякі з них взагалі до неї не входили. Залишати їх поза увагою при розгляді процесу виникнення Києва не можна, але участь їх у цьому процесі була вже не такою безпосередньою, як основного протокиївського гнізда. А це, в свою чергу, показує складність процесу, який не можна зводити до простого переміщення центру життя, наприклад, з Подолу на Гору, як це вважали деякі дослідники.

Київ Важливим є питання, чи знайшло описане нами
і Данпарстад найдавніше ядро майбутнього Києва будь-яке відображення у письмових джерелах. Оскільки про Наддніпрянщину цих часів писало чимало стародавніх авторів, це питання зовсім не безпідставне.

Спроби відшукати в письмових джерелах згадки про Київ до утворення Київської держави привели до гіпотетичного ототожнення Києва з легендарною дніпровською столицею готів — Данпарстадом. Підставою для цього були древньоскандинавські джерела. Як відомо, норманни в IX—X ст. вступали в тісні взаємини з східними слов'янами, підтримували з ними торговельні зв'язки, іноді несли у них військову службу, вступали в політичні і династичні стосунки. Внаслідок цього багато елементів східнослов'янської культури, в тому числі і народних переказів, потрапляло до скандинавського фольклору. Серед них могли бути й такі, що стосувалися часів перебування готів в Причорномор'ї.

Найдавніші відомості про готів у Східній Європі відносяться до самого початку III ст. (часи Каракалі). Протягом III—IV ст. готи виступають як дуже активна політична сила на північно-східних рубежах Римської імперії.

Готи становили досить складний конгломерат різних щодо походження племен, серед яких були і скіфські, і сарматські, і слов'янські

і інші східноєвропейські племена, об'єднані у досить сильному міжпле-мінному союзі [209; 159]. В старій буржуазній літературі цей союз, який досяг найбільшого піднесення в середині IV ст., в часи правління Германаріха, іноді характеризувався як величезна імперія, подібна до імперії Олександра Великого. Підставою для цього було надмірне розширення її кордонів письменником VI ст. Йорнандом (якому, до речі, належить і згадане порівняння), відомим своєю тенденцією до ідеалізації минулого готів. Згідно з твердженнями Йорнанда, підхопленими буржуазно-націоналістичною германською історіографією, готам в IV ст. н. е. нібито підкорялися не тільки усі слов'яни [Jord; 119], але й фінські племена, що жили на півночі Східної Європи: меря, весь, мордва, чудь; прибалтійські племена і т. д. [Jord; 116].

В буржуазній науці історична роль готів надто перебільшується; територія, що входила до складу «готської держави», надмірно розширюється за рахунок включення таких земель, які насправді ніколи до неї не входили. За поглядами деяких дослідників, вся величезна територія черняхівської культури (в тому числі і Середня Наддніпрянина) нібито входила до складу готського об'єднання Германаріха; тим створюється передумова для думки про наявність готських поселень в Києві.

На підставі скандинавських джерел виводилося, що столицею готської «імперії» було велике місто на Дніпрі — Данпарстад, який дехто і прагнув вмістити на території сучасного Києва. Однак доводиться констатувати цілком спекулятивний, необгрунтований характер такого твердження: викликана до життя абстрактними міркуваннями, ця гіпотеза переходила з роботи до роботи на підставі лише авторитету своїх авторів, без будь-якого обгрунтування.

Данпарстад згадується у кількох творах скандинавського фольклору, здебільшого не раніших від XII—XIII ст. Найцікавішим джерелом, до того ж справді зв'язаним з східнослов'янським фольклором, є твір, відомий під назвою «Річення Хамді» (Hamdismal), який увійшов до старшої «Едди». Це — один з варіантів історії нещасної Сванхільди — скандинавського варіанта київської легенди про Либідь і її братів. Хамді і два його брати, рушивши в путь, щоб помститися за смерть сестри, виданої заміж за готського короля і страченої ним найжорстокішим способом, потрапляють у столицю Германаріха, де бачать «палац готів і схили глибоких берегів». Слово djura — «глибокий», що стоїть в оригіналі, дехто з дослідників (Г. Вігфуссон [43, с. 37—43]) прагне виправити на «Danrag» — Дніпро. Гіпотеза, звичайно, довільна і нічого не вирішує по суті, оскільки в інших джерелах локалізація ставки Германаріха на Дніпрі відзначена цілком ясно і не потребує текстових поправок.

Таких джерел є три: місто готів на Дніпрі згадується в «Херварасазі», в «Пісні про Хльода і Анганта» і в «Пісні про Аттілу» (Atla — Kvida) з тієї ж самої «Едди». «Пісня про Хльода і Анганта» є повторенням «Херварасаги», записаної в XI—XII ст.; отже, обидва ці дже-

рела датуються не ранішим часом. Що ж до «Пісні про Аттілу», то дата її виникнення невідома, хоча дослідники вважають за можливе датувати її, як і всю «Едду», часом не раніше від IX ст. [64, с. 236—237]. Втім основа твору, з огляду на тему, мабуть, справді сягає часів гуннської навали, тобто до IV—V ст. Але чи входила до цієї основи згадка про Данпарстад — невідомо.

Таким чином, всі три джерела, де є відомості про готську столицю, є порівняно пізніми і відстоять від часів «держави» Германаріха не менш як на сім століть. Шукати в них адекватного відображення тодішньої обстановки — річ даремна.

Але коли й погодитися з вірогідністю переказів про наявність столиці готського політичного об'єднання на Дніпрі, то й тоді для локалізації її на території Києва не бачимо жодних підстав. В «Херварасазі» (Hervararsaga) розповідається історія Хльода — позашлюбного сина короля Рейдготі Хейдріка. Після смерті Хейдріка Хльод вимагав від його спадкоємців частину спадщини, а саме: половину великого лісу Мирквіда, святу могилу, яка лежала на шляху до чудової скелі у Данпарстаді, що був головним містом, столицею в часи гуннів, тобто в правління Германаріха, і половину замків покійного короля. Однак жодних вказівок на точне географічне місцезнаходження названих об'єктів, в тому числі і Данпарстада, тут не знаходимо. Локалізація Данпарстада на київських горах є домислом.

В «Пісні про Аттілу» також згадується Данпарстад і ліс Мирквід. Але і тут вони знову-таки не локалізовані у просторі. Нарешті, у «Пісні про Хльода і Анганта» говориться, що у володіннях Гейдріка був знаменитий ліс, що називався Темною дібровою, священна могила у землі готів і знаменита скеля у Данпарстаді.

Цим і вичерпуються відомості про Дніпрове місто готів у скандинавських джерелах. Як бачимо, ці джерела щодо ясності і переконливості залишають бажати багато кращого. З них можна вивести лише існування якогось готського політичного центру у невідомій ближчій місцевості Наддніпрянщини, без жодних вказівок щодо його більш точної локалізації. Вміщувати Данпарстад готів у район сучасного Києва, виходячи з цих джерел, маємо не більше підстав, ніж у будь-який інший пункт вздовж Дніпра.

Тому переважна більшість дослідників, які висловлювались за ототожнення Данпарстада з Києвом, робила це дуже обережно, в порядку простої гіпотези (Кунік, Брун, Дашкевич і ін. [107, с. 55; 36, с. 289; 64, с. 239—241]). Аргументація Г. Вігфуссона, який твердив це більш категорично, має скоріше белетристичний, ніж науковий характер: на його думку, опис місцевості готської столиці дуже нагадує околиці Києва (темна діброва — відомий київський ліс, високі гори Данпарстада — київські дніпрові кручі, священна могила — гора, де пізніше виникла Лавра, і т. д.). Всі ці зіставлення аж ніяк не можуть сприйматися як докази; з таким же успіхом цей опис можна було б зіставляти з безліччю інших місцевостей Східної Європи, в тому числі

й Наддніпрянщини, не кажучи вже про те, що такі деталі в народних переказах, безперечно, мають легендарний характер⁶. Тому переконаність Вігфуссона далеко не означає переконливості його аргументації [64, с. 235—238; 92, с. 236—241; 93, с. 66—73].

З нашого погляду немає підстав заперечувати наявність політичного центру готського об'єднання. Якщо Германаріха, Вітімїра і інших готських королів вважати особами реальними (в чому, гадаємо, сумніву бути не може), то десь повинна була знаходитися їх резиденція; тому навряд чи варта підтримки крайня позиція М. С. Грушевського і інших дослідників, ладних взагалі відкидати скандинавські відомості, як міфологічні. Не бачимо нічого неможливого і в тому, що центр готського об'єднання в III—IV ст. дійсно знаходився десь у Наддніпрянщині. Але зовсім неможливо шукати його в районі Києва: таке припущення знаходиться у рішучому протиріччі із всіма історичними і археологічними даними про історичну обстановку в Східній Європі в першій половині I тисячоліття н. е.

Для всіх авторів, які розташовували готську столицю на території Києва, безсумнівним був факт існування величезної імперії Германаріха від Балтійського до Чорного моря. Некритично сприймаючи дані Йорнанда, ці автори шукали для готської держави відповідного за масштабом центру, і саме це було головною підвалиною обстоюваної ними гіпотези, що повинна була заповнити вакуум її джерелознавчої бази. Але саме ця теза і виявилася абсолютно хибною: велика імперія Германаріха — не що інше, як плід фантазії Йорнанда, вияв його тенденції до надмірного вихваляння готських королів. Зокрема, древньослов'янські землі ніколи не входили до складу готського об'єднання, територія якого охоплювала лише степову смугу Східної Європи. Східні слов'яни — анти — ще в кінці IV ст. вели боротьбу з готами, іноді, можливо, виступали як їх союзники, але в усякому разі не підкорялися готським королям. Існує небезпідставна думка, що в кінці IV ст. готи навіть перебували у якійсь залежності від антського царя Божа [184, с. 24].

Черняхівська культура аж ніяк не може вважатися готською. Цьому протирічить хронологія культури (вона виникла задовго до появи готів в Північному Причорномор'ї і існувала після того, як вони залишили його під натиском гуннів); територія (відсутність пам'яток черняхівського типу у Причорномор'ї, де готи засвідчені письмовими дже-

⁶ Серед аргументів Г. Вігфуссона є, між іншим, спроба ототожнити імена «Данпарстад» і «Самбатас», останнє з яких, безперечно, зв'язане з Києвом:

Σ α μ β α τ α ς
Т а μ β α σ τ α ς
D a n p a r s t a d
[64, с. 231—232].

З точки зору формальної фонетики зміни в кожному вертикальному рядку можливі, проте в цілому гіпотеза виглядає надто неправдоподібною. Не дивно, що вона не задовольнила дослідників [221, с. 239; 86, с. 166—175].

релами); місцеві генетичні корені культури; відсутність в її комплексах жодних елементів балтійського походження. Справжня готська культура, добре відома на основі пам'яток Трансильванії, Італії, Іспанії, нічого спільного з черняхівською культурою не має. Отож, думка про готську приналежність черняхівської культури не витримує серйозної критики. Недарма навіть деякі західногерманські прогресивні вчені висловлюють сумніви в її справедливості [42, с. 12].

Отже, якщо у готів існувала якась столиця, то шукати її слід не в Києві і взагалі не в Середній Наддніпрянщині, а десь на півдні за межами східнослов'янських земель. Територія Києва ніколи не входила до готських володінь і тому говорити про можливість локалізації пресловутого Данпарстада на місці пізнішого Києва не доводиться.

Зовсім іншого ставлення до себе вимагає припущення про те, що протокиївське ядро поселень знаходиться в числі тих «міст», які географ Пт. ст. н. е. Птолемей перераховує вздовж течії Дніпра. «Всередині країни (Європейської Сарматії.— М. Б.),— пише він,— лежать городи: по річці Борисфену— Азагарій ($56^{\circ}-50^{\circ}40'$); Амадока ($56^{\circ}-50^{\circ}30'$); Сар ($56^{\circ}-50^{\circ}15'$); Серим ($57^{\circ}-50^{\circ}$); Метрополь ($56^{\circ}30'-49^{\circ}30'$); Ольвія або Борисфен ($57^{\circ}-49^{\circ}$)» [Ptol., III, 5, 13—15].

Крім того, він називає Ордесс вище річки Аксімака та три міста по рукаву Борисфена: Леїн-городок, Сабак, Ніос.

Як бачимо, розташування міст в творі Птолемея дано дуже точно — за градусами довготи і широти. Коли б цим даним можна було довіряти, локалізація згаданих пунктів не викликала б жодних труднощів і в такому разі на місце Києва довелось б поставити Сар, який, згідно з твердженням географа, знаходився при перетині паралелі $50^{\circ}15'$ і течії Дніпра. Але, на жаль, цифри ці не мають з дійсністю нічого спільного. Звичайно, сам Птолемей астрономічних обчислень не провадив і користувався наявними в його час географічними творами та путівниками. Основним методом створення його карти було нанесення конкретних географічних об'єктів на градусну сітку за допомогою даних про віддалення їх один від одного та досить приблизними напрямками, орієнтованими по сторонах світу. Справа ускладнюється тим, що масштаб градусної сітки у Птолемея був неправильним.

У VI ст. до н. е. великий філософ Піфагор висунув гіпотезу про шароподібну форму землі. У зв'язку з цим з'явилася ідея градусної сітки і постало питання щодо виміру меридіана. Спроби обчислення робилися ще в V ст. до н. е., а Арістотель називав цифру 400 000 стадій, яка в його часи вважалася загальноприйнятою. Близько 270 р. до н. е. Ератосфен визначив довжину меридіана в 250 000 стадій. Отже, значення одного градуса широти дорівнювало близько 700 стадій, або 110 км (стадія—158 м) — цифра дуже близька до справжньої (111 км). Але приблизно через 200 років ці дані були «уточнені» Птолемієм, який визначив довжину градуса широти в 500 стадій (80 км). Ця цифра була прийнята географами перших століть, в тому числі і

Птоломеем. Наслідком цього було зміщення градусної сітки в бік екватора. Але найгіршим було те, що Птоломей в своїй роботі користувався різночасними джерелами, в тому числі і творами допосідонієвого часу, заснованими на застосуванні ератосфенових обчислень.

Отож, координати, наведені Птоломеем, вимагають критичного ставлення. Досить кинути погляд на реконструйовані карти, викреслені за даними Птолемея [35; 106], щоб побачити, наскільки значними є викривлення, допущені славетним географом. Не дивно, що багато дослідників дуже скептично оцінюють джерелознавчу цінність його праці, вважаючи, що взагалі всі його відомості не заслуговують і найменшої уваги [130, с. 95].

Цю точку зору прийняти не можна. Безперечно, «Географія» Птолемея є дуже цінним джерелом; не слід лише вимагати від неї більше того, що вона може дати. Птоломей зібрав і узагальнив у своїй праці величезний матеріал, взятий з джерел в основному вірогідних. Відомості про міста (або городи) на Дніпрі і його притоках самі по собі теж не викликають сумніву, так само, як і їх топонімічна номенклатура. Але точна локалізація кожного з них — справа досить важка, і покладається на наведені в творі координати не можна, хіба що для визначення послідовності розташування міст за течією ріки.

Спроби уточнення місцеположення перерахованих міст в літературі робилися неодноразово, проте жодна з них не знайшла цілком переконливого обґрунтування. Одну з цікавих спроб зробив Ф. Браун, який бачив своє завдання в зворотному процесі обчислення відстані позначених Птоломеем об'єктів на підставі наведених ним координат, взявши за відправну точку Ольвію, місцезнаходження якої відомо точно [35, с. 178—182]. Так, наступний за Ольвією Метрополь за масштабами Птолемеєвої градусної сітки мусив би знаходитися від неї на відстані біля 52 верт, а оскільки напрямок течії Дніпра є надійною путівною стежкою, обчислення приводить Брауна в с. Білозерку поблизу Херсона і т. д. Наслідки дослідження виявилися несподіваними: всі шість міст, названих Птоломеем вздовж Дніпра, уклалися в межах Нижньої Наддніпрянщини до порогів, на протязі близько 200 км.

На перший погляд висновки Брауна здаються переконливими, тим більше, що вздовж течії Дніпра знаємо чимало городищ і поселень пізньоскіфського часу. Однак при уважному дослідженні справа виявляється не такою простою. Довіряти наведеним у Птолемея цифрам не можна навіть і для визначення відстаней. Наприклад, відстань між Візантієм і гирлом Борисфена, обчислена за методом Брауна, мусила б дорівнювати лише близько 400 км, насправді вона становить близько 600 км. Відстань від Херсонеса до Пантікапея, враховуючи кривизну берега, за Птоломеем становить близько 220 км, насправді ж — 330 км; від Дунаю до Дніпра за Птоломеем — близько 160 км, в дійсності — 210 км і т. д. Як бачимо, розходження великі, причому спрямовані в бік применшення справжньої відстані. Подібних прикладів можна привести безліч.

Наявність значних розходжень між даними Птолемея та дійсністю пояснюється тим, що в основі розрахунків географа лежали дуже приблизні цифри, що базувалися на не менш приблизних розрахунках за днями дороги⁷. Але коли такі помилки виявляються навіть для даних щодо найбільш поживавлених шляхів, де занесені в дорожники відомості перевірялися і уточнювалися протягом багатьох віків, то що ж можна сказати про глибинні райони Скіфії, мало приступні для грецьких купців, куди самі вони не їздили і відомості про які одержували від місцевих племен, треба думати, не дуже докладно обізнаних з методами обчислення земної поверхні, прийнятими у греків.

Якщо дивитися на реконструйовану карту Птолемея, легко переконатися, що внутрішні простори Східної Європи у нього надмірно звужені, а береги Балтійського моря неприродно наближені до берегів Чорного моря. Отже, покладатися на масштаб географа для цих районів особливо небезпечно, ось чому усі розрахунки Ф. Брауна виявляються побудованими на дуже нестійкому ґрунті.

Очевидно, більшу рацію мають дослідники, які розміщують названі Птолемеєм вздовж Дніпра міста на протязі більш широкого відрізка, враховуючи не лише Нижню, але й Середню Наддніпрянщину, тобто всі ті землі, населення яких підтримувало тісні торговельні відносини з грецькими містами і які порівняно добре були відомі грецьким авторам (приблизні межі Геродотової Скіфії). В такому разі територія сучасного Києва входила б до північного краю тієї області, в якій Птолемей розмістив свої міста, що більш-менш добре відповідало б загальному абрису течії Борисфена — Дніпра на його карті. З цього і виходили дослідники, які шукали на цій карті Київ, вбачаючи підтвердження своїх розшуків у неодноразових знахідках античних монет і речей на території сучасного міста.

Але раніше спробуємо зрозуміти, що саме називає Птолемей «містами», говорячи про поселення вздовж Дніпра і інших річок Сарматії. Чи дійсно то були великі ремісничо-торговельні і адміністративні центри, чи щось інше? З'ясуванню цього питання допомагають дослідження одного з таких міст, локалізація якого не залишає сумніву, — Калісії у Повисленні (сучасний Каліш). Внаслідок археологічних досліджень, проведених в останній час на території міста і в його околицях, з'ясувалося, що справжнього міста в сучасному розумінні слова тут в перші століття нової ери не існувало. Натомість було ціле гніздо поселень, які в своїй сукупності становили значний за масштабами населений пункт. На деяких з них виявлені сліди ремісничого виробництва, а неодноразові знахідки римських монет свідчать про розвиток торгівлі, що визначався, мабуть, вигідним географічним розташуванням Каліша на поживавленому торговельному шляху (так

⁷ Почасти ці розходження пояснюються ще й некритичним використанням даних, обчислених із застосуванням ератосфенового масштабу.

званому Бурштиновому). Як бачимо, картина дуже подібна до картини протокиївських поселень початку нової ери.

Очевидно, Птолемеєм, перераховуючи в глибині Європейської Сарматії ряд міст, мав на увазі поселення, які на той час починали відігравати більш-менш видатну роль в суспільному житті східнослов'янських племен (інакше неясно, чому саме ці поселення були відзначені серед інших). Саме такими поселеннями, або точніше, гніздами поселень, були як Каліш, так і Київ. Вони ставали відомими греко-римським письменникам внаслідок торгівлі — риса, так яскраво засвідчена у Києві знахідками античних монет і речей.

Отже, вважаємо, що є всі підстави шукати Київ серед «міст», названих Птолемеєм вздовж Дніпра. Але яке з них можна порівняти з майбутньою столицею Русі? М. Берлінський, М. Закревський, наприклад, вважали, що Києву відповідає Азагарій [19, с. 5; 73, с. 6] — найпівнічніше з Птолемеєвих «міст», географічне місцезнаходження якого уже само по собі може бути аргументом: Київ розташований на північній межі Середньої Наддніпряни; на північ від нього античний імпорт трапляється зрідка. Саму назву «Азагарій» згадані автори пояснювали як «Загір'я» — «Загорье» і зв'язували з київськими горами. Проте гіпотеза ця не була підтримана іншими дослідниками.

Більшої популярності набула гіпотеза про ототожнення з Києвом Метрополя [131, с. 434], ім'я якого нібито вказувало на якусь виняткову роль серед інших населених пунктів Наддніпряни. Слово «Метрополь» тлумачили не просто як «столицю», а як «мати-город» і зіставляли з відомим літописним виразом, приписаним Олегу: «Київ — мати городам руським» [151, ч. II, с. 252].

Проте ця гіпотеза має слабку сторону: Метрополь на карті Птолемея є найпівденнішим з наддніпрянських міст; нижче його названа лише Ольвія. В такому разі виходило б, що всі інші чотири пункти знаходилися на північ від Києва — в області Полісся. Так думав, наприклад, К. Мюллер, розташовуючи Сар при впадінні Сожа в Дніпро (сучасний Лоїв), Амадоку — на місці теперішнього Холмеча, а Азагаріум — на місці Річиці [131, с. 433—434]. Що ж до Серіма, то, враховуючи його локалізацію Птолемеєм далеко на схід, існує думка про його ототожнення з Черніговом [106, с. 28].

Але важко уявити собі, щоб географ II ст. міг перерахувати в своєму творі стільки далеких північних населених пунктів, розташованих в районі, зрештою мало зв'язаному з античним світом, і разом з тим не згадати жодного поселення, розташованого на більш південних землях, тісно зв'язаних з Причорномор'ям.

Найбільш східне розташування Серіма (на цілий градус) скоріше за все вказує на його локалізацію в області Надпоріжжя, в районі Дніпровської луки, винесеної далеко на схід. Тут відома ціла група поселень черняхівської культури, які датуються часом від II ст. н. е., в тому числі єдине відоме городище цієї культури в с. Башмачка;

можливо, одне з них (або ціла група) відзначене олександрійським географом під іменем Серім.

В такому разі Метрополь повинен знаходитись південніше порогів, десь в межах Нижньої Наддніпряниці. Тут, як сказано, існує багато городищ і поселень еліністичного та ранньоримського часу; очевидно, одне з них, що відіграло роль своєрідного центру, і відзначене цим іменем. Наприклад, Бериславсько-Любимівський комплекс, що складається з великого Бериславського поселення і двох городищ — Козацького на правому березі Дніпра трохи нижче поселення і Любимівського на лівому березі вище поселення. Козацьке городище є одним з найбільших у Нижній Наддніпряниці (близько 9 га) і поступається лише Гаврилівському, розташованому значно північніше — при злитті р. Підпільної з Дніпром⁸.

Підпільна, очевидно, є тим рукавом Борисфена, вздовж якого Птолемей згадує ще три міста. Перше з них — Ніосс — дуже ймовірно ототожнюється з Гаврилівським городищем — справжнім гігантом, площа якого дорівнює близько 25 га. Трохи вище розташована Золота Балка, що в перші віки нової ери була важливою торговельною факторією, очевидно, добре відомою в Ольвії. Два інші міста, названі Птолемеем вздовж рукава Борисфена, — Сарбак і Леїн — треба шукати в районі Нікополя чи вище за течією тієї ж Підпільної та Базавлука, де в останні роки відкрито ряд поселень черняхівської культури і навіть більш ранніх. Зарубинецький матеріал виявлено, зокрема, на великому Кам'янському городищі пізньоскіфського часу, яке, можливо, і мається на увазі як одне з названих міст.

Якщо ж прийняти, що Серім знаходився в області Надпоріжжя, то на Середню Наддніпряниці залишаються три «міста»: Сар, Амадока і Азагаріум з його слов'янською етимологією.

Щодо Амадоки, то її розташування на Дніпрі викликає сумніви з огляду на повну тотожність імені з назвою фракійського племені амадоків, яких доводиться шукати скоріше в області Карпат або Наддністрияниці. Чи не трапилося тут помилки і чи не потрапила вона на Дніпро випадково, внаслідок одного з непорозумінь, яких так багато в етніміці і топоніміці Птолемея? Тоді залишаться дві можливості: або повернутися до гіпотези Берлінського — Закревського щодо локалізації на території Києва Азагарія (Загір'я), або ототожнити з протокиївським гніздом поселень Сар, невідомий з інших джерел.

Гадаємо, як би не підходити до цього питання, ясно одне: даних самої лише «Географії» Птолемея замало для того, щоб остаточно і достовірно розв'язати питання про локалізацію названих ним дніпровських міст. Але, на жаль, жоден античний автор не згадує жодного

⁸ Імовірно, що саме це «місто» в наступний час було столицею готського об'єднання, що саме сюди прибули Хамді і його брат для помсти за занапащену сестру і саме тут побачили вони палати готського короля над Дніпром. У 1952 р. Є. В. Махно були розкриті на Бериславському поселенні залишки великої кам'яної споруди палацового типу [127].

конкретного поселення на Дніпрі, і сподіватися на розв'язання цієї проблеми подібним шляхом — справа досить безнадійна. Для цього треба шукати інших можливостей.

Σαμβατας
В творі візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією», написаному в середині X ст., є місце, яке на протязі півтора століть привертає до себе увагу дослідників і вважається досі однією з найважчих загадок стародавньої історіографії. Описуючи торговельні операції древньоруських купців, Константин писав, що одо-деревки русів «спускаються по річці Дніпру і збираються у Київській фортеці, яка називається Σαμβατας» [Const. AI, IX].

За влучним виразом Г. Іллінського, ім'я Самбатас (Самватас, Санватас і т. д.⁹) є найважчим сфінксом руської історичної географії [86, с. 658]. Зміст його поданий Константином дуже точно: воно означало Київ, точніше — Київське городище. Але походження і семантика цього імені залишаються й досі остаточно не з'ясованими, незважаючи на велику літературу, яка існує з цього питання. Частина дослідників (Потоцький, Карамзін, Лелевель, Ламбін, Іллінський і ін.) намагалися вивести цю назву з слов'янських мов, інші — з скандинавської (Добровський, Томсен, Бунге, Вігфуссон), з угорської (Гедеонов, Юргевич, Кунік), з литовської (Ляцький), арабської (Вестберг, Маркварт), хозарської (Пархоменко, Лященко), єврейської (Хайнцель, Веселовський), вірменської (Брун, Ол. Погодін) і т. д. Проте жодна з цих гіпотез не може вважатися переконливою.

Оскільки древньоруські джерела не зберегли цю назву, можна думати, що в часи літописця (XI—початок XII ст.) вона була забута на Русі. Отже, є всі підстави вважати цю назву дуже древньою, в усякому разі, такою, що виникла до X ст.¹⁰

Сьогоднішня назва, зв'язана з іменем Кия, не могла виникнути раніше кінця VI — початку VII ст.¹¹ Тим часом східнослов'янські поселення на території Києва, в тому числі і там, де пізніше існував центр міста Києва, виникли ще на рубежі нової ери і якимсь ім'ям вони повинні були мати. Отож, питання, яким було це ім'я, здається далеко не зайвим.

У зв'язку з цим цікавою є гіпотеза М. Я. Марра, згідно з якою назва Σαμβατας генетично сягає в скіфо-сарматську епоху [122, с. 207—208;

⁹ Різні транскрипції обумовлені наявністю двох варіантів назви: Σαμβατας та Σαμβατας, з одного боку, і різницею в читанні знака «β», який заміняв як «б» так і «в» — з другого.

¹⁰ М. М. Карамзін зіставив назву Σαμβατας з літописним виразом «се мати городом руським», і хоча спроба славетного історика вивести першу з другого не може вважатися за серйозне розв'язання проблеми, але зворотний зв'язок заслуговує на увагу. Справді, літописець неясну для нього форму «Самбатас» міг перекроїти на «се мати», не рахуючись з тим, що Київ чоловічого роду і називатися «матір'ю» йому не зовсім зручно.

¹¹ Докладно про це — в III розділі.

121, с. 54—55]. За М. Я. Марром ім'я «Самбат» реконструюється як *təmat* — з відпадінням плавного «г» і роздвоєнням губного «m» у «*m/b*». Звернімо увагу, що перший склад реконструйованої назви — «*təg*» або «*saɡ*» відповідає імені «Сар», згаданому Птолемеєм. Наведений вище аналіз привів нас до висновку, що місто з цим іменем є одним з двох найбільш імовірних претендентів на ототожнення з протокиївським гніздом поселень. Тим часом ім'я *Σαμβατάς* безперечно зв'язується саме з Києвом.

Фонетична реконструкція М. Я. Марра сама по собі здається цілком можливою, однак запропонована ним етимологія від тотемного божества дослов'янської групи племен, заснована на принципах так званої «стадіальної теорії», викликає природні сумніви. Розв'язати питання семантики цього імені — справа дуже важка; історія багаторазових спроб, які вже робилися в цьому напрямку, говорить про це досить переконливо.

Взагалі імена, подібні до *Σαμβατάς*'а, були досить поширені в Північному Причорномор'ї в період перших століть нової ери як імена осіб. З слов'янським світом вони, очевидно, не зв'язані, але, треба думати, були добре відомі в античній літературній традиції. Це дає можливість поставити питання, чи не є загадкова назва Києва спотворенням якоїсь іншої назви під впливом цього добре відомого імені. Оскільки слов'янські назви, які виступають у Константина Багрянородного, здебільшого страшенно перекручені, таке припущення більш ніж імовірне. Справді, Чернігів у названого автора виступає, як Дзернігога (*Τζερνιγῶγα*), Смоленськ — Мілініска (*Μιλινισκα*), Новгород — Немогардас (*Νεμογάρδας*) і т. д.

Тут ми дозволимо собі висловити гіпотезу, яка на перший погляд може здатися нічим не обгрунтованою здогадкою, проте вона необхідна і підтверджується усією сукупністю наявних даних. Ми припускаємо, що Константин (чи його інформатор) допустив звичайну метатезу, перенесення «*v*» з другого складу до першого — *Σανβατάς* замість нормального *Σαβαντάς*.

Ця двоосновна назва «Сабантас», або «Савантас», закономірно розділяється на дві частини, з яких перша буде *Σα*, тобто *saɡ* з втраченою кінцевою плавною «г» — та назва, яку Птолемей подає як ім'я одного з «міст», відомих йому на Дніпрі. Семантично слово «Сар» означає «голова» (пор. осетинське «*Saga*» в цьому ж значенні або фракійське *Σαράρα* — «головорізи»). За думкою дослідників, це слово за походженням є скіфським (В. І. Абаєв [I, с. 180]) або навіть доскіфським і доіранським, можливо, навіть спільним балто-ірано-слов'янським¹². Скіфів-кочовиків прийнято вважати іранцями, але землероб-

¹² Загальнослов'янське «г'ялава» фонетично може зіставлятися з «*saɡa*»; не виключеним є виведення їх з спільного архетипу.

ські племена скіфської доби належать до числа безпосередніх предків східних слов'ян. Отже, пропоновані лінгвістичні зіставлення з точки зору історичної цілком можливі.

Але коли семантика імені «Сар» справді має в основі слово «голова», виникає припущення про якусь особливу роль того поселення (чи групи поселень), яке нею позначене. Чи не випливає з цього, що поселення з такою назвою справді вже висунулося з числа інших поселень тої ж доби, як певний — нехай ще примітивний — суспільний центр? В цьому випадку не можна не згадати ті риси, які висувають протокиївську групу поселень серед інших рядових поселень перших століть нової ери у Середній Наддніпрянщині. Чи не слід вбачати в цьому відбиття початку тієї славної ролі Києва, яка забезпечила йому і відповідне місце в народній пам'яті, і назву «мати городам руським», що зрештою є смисловим варіантом гіпотетично витлумаченої першої основи імені «Санватас» — «Савантас», і, нарешті, висунення його як першого загальноруського центру в епоху середньовіччя?

Друга частина досліджуваного імені щодо своєї етимології також здається цілком ясною. *Вантас* — ім'я, широко відоме в етніміці Східної Європи — слов'янське «Вягъ», яке виступає в іменах «венеди», «венди», «вінди» (можливо — «анти»), а пізніше — «в'ятичі», з приводу чого існує велика спеціальна література.

Отже, в цілому реконструйована назва семантично виглядає як «столиця венедів» або щось в цьому роді.

Поява такої назви була б цілком природною при наявності у Східній Європі інших «Сарів» — племінних центрів, які треба було б відрізнити один від одного. Так, ім'я *Σαρβακον* — Сарбак (інше «місто» в Європейській Сарматії) має аналогічні дві основи: «Сар» (на цей раз вже без втрати кінцевого плавного) і «бак» — також етнімічний термін — племінна назва боків, що знайшла своє відображення не лише в іменах типу «костобоки», «котобакхи», «сабоки» і т. д., але й в топоніміці, зокрема в назві річки Бугу (Бога). Не заглиблюючись в цю проблему, відзначимо лише, що назви, подібні до наведеної (прикладі можна було б продовжити), підтверджують принципову можливість такого тлумачення.

Вважаємо, що не буде нічого еретичного в гіпотезі, що ім'я «Сар», пізніше відкладене у двоосновній формі «Савантас» (спотворене «Санватас»), справді значно древніше від імені «Київ», і було назвою тих поселень, які виникли на території майбутнього Києва близько рубежу нової ери, а в дальшому стали основою для утворення міста Києва — майбутньої столиці першої древньоруської держави. Як побачимо далі, можливість такої гіпотези підтверджується деякими іншими зіставленнями в сфері східноєвропейської ранньосередньовічної ономастики.

ЛІТОПИСНА ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАННЯ КИЄВА

Повідомлення літописів Древньоруські літописи донесли до нас дуже цікаву легенду про заснування Києва трьома братами-будівниками. Це — найдавніша зафіксована в джерелах спроба пояснити походження столиці древньоруської держави. До неї не можна відноситися як до цілковитої вигадки; це — саме легенда, а не міф, і завдання дослідника — з'ясувати, що в ній є відображенням реальних фактів, а що — продуктом народної поетичної творчості.

Легенда про заснування Києва була в древній Русі дуже популярною і так чи інакше ввійшла до складу всіх літописів, які трактують про початки древньоруської історії. Загалом вона має в різних літописах дуже витриманий характер, хоча є кілька варіантів, які застосовують на спеціальну увагу.

В «Повісті временних літ» читаємо: «Подем же жившем особе и владеюшем роды своими, иже и до сее братье бяху поляне, и живяху каждо съ своим родом и на своих местех, владеюще каждо родом своим. И быша три братья: единому имя Кий, а другому Щек, а третьему Хорив, и сестра их Лыбедь. Седяше Кий на горе, где же ныне Увоз Боричев, а Щек седяше на горе, где же ныне зовется Щекавица, а Хорив на третьей горе, от него же прозвася Хоревица. И створише град во имя брата своего старейшего, и нарекоша имя ему Киев. Бяше около града лес и бор велик, и бяху ловяща зверь, бяху мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне, от них же есть поляне в Києве и до сего дне» [151, с. 12—13].

Аналогічні розповіді є і в тих літописних кодексах, що відбивають інші літописні традиції, ніж «Повість временних літ». Так, дуже близьку розповідь знаходимо в I Новгородському літопису [135, с. 104—105]; в Устюзькому зводі, який також в своїй початковій частині виходить не з «Повісті временних літ», а з зовсім іншого джерела, причому досить достовірного, теж подане подібне оповідання [120, с. 19]. Лише в пізніших зводах під впливом, безперечно, книжкової мудрості з'являються варіанти легенди, помітно відмінні від викладеної в «Повісті временних літ», куди вона потрапила з більш древніх літописних зводів.

Рис. 16. Кий, Щек і Хорив та заснування града Києва (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

Сюди, зокрема, належить досить поширений в пізніх літописах варіант, згідно з яким засновники Києва були новгородськими розбійниками і сучасниками князя Олега, який їх помилував і відпустив на південь [51, с. 69—70].

Новгородське походження цього варіанта стоїть поза сумнівом: надто вже ясно викладена в ньому суть загальної новгородської концепції — пріоритет Новгорода перед Києвом, який нібито завжди одержував можновладців від свого північного собрата. З цієї ж розповіді випливає, що й перші засновники Києва були новгородцями.

На перший погляд зміст легенди, так, як він викладений у літописах, має цілком фольклорний характер. Основні мотиви цієї легенди взагалі дуже поширені у народній творчості і є по суті кочуючими сюжетами. Взяти хоча б пояснення назви міста з імені особи, яка була його засновником. Київ названий по імені Кия, подібно до того, як назва Рима (Roma) виникла з імені його легендарного засновника Ромула; Антіохія — від імені царя Антіоха; Селевкія — від імені Селевка, Олександрія — Олександра Македонського; як Краків — від імені легендарного Кракуса і т. д. і т. п. Та й в древньоруських літописах можна знайти подібні етимології, як, наприклад, виведення назви Турова від імені якогось Тура — легендарного засновника династії Туровських князів. Разом з тим маємо і цілком реальні випадки виникнення назв древньоруських міст від імен їх засновників: Ярославль — від Ярослава Всеволодовича, Ізяславль — Ізяслава Володимировича, Володимир-Волинський — Володимира Святославича і т. д.

Другим мотивом, поширеним в народних переказах, є мотив трьох братів, які виступають засновниками чи родоначальниками. Цей мотив властивий, зокрема, і для слов'янського фольклору: початки

древньоруської держави зв'язувалися з іменами трьох братів — Рюрика, Сінеуса та Трувора, які князували в трьох містах — Ладозі, Білоозері, Ізборську, а пізніше книжковою версією були перетворені на варягів. Початки слов'янських народів фольклорна традиція зв'язує з трьома братами-родоначальниками — Русом, Чехом, Ляхом. Можливо, саме цією традицією пояснюється тенденція літописців при описі найскладніших, вузлових моментів давньої історії Русі виводити на перший план подібні «тріумвірати», хоча б це і не обумовлювалося реальними фактами. Згадаємо, наприклад, княжий тріумвірат після смерті Ярослава Мудрого — Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів, хоча у них було чимало інших братів, які теж брали активну участь в подіях того часу. І чи не цій же традиції підпорядковане те, що нащадки Святослава Ігоревича представлені тріумвіратом його синів — Ярополка, Олега, Володимира, які після смерті батька боролися за владу?

Фольклорний мотив трьох братів має дуже древні корені (згадаємо хоч би трьох синів Ноя), зокрема, і в Середній Наддніпрянщині. Ще в скіфську добу відомі легенди з цим мотивом в основі, які походять з середовища хліборобських осілих племен. Це — легенда про Ліпоксаїса, Арпоксаїса і Колаксаїса, які виступають не тільки основоположниками скіфської суспільної організації, але й родоначальниками племен паралатів, авхетів і траспіїв та катіарів [Herod., IV, 5—6]. Друга легенда знає братів Скіфа, Агатірса і Гелона, які теж вважалися пращурами племінних груп, охрещених цими ж іменами: скіфів, агатірсів та гелонів [Herod., IV, 8—10].

Іноді замість трьох братів виступають два, але це не має принципового значення. Такі варіанти знаходимо в легендах про Радима і В'ятка — родоначальників радимичів і в'ятичів; в чеській легенді про синів Крака, в латинській легенді про Ромула і Рема, в біблійній легенді про Ізраїля та Іуду і т. д.

Таким чином, літописна легенда про заснування Києва має поширене фольклорне оформлення, яке змушує дуже обережно і критично ставитись до історичної оцінки її змісту.

Кий та його брати Коли б літописний текст, що розповідає про початки Києва, обмежувався лише наведеним уривком, розуміння історичного сенсу його було б дуже утрудненим. Але, на щастя, дальший виклад містить дорогоцінні вказівки, які проливають зовсім інше світло на суть справи. Допитливий критичний розум автора «Повісті временних літ» дозволив зовсім іншими очима глянути на зміст викладених ним переказів.

Йдеться про особу Кия та його братів, реальність яких піддана літописцем спеціальній перевірці. Треба думати, головним джерелом, звідки останній міг одержати відомості щодо початкової історії Києва, були знову-таки народні перекази. Але ці перекази мали різний характер і різну ступінь достовірності: поруч з легендарними традиційними оповіданнями серед них були і цілком реальні згадки про минуле

східнослов'янських племен. Завданням автора літописного зводу була критична вивірка наявних відомостей, які йому пощастило зібрати.

Особа Кия особливо цікавила літописця. Він збирав різні відомості про нього, намагаючись відібрати найбільш вірогідні, відкинувши легендарні: «Ини же не сведуще, рекоша, яко Кий есть перевозник был, у Киева бо бяше перевоз тогда с оной стороны Днепра, тем глаголаху: на перевоз на Киев. Аще бо бы перевозник Кий, то не бы ходил Царю-городу; но се Кий княжаше в роде своем, приходившю ему ко царю, якоже сказаютъ яко велику честь приял от царя, при котормь приходив цари» [151, с. 13].

Отже, Кий для літописця — перший київський князь, відомий по імені. Він рішуче відкидає іншу версію, згідно з якою Кий був перевізником на Дніпрі, аргументуючи це досить переконливо: справді, звичайному перевізнику нічого було робити при дворі візантійського імператора. Гіпотезу деяких дослідників, що Київ, подібно до Франкфурта і деяких інших міст, міг виникнути на місці давнього перевозу [224, с. 103; 146], доводиться відкинути: в усякому разі вже на початку н. е. на місці майбутнього міста існувало велике гніздо поселень. Якщо їх виникнення і було зв'язане з перевозом, то в часи, древніші, ніж доба Кия.

В тексті редакції 1093 р. знаходимо вставку, яка висуває ще одну версію: Кия «нарицают тако перевозника бывша; иней же — ловы де-яше около города» [162, с. 60]. За цією версією Кий був би звіроловом (як відомо, цю версію приймав В. О. Ключевський [99, с. 63, 118]), але зайняття ловами могло поєднуватися з князівським стату-сом Кия: полювання було найулюбленішою розвагою древньюрських князів. Про мисливські угіддя довкола Києва згадує у зв'язку з легендою про його заснування і «Повість временних літ» [с. 13].

Таким чином, слідом за літописцем вважаємо Кия полянським князем. Про нього існують відомості досить докладні і переконливі: «Идушю же ему вспять, приде к Дунаеви, и възлюби место, и сруби градок мал, и хотяше сести с родом своим, и не даша ему ту близ живущии; еже и доныне наречютъ дунайци городище Киевецъ. Киеви же пришедшю в свой град Киев, ту живот свой сконча; и брат его Щек и Хорив и сестра их Лыбедь ту скончашася» [151, с. 13].

Отже, Кий — князь з досить складною біографією. Щось заважало йому князувати там, де він мав владу спочатку (де саме — літописець не пояснює, а може й сам не знає). Він вступав у якісь відносини з візантійським імператором (ім'я якого також залишилося літописцеві невідомим), причому ці відносини мали характер дуже сердечний. Це наводить на думку щодо спільності інтересів візантійського царя і східнослов'янського князя.

Ще пізніше Кий намагався закріпитися в пониззі Дунаю (тут літописець наводить навіть археологічні аргументи на підтвердження своєї розповіді, згадуючи городище, яке залишилося від збудованого

Києм городка). Але невдало: племена, які жили на нижньому Дунаї, «не прийняли» Кия, тобто відмовилися визнати його владу. І лише після цього він нарешті утвердився в Середній Наддніпрянщині, заснувавши Київ як центр свого князівства.

Уважно вникаючи у зміст цих літописних рядків з їх роздумливим історичним викладом, з посилками на гадки різних джерел і навіть на археологічні факти, дуже важко позбутися думки, що йдеться про цілком реальні історичні події.

В деяких інших літописних джерелах знаходимо відомості про Кия, відсутні в «Повісті временних літ», зокрема щодо походів Кия проти дунайських, волзьких і камських болгар. Так, в Ніконовському літописі, компіляції XVII ст., яка, однак, використала деякі дуже древні джерела, після оповідання про прийом Кия у візантійського царя читаємо: «Идушу же ему и з вои, на Болъгары ходив, и прииде к Дунаю» [157, с. 4]. Тут же, після розповіді про невдалу спробу Кия закріпитися на нижньому Дунаї, знаходимо: «Таже на Волжскіа и Камскіа Болгары ходив и победы». Аналогічні твердження знаходимо і в інших староруських рукописах [51, с. 64].

В «Повісті временних літ» цих відомостей немає; більше того, історія Кия і побудування Києва віднесена її автором до більш раннього періоду, ніж прихід болгар на Дунай, і, відповідно, вміщена в тексті перед оповіданням про цю подію. Можливо, версії про походи Кия проти болгар в часи Нестора ще не існувало і вона з'явилася пізніше, а може автор «Повісті временних літ» відкинув її саме тому, що вона не в'язалася з іншими зібраними ним відомостями.

В літературі літописна легенда знаходила різне ставлення з боку окремих авторів. Перші історики Росії не сумнівалися у вірогідності літописного оповідання у всьому його обсязі і шукали лише тієї конкретної історичної обстановки, в умовах якої міг відбуватися процес будівництва Києва. Але в пізнішій історіографії поступово здобув перевагу скептичний погляд щодо літописної розповіді про Кия і його братів. Виникла навіть гіпотеза про те, що імена Кий, Щек, Хорив, Либідь виникли з топографічних назв, як спроба пояснити появу останніх. Але це припущення суперечить всяким законам словотворення. Такі імена, як Київ (присвійний прикметник короткої форми від слова «Кий»), як Щекавиця, Хоревиця є похідними, і імена, від яких вони виникли (Кий, Щек, Хорив) повинні були їм передувати, а не навпаки.

Дослідники, що прагнули пояснити виникнення імен легендарних засновників Києва з топографічних назв, не помічали, що цим самим вони входили в іншу проблему, а саме: звідки ж взяли ці топоніми — Київ, Либідь, Щекавиця, Хоревиця, якщо імена, з яких вони походять, вважати за пізніші.

Зараз в радянській історіографії намічається поворот від скептичної оцінки літописної легенди про заснування Києва до більш уважного ставлення до неї [161; 162; 142, с. 773—780]. Безперечно, літописне

оповідання має легендарний характер і оформлене у вигляді типової, можна сказати, канонічної фольклорної версії. Отже, досліднику треба за традиційною фольклорною схемою виявити справжню історичну реальність, наявність якої стає чим далі, тим очевиднішою.

«Тут перед нами,— пише Б. О. Рибаків про другу частину літописного тексту, присвяченого спеціально Кию,— не фольклорний переказ стандартного типу з обов'язковими трьома братами; тут виступають сліди точної історичної традиції про одного героя, всі дії якого позбавлені казковості і поставлені в рамки реальної дійсності. Необхідні для епічного тріумвірату брати (можливо, взяті з інших переказів) тут відсунуті на третій план: вони не беруть участі в найяскравіших подіях (в подорожі до Константинополя та в побудуванні городка на Дунаї). Герой цього переказу, відшуканого Нестором,— тільки один Кий...

Перед нами — древній попередник Святослава, «великий князь» (як його називає «Временник») київський, що простягав свою діяльність до берегів Дунаю і дипломатичні зв'язки — до Царгорода» [162, с. 62].

Справді, при уважному дослідженні бачимо у літописній легенді про заснування Києва цілком реальне історичне ядро.

Три київські гори

Це ядро виявляється перш за все в топоніміці Києва, яка зберегла давні назви, зв'язані з фольклорними мотивами на тему легенди. Є в Києві річка з ім'ям Либеді; є і три гори, про які згадується в літопису, і принаймні дві з них досі зберегли свої стародавні назви.

Локалізація гори Кия навряд чи може викликати сумніви: це гора Старокиївська, інакше — Андріївська, яка в кінці I тисячоліття н. е. дійсно стала центром міста Києва — столиці Русі. Від рубежу нової ери на цій горі існувало давньослов'янське поселення, на чолі якого і стояв Кий.

За народними переказами, збереженими «Повістю временних літ», саме тут апостол Андрій поставив хрест як символ майбутньої слави і могутності Русі і її столиці. Важко шукати в цьому переказі історичну основу — він є продуктом зростання свідомості Русі XI ст., прагнення її возвеличити своє минуле і ствердити особливу місію свого народу. І дуже важливо, що саме з горою Кия зв'язував народ легенду, присвячену цій меті. В часи Київської Русі, коли Київ виступав головним вузлом усіх найважливіших суспільних колізій, саме ця гора — Київська гора, або лаконічніш, просто Гора — відігравала в житті древньоруської столиці першу роль. Тут знаходився центральний район міста, були розташовані князівські палаци, двори і замки найбільших феодалів, головні собори, школа, бібліотека, один з найважливіших київських торгів і т. д. Саме цій горі була уготована роль головного київського центру, і тому саме з нею народна уява зв'язувала все найвидатніше в історії міста.

Друга гора — Щекавиця — реальність сучасної топографії міста

Киева. Вона підноситься над Подолом північніше Старокиївської гори, між Замковою горою і Юрковицею. Як і всі інші київські гори, вона з трьох боків оточена стрімкими схилами, які перетворюють її на природне, майже неприступне городище, добре захищене самою природою. В часи ранньої Київської Русі ця гора входила до складу міської території древнього Києва.

З горою третього брата — Хоревицею — справа стоїть трохи складніше: зараз такого імені в топографії Києва не існує; очевидно, воно було втрачене в пізніші часи.

З приводу місцеположення древньої Хоревиці висловлювалися різні думки. Так, В. Б. Антонович вказував на древньоруське городище, розташоване на Кирилівських висотах над Іорданською церквою. Знахідки тут монет IX—X ст., а також виявлений поблизу могильник VIII—X ст. дозволили йому твердити, що в цьому місці в часи ранньої Київської Русі існував великий торговельний центр, в якому в IX—X ст. навіть концентрувалася торговельна діяльність усього міста [6]. Однак ця гіпотеза не набула визнання з огляду на велику віддаленість городища від тих районів древнього Києва, які слід вважати його міською територією.

Натомість виникли інші гіпотези. В деяких літописних редакціях знаходимо версію про те, що Хоревиця в пізніший час стала називатися Вишгородом: «Третий же брат Хорев созда град такожд от своего имени Хоревицу, иже последи Вышгородом именовалася» [51, с. 67]. Таке ж твердження знаходимо в київському «Синопису» [с. 22]. Можна гадати, що джерелом цієї плутанини була праця Стрийковського [192], який, треба думати, добре знав сучасну йому топографію Києва XVI ст.; в редакціях, древніших від XVI ст., цього варіанта ми не знаходимо.

Звичайно, ототожнювати Хоревицю з сучасним Вишгородом, розташованим за 20 км від Києва, навряд чи можливо, проте В. Г. Ляскоронський, спираючись на ці твердження, висловив гіпотезу про локалізацію Хоревиці — Вишгорода на пізнішій Замковій горі [113]. Важко сказати, наскільки має підстави ототожнення з Замковою горою Вишгорода (в усякому разі спроба автора зв'язати з нею всі події, віднесені джерелами до справжнього Вишгорода, не мають наукової цінності); але думка про те, що Хоревиця може бути зв'язана саме з нею, більш ніж імовірна.

Замкова гора (інакше — Фролівська гора, або Киселівка) розташована між горами Старокиївською і Щекавицею. Площадка Замкової гори, як ми вже знаємо, була заселена за доби бронзи, а від рубежу нової ери на ній існувало ранньослов'янське поселення, що, як і поселення на Старокиївській горі, було попередником міста Києва.

Всі три назви гори, які збереглися до наших днів, не йдуть в глибокі XIV—XV ст. Замок на ній був побудований лише в XIV—XV ст., коли старе місто, знищене татаро-монгольськими загарбниками, лежало в руїнах, а центр громадського життя у Києві перемістився на

Поділ Отже, не раніше зазначеного часу і могла з'явитися ця назва. Друга назва — Киселівка — зв'язана з іменем київського воєводи Адама Киселя, який мав свою резиденцію в Київському замку в середині XVII ст. Третя назва — Фролівська — походить від назви Фролівського монастиря, який виник біля її підніжжя у тому ж XVII ст. Пізніше гора належала монастирю, і на її території знаходився монастирський цвинтар. Отже, й ця назва не могла виникнути раніше XVII ст.

Таким чином, всі три назви Замкової гори виявляються недавніми за походженням. Ясно, що в часи літописця вона називалася інакше. Як саме, можливо, покаже сучасна топоніміка Києва: вулиця, яка від підніжжя гори йде в напрямку до Дніпра, називається Хоревою; це ім'я, очевидно, відбиває древню назву урочища, подібно до назви паралельної вулиці Шекавицької, що займає у відношенні до Шекавиці таку ж точно позицію. Разом з тим той факт, що в XVI—XVII ст. Хоревиця зв'язувалася з Вишгородом, свідчить, що в живій топоніміці тодішнього Києва цього імені вже не існувало: воно було витіснене пізнішими іменами.

Вважаємо, що саме Замкова гора в древності називалася Хоревицею. Очевидно, з поселенням, яке існувало на її площадці від рубежу нової ери зв'язуються легендарні відомості про третього брата — Хорива.

Таким чином, бачимо в літописній легенді про заснування Києва певне історичне ядро: наявність на території майбутнього міста не лише топоніміки, зв'язаної з іменами легендарних засновників, але й трьох цілком реальних поселень, розташованих на трьох сусідніх горах, названих іменами героїв легенди: Київській (Старокиївській), Шекавиці і Хоревиці (Замковій горі). Ці поселення передували утворенню Києва і в дальшому розвитку злилися в єдиному місті, увійшовши до складу його міської території.

З погляду соціального йдеться про осіб, які стояли на чолі певних суспільних організацій, відповідних трьом зазначеним поселенням, скоріше за все общин, які перебували на етапі остаточного розкладу первіснообщинних відносин. В усякому разі таке припущення випливає з оцінки рівня історичного розвитку східнослов'янського суспільства в епоху I тисячоліття н. е.

Ще більший інтерес викликає друга частина легенди, в якій йдеться про побудову града Києва.

І Київське городище Як відомо, міста дуже рідко виникають з свідомої волі окремих осіб, ким би ті особи не були; для цього потрібна соціально обумовлена творчість народних мас. Тому не варто шукати в цій легенді історично достовірну розповідь про створення міста Києва. Очевидно, йдеться про щось інше. Слов'янське слово «град», «город» означало зовсім не великий торговельно-ремісничий і адміністративний центр (місто в сучасному розумінні слова), а «укріплене поселення», «замок». Етимологічно це слово зв'язане з дієсловом «городити»,

«огороджувати», тобто укріпляти, обносити огорожею чи стіною. Градами древні слов'яни називали замки, які почали виникати у них в другій половині I тисячоліття н. е. Це слово має загальнослов'янський характер і до сьогодняшнього дня збереглося (саме в значенні «замок», «укріплення», «фортеця»), в багатьох слов'янських мовах (чеській, словацькій, польській і ін.).

Отже, в літописній легенді про заснування Києва йдеться не про створення міста, а про побудову на Києвій горі найдавнішого замка чи фортеці. У східнослов'янських племен лісостепової смуги Східної Європи саме в другій половині I тисячоліття н. е. почали виникати перші укріплення. В археологічному відношенні це знаходить своє відображення в появі древньоруських городищ, зовсім не характерних для попередньої епохи. Серед них знаходиться і найдавніше Київське городище, що являє собою археологічні залишки того граду Кия, про який розповідає літописна легенда.

Археологічні дослідження підтвердили, що городище Кия справді існувало; залишки його відкриті в результаті розкопок. Вперше воно було виявлене ще до Жовтневої революції, під час розкопок Археологічної комісії, проваджуваних на території Старокиївської гори [92, с. 98—105]. У 1909—1912 рр., досліджуючи руїни Десятинної церкви, що займала середню частину Старокиївської гори, Д. В. Мілеєв несподівано для себе відкрив глибокий рів, засипаний ще в древні часи. Цей рів проходив вздовж північної стіни церкви в напрямку з південного заходу на північний схід на віддалі близько 4,5 м від неї [39]. Ширина його становила 4 м, а глибина досягала 6—7 м від сучасної поверхні, що дорівнювало понад 4 м від рівня древньої поверхні, від якої цей рів було копано. Тут же нібито було виявлено і залишки валу та палісаду з колод [138, с. 66; 81, с. 117—118]. Але траса рову повністю простежена не була, оскільки він виходив за межі садиби Десятинної церкви в обидві сторони — в напрямку сучасної вул. Андріївський узвіз і на садиби, що виходили до Десятинного провулку. Через це пам'ятка не дістала правильного витлумачення: сам Мілеєв думав, що рів оточував Десятинну церкву як певне укріплення.

Але внаслідок розкопок 1936—1937 рр., проведених під керівництвом Т. М. Мовчанівського [94; 91, с. 93—99; 92, с. 98—105], було точно встановлено трасу рову і тим самим — його призначення. Повністю весь рів не був відкритий і на цей раз, але розкопані ділянки взаємно доповнювали одна одну і дали змогу зробити цілком безсумнівну реконструкцію цієї споруди.

Рів починався від північно-східного краю гори, йшов на південь з незначним відхиленням до сходу, далі повертав на південний захід і, перерізаючи всю площадку гори, виходив до її південно-західного краю, до самого кута Кожум'яцького яру, що відділяв західну частину Старокиївської гори від основної частини плато (де зараз проходить Житомирська вулиця). Таким чином, досліджений рів відділяв невеличку ділянку Старокиївської гори — північно-західний кут — від основної її площі. Опи-

саний рів не має жодного відношення до будівництва часів Володимира Святославича. Він проходить так близько від стіни церкви, що побудування останньої взагалі стало можливим лише після його засипки. Отже, в кінці X ст. рів уже був ліквідований.

Цей висновок повністю підтверджується знахідками, виявленими під час розкопок. Після того, як рів було засипано, його траса увійшла до складу міської території Києва. На ній розташовувалися міські квартали і почав утворюватися культурний шар, який простежувався в верхніх шарах засипки рову на всьому його протязі. Він перекрив трасу рову і утворився після ліквідації останнього. Залишки монументальних споруд, виявлені безпосередньо над ровом, не залишають в цьому відношенні жодних сумнівів.

Так, розкопками 1912 р. було виявлено рештки житла, досить доброї збереженості [81, с. 118], яке відносилось до X—XIII ст. і було побудоване на засипці рову. В 1936 р. теж пощастило виявити будівельні залишки доби Київської Русі: напівземлянки, вкопані в верхню частину засипки рову, а також залишки ювелірної майстерні [92, с. 103]. В тому ж 1936 р. в засипці рову був знайдений клад: глиняний глечик, в якому знаходилися дві срібні гривні київського типу та залізний гембль (струг). Цей клад, добре датований часами Київської Русі, міг бути закопаний у верхній частині засипки рову лише після ліквідації останнього.

Таким чином, в X—XIII ст. описаний рів уже не існував. Не було його і в часи будівництва Десятинної церкви: в 1912 р. встановлено, що під час побудування храму територія довкола нього була частково залита вапновим розчином, внаслідок чого утворилася вапнова площадка. Шар вапна, однак, не потрапив до рову, але перекрив собою його засипку [138, с. 66; 81, с. 117—118]. Отже, ліквідація рову відбулася ще перед початком будівельних робіт, тобто до кінця X ст.

Таким чином, укріплення так званого «Города Володимира», збудовані в кінці X ст., не були найдавнішою фортифікаційною системою стародавнього Києва: їм передували більш древній концентр укріплень. Під час розкопок рову в нижній частині його засипки і безпосередньо на дні траплялися грубі черепки переважно від ліплених вільноруч посудин, виготовлених з погано обробленої глини і недбало обпалених на багатті. Така кераміка відсутня навіть в найбільш ранніх похованнях київського некрополя IX—X ст. і датувати її можна часом, не пізнішим від VIII ст.

Існування Київського городища (укріплення) в часи до Володимира Святославича ніколи не викликало сумніву: воно добре засвідчене письмовими джерелами. Адже відомо, що київський «градок» захоплювали в 862 р. Аскольд і Дір, а в 882 р.— Олег. В часи князювання Ігоря, Ольги, Святослава Київ являв собою досить могутню фортецю; про неї спеціально згадує візантійський імператор Константин Багрянородний [Const. AI, IX]. Про міцність київських укріплень говорить також літописна розповідь про тривалу облогу Києва печенігами в 968 р., під час перебування Святослава Ігоревича в Болгарії.

Однак до недавнього часу дослідники ототожнювали площу «Города Володимира» з площею найдавнішого київського городища, а укріплення останнього проводили по трасі валів і ровів, споруджених в часи Володимира. В дійсності, як бачимо, найдавніше Київське городище було значно меншим за розмірами і займало лише північно-західну частину Старокиївської гори. Археологічні дослідження показали це городище у всій його матеріальній конкретності і разом з тим підкреслили його глибoku древність. Ясно, що йдеться не про X ст. і навіть не про часи Аскольда і Діра: це городище безпосередньо зв'язується з епохою Кия, з епохою літописної легенди.

Отже, і в другій своїй частині літописна легенда виявляється достовірною історичною традицією і містить в собі безперечне реальне ядро. Розповідь про побудовання Кием і його братами града Києва цілком вірогідна; в ній йдеться про реальну подію — спорудження першого київського укріплення.

**Датування
I Київського
городища**

Таким чином, спочатку на території Києва існувало кілька поселень, в тому числі — три на горах, названих надалі Київською, Щекавицею і Хоревницею, а на місці одного з них було побудоване Київське городище, яке і дістало назву Київ за іменем полянського князя, з чийої ініціативи було здійснене будівництво.

Проблема виникнення назви має спеціальне значення. Зокрема, Б. О. Рибаків допускає, що слов'янський князь, про якого йдеться, міг дістати своє ім'я в епічних сказаннях від більш раннього поселення, де він княжив. Таке припущення можливе, але воно обов'язково тягне за собою інші гіпотези. Оскільки етимологічно виведення назви «Київ» від імені «Кий» (а не навпаки) стоїть поза сумнівом, мусили б визнати існування якогось іншого Кия, що дав своє ім'я місту, а вже тоді припускати походження, точніше — перенесення імені міста на ім'я реального будівника найдавнішого Київського городища. Чи не надто складний шлях? Тому вважаємо, що Кий є справжнім іменем полянського князя, з яким літопис пов'язує будівництво городища.

Одним з основних питань, яке постає перед дослідником початкової історії Києва і від якого залежить розв'язання багатьох питань, є питання про час, коли жив Кий і коли було побудоване городище. На жаль, літопис не дає точних вказівок: текст легенди вміщено в «Повісті временних літ» в недатованій частині. Це цілком зрозуміло: фольклорні джерела ніколи не дають точних дат.

Тому не можемо визнати за цілком достовірні і дати, що наводяться в деяких пізніших джерелах. Так, в одному з рукописів XVIII ст. читаємо: «Бысть основание его (Киева.— М. Б.) в лето от Христа 334» [51, с. 68]. Польський хроніст XVI ст. М. Стрийковський називає дату 430 р. [192, с. 368]. Покладатися на ці дати ризиковано, вони важливі лише як наближені орієнтири, що вказують на дуже далекі часи, в усякому разі — задовго до середини IX ст., відколи маємо тверду хронологію.

Натомість в Новгородській літописній традиції існує уперта тенденція відносити побудування Київського городища до часів Олега, Аскольда і Діра, тобто до другої половини IX ст. Так, в I Новгородському літопису легенда просто віднесена до 854 р.— до тієї ж статті, що розповідає і про царювання Михайла III в Візантії і про заклик варягів [135, с. 104—105]. Те ж саме в II Псковському літопису [51, с. 65], а список Археографічної комісії ставить легенду про заснування Києва під 6360 р. [852 р.], знову, таки підкреслюючи синхронність Кия Михайлу III та його матері Ірині [51, с. 66]. Пізніше, у варіанті, що трактував Кия і його братів як розбійників, помилюваних Олегом і убитих Аскольдом і Діром, співвідношення дат і осіб дивовижно переплутані.

Цікаво, що традиція, яка йшла від київського (більш достовірного) літописання, відбила критичне ставлення до новгородської тенденції. Так, Густинський літопис ніби полемізує з новгородськими літописцями: «Не можем знати, в кая времена и лета княжаши сей Кий, и колико лет княжи, и какова дела и строения и брани его быша, или кто по нем княжаши, имеяше ли сына, или не, и колико лет по нем премину до великого князя Рурика, его же боляре Асколд и Дир княжаху в Киеве; о том бо писания не имаы, токмо се вемы, яко по смерти сих братий многая нестроения и междособныя брани быша, возста род на род» [51, с. 67—68].

Таким чином, новгородська версія зазнала заперечення ще в давні часи, і даремно О. О. Шахматов погоджувався припускати хронологічне зближення Кия, Щека і Хорива з часами Олега [223, с. 320].

Б. О. Рибаків правильно поставив питання про наявність в древноруському літописанні двох політичних тенденцій: київської і новгородської, які є ідеологічним відображенням політичного суперництва двох міст, зокрема прагнення новгородської олігархії всіляко підкреслити особливе значення Новгороду в історії Русі, його першість перед Києвом [163; 142, с. 771—787]. З цієї версії виходить, що саме Новгород завжди вирішував проблему загальноруської політичної влади і давав Києву чергового князя (Аскольда — Олега — Володимира — Ярослава).

Очевидно, в цій тенденції є чимало прямих фальсифікацій: твердження про новгородське походження Аскольда і Діра, приписування новгородцям особливої ролі при вокняжінні Володимира чи Ярослава, спроба зв'язати діяльність Ігоря і Ольги з новгородськими землями, підстанова Деревської п'ятини Новгорода замість Деревлянської землі і т. д. Ще О. О. Шахматов показав тенденційність новгородського літопису [223, с. 171—172 і далі]. В працях Б. О. Рибаків ця тенденційність дістала своє переконливе пояснення.

У новгородській літописній традиції можна помітити прагнення принизити саму подію заснування Києва, позбавити її того місця, яке воно займає в Київському літопису. Характерна деталь: підкреслення язичницького характеру ідеології Кия і його братів [135, с. 105]. В «Повісті временних літ» цього підкреслення немає (хоча само собою зрозуміло, що поляни епохи Кия були язичниками); навпаки, там сказано,

що вони були «мужи мудри и смыслени» [с. 13]. Тенденцію принизити засновників Києва бачимо і в пізнішій версії, згідно з якою Кий і його брати були розбійниками. Така версія знаходила в Новгороді вдячний ґрунт.

Хронологію Новгородського літопису — уперте прагнення підтягнути події, зв'язані з іменем Кия, до максимально пізнього часу, до середини чи навіть кінця IX ст. — слід розглядати як прояв тієї ж тенденції. Новгородським літописцям треба було будь-що довести більшу древність новгородського князіння, а легенда про Кия і його братів рішуче заважала цьому. Кращого виходу з становища, як зміну хронології, знайти вони не зуміли.

На жаль, археологічні матеріали не дають можливості точно визначити час спорудження городища. Але знайдена на дні рова ліплена кераміка VIII ст. свідчить про те, що в той час городище Кия вже існувало, а споруджено воно було раніше. В цьому бачимо безумовне підтвердження даних «Повісті временних літ» і спростування твердження Новгородського літопису про віднесення діяльності Кия до середини IX ст. Для більш точного датування події треба шукати якихось інших шляхів.

Ці шляхи накреслені Б. О. Рибаківим в кількох роботах, присвячених початкам Києва і Київської Русі [161; 162, с. 58—66; 142, с. 773—780]. Вони полягають у визначенні часу, не раніше і не пізніше якого могла відбутися подія, що нас цікавить.

Верхній хронологічний рубіж досить певно визначається на підставі кількох даних, що взаємно перевіряються. Це — прихід болгар на нижній Дунай, поява білих угрів в Європі, боротьба слов'ян з аварами [151, с. 14]. Болгари з'явилися на Дунаї близько середини VII ст. н. е., а прихід білих угрів припадає на час близько 640 р. (правління Іраклія). Ім'я цього імператора названо в літопису і в зв'язку з розповіддю про боротьбу слов'ян з аварами, яка, в свою чергу, підтверджує ту ж саму дату: середина VII ст. Отже, діяльність Кия, в тому числі і побудування найдавнішого Київського городища, не може припадати на більш пізній час. Ця дата знаходить своє підтвердження в іноземних джерелах (зокрема, у вірменських, про що докладніше нижче).

Складнішим є визначення нижнього хронологічного рубежу: з подій, згаданих «Повістю временних літ» перед розповіддю про заснування Києва, до території Русі має відношення лише одна: відвідання Київських гір апостолом Андрієм. Але цей факт навряд чи може бути взятий за основу в хронологічних міркуваннях. Тут на допомогу приходять інші дані, зв'язані з розповіддю про діяльність самого Кия:повідомлення про прийом Кия візантійським імператором і спробу заснувати городище в пониззі Дунаю. Ці події могли відбуватися лише на протязі порівняно вузького відрізка часу.

Безпосередній контакт слов'янського князя з візантійською адміністрацією не міг мати місце раніше від часів Юстиніана I (527—565 рр.). До того часу слов'яни хоч і були серед тих «варварів», які турбували північні кордони імперії в III—V ст., але для візантійців залиша-

лися закритими спільним іменем «скіфів», «готів», «гуннів». Це було б неможливим, коли б слов'янські князі вступали в безпосередні стосунки з візантійським урядом і приймалися при імператорському дворі.

Докорінним чином обстановка змінюється від часів Юстиніана I, коли слов'яни розпочинають широкий наступ за Дунай, в межі візантійських володінь. Але й тоді, в першій половині століття, прийом слов'янського князя при дворі імператора здається малоймовірним, оскільки слов'яни в той час виступають головним чином як ворог Візантії і зустрічатися з ними візантійцям доводилося переважно на полі бою. Тим часом літописне повідомлення про перебування Кия в Царгороді залишає враження дуже сердечних взаємин слов'янського князя з імператором та імовірної наявності якогось слов'яно-візантійського союзу, неможливого на початку слов'янської експансії проти Візантії.

До 550—551 рр. сутички слов'ян з Візантією мали характер окремих вторгнень, обмежених в часі. До війни 550—551 рр. слов'яни жодного разу не лишалися в межах Візантії на зиму; перший такий випадок стався під час цієї війни [Ргос. III, 40, 33]. З того часу слов'яни активно колонізують візантійські землі. Тепер взаємини слов'янської суспільної верхівки з візантійською адміністрацією стають цілком імовірними, але стосуються вони тих слов'ян, що осідали на візантійських землях. Київ і Наддніпрянина тут ні при чому.

Нам здається, що історична обстановка, яка найбільше відповідає історії Кия, виникла в період аваро-слов'янських війн — після утворення в 568 р. в Середньому Подунав'ї аварського каганату. Ці війни тяжко відбилися на становищі слов'янських племен, зокрема східних: за словами Менандра, «володарі антські потрапили у тяжке становище і втратили свої надії» [Меп., 247]. Відгуки про аваро-слов'янські війни і тяжкі наслідки їх для східних слов'ян знаходимо і в древноруських літописах [151, с. 14].

В цих умовах політичне становище східних слов'ян — антів докорінно змінюється: якщо до цього вони виступали переважно як вороги Візантії, то зараз створюються умови для союзницьких відносин між ними і імперією, яка також дуже терпіла від аварів, ведучи з ними тяжкі і тривалі війни. Про те, що в часи аварських війн анти виступали союзниками Візантії, маємо конкретні повідомлення джерел. Так, анти були союзниками ромеїв під час війни 602 р., у зв'язку з чим аварський каган направив проти них спеціальне військо під начальством Апсоха [Theoph. Sim., VIII, 5, 13]. Ось в цей час, тобто в кінці VI — на початку VII ст., і міг Кий найімовірніше бути прийнятим імператором.

Фігура Кия цілком відповідала б образу антського князя, який, зазнавши поразки від аварів, був змушений шукати пристановища на стороні. Його спроба осісти на Дунаї — близько від кордонів союзної Візантії — здається цілком природною, як і її невдалі наслідки. Адже слов'янські племена Подунав'я перш за все зазнали впливу аварського каганату; маємо ряд даних про те, що подунайські склавини в другій половині

VI ст. були союзниками аварів [Theoph. Sim., I, 7,1—6; VI, 3,9; VI, 4.1—12; VIII, 3,13—15].

З числа східнослов'янських (антських) земель саме Середня Наддніпрянина була тим районом, де Кий міг заснувати новий центр політичного об'єднання, оскільки вона, як найбільш віддалений від аварського каганату район східнослов'янської території, найменше потерпіла від аварських наскоків. Б. О. Рибаків на базі уважної розробки писемних і археологічних джерел показав найдавніше ядро майбутньої Русі, існування якого припадає саме на VI—VII ст. н. е., на територію Середньої Наддніпрянини [161]. Археологічним еквівалентом цього ядра є дуже яскрава група пам'яток, виділена на підставі характерної серії ювелірних виробів (так звана культура пальчастих фібул). Блискучий розвиток ювелірного ремесла є показником загального стану середньодніпровських племен VI—VII ст.; не маючи вирішального значення в системі виробництва, воно не могло б розвиватися так блискуче в суспільстві, яке знало загального занепаду.

Отже, слов'янські племена Середньої Наддніпрянини в VI—VII ст. переживали не регрес, а піднесення. Тому саме тут і міг виникнути центр, довкола якого почалося поступове об'єднання східнослов'янських племен.

Таким чином, сукупність даних дозволяє зробити висновок, що діяльність Кия, а разом з тим і побудування Київського городища, припадають на відрізок часу між 60-ми роками VI і 30-ми роками VII ст.— хронологічна точність цілком достатня, оскільки будівництво укріплень взагалі є справою досить тривалою і ніколи не укладається в рамки кількох років.

Знахідки речей VI—VII ст. в Києві

Перейдемо до археології, яка теж підтверджує наш висновок. Середина I тисячоліття н. е. — найменш досліджений період в історії східних слов'ян. Археологічні джерела для характеристики цієї епохи досі виступають подекуди однобоко: як це не дивно, найбільше ця доба відома нам на підставі знахідок ювелірних виробів. Лише в останній час починають досліджуватися поселення і могилиники, проте характер їх і досі залишається не зовсім ясним.

Знахідки датуючих речей VI—VII ст. у найдавнішій частині Києва траплялися неодноразово. Всі вони концентруються в районі протокивського ядра поселень, підтверджуючи його існування в середині I тисячоліття. Ряд речей цього часу, зокрема, був знайдений на території Старокиївської гори та в сусідніх районах нагірного міста.

В 1893 р. до колекції Н. Леопардова надійшла бронзова зооморфна фібула, знайдена на Мало-Житомирській вул. [147, с. 36; 102, с. 76]. Абсолютно ідентична фібула трапилася на Пастирському городищі VII—VIII ст. Подібність обох фібул дозволяє припускати їх вихід з однієї майстерні і навіть з однієї ливарної формочки. Тоді ж до колекції Леопардова потрапив срібний браслет з порожніми потовченими кінцями (VII ст. н. е.), знайдений там же [147, с. 36; 102, с. 75]. Умови знахідки цих двох речей залишилися невідомими; те, що до колекції

вони потрапили разом і місце знахідки їх позначене однаково, дозволяє припускати, що вони походять з одного комплексу. Найбільш імовірно, що це — частина кладу, закопаного на схилі Хрещатої долини жителями уже відомого нам поселення на Старокиївській горі.

В тому ж 1893 р. у Верхньому місті під час земляних робіт була знайдена пальчаста фібула VI ст. [218, с. 56] середньодніпровського типу, з п'ятьма променями на верхньому щитку, виготовлена способом виливання і прикрашена спіральними узорами, вічковим орнаментом та крапками.

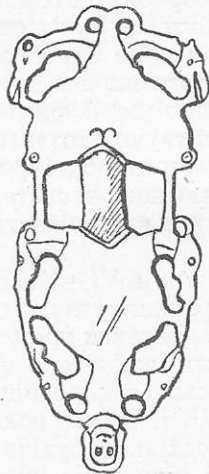

Рис. 17 Фібула VII ст., знайдена на Мало - Житомирській вулиці.

В кінці XIX ст. в районі Старого міста, «за Софійським собором», було знайдено два срібні браслети з потовщеними шестигранными кінцями [218, с. 103; 102, с. 77]. Такі браслети неодноразово траплялися в комплексах VII—VIII ст. в різних районах Наддніпрянщини — на тому ж Пастирському городищі [33], у складі Харівського скарбу на Сумщині [18] і т. д. Можна думати, що київські браслети походять з однієї знахідки і становлять частину кладу, заритого на південній периферії того ж поселення.

У 1905 р. до Київського музею надійшли ще п'ять срібних браслетів [102, с. 77—78]. Три з них мали шестигранні помірно потовщені кінці без орнаменту, два — кінці дуже потовщені, круглі, орнаментовані по краю двома смугами насічки. На жаль, точне місце знахідки не позначено; відомо лише, що вони подаровані музею Е. М. Терещенко. Як встановлено Г. Ф. Корзухіною, в Києві в той час існували три садиби Терещенка, з яких одна знаходилася на Бібіковському бульварі (нині Бульвар Шевченка), а дві інші — в районі Старого міста на Бульварно Кудрявській вул. (нині вул. Воровського) і на Стрілецькій вул. Вірніше за все ці знахідки зв'язувати з територією Старого міста, а оскільки Стрілецька вулиця проходить саме «за Софійським собором», то не виключено, що описані п'ять браслетів походять з тієї самої знахідки, що і браслети з колекції Хойновського.

Відзначимо знахідку п'яти золотих бляшок у формі круглих розеток, багато прикрашених зерню та інкрустацією, які датуються часом близько V ст. н. е., що трапилася на розі Житомирської і Володимирської вул., тобто в центрі Старокиївської гори [3, с. 187; 69, с. 48; 92, с. 80—81]. Під час розкопок В. В. Хвойки на Старокиївській горі було знайдено уламок бронзової фібули з червоною виїмчастою емаллю [92, с. 81]. Вона належить до характерної групи старожитностей, поширених в Середній Наддніпрянщині в V—VI ст.

Описані знахідки свідчать, що у V—VIII ст. н. е. життя на Старокиївській горі не припинялось і що поселення, яке виникло тут ще в часи

зарубинецької культури, продовжувало існувати і в часи побудови найдавнішого Київського городища.

Так само продовжувало існувати і поселення на Замковій горі. Вище залишків зарубинецької культури з слідами черняхівської (початок і перша половина I тисячоліття н. е.) залягали шари з матеріалом середини і другої половини I тисячоліття н. е., документовані уламками кераміки трьох основних типів [160, с. 147; 225, с. 138—140]. Перший

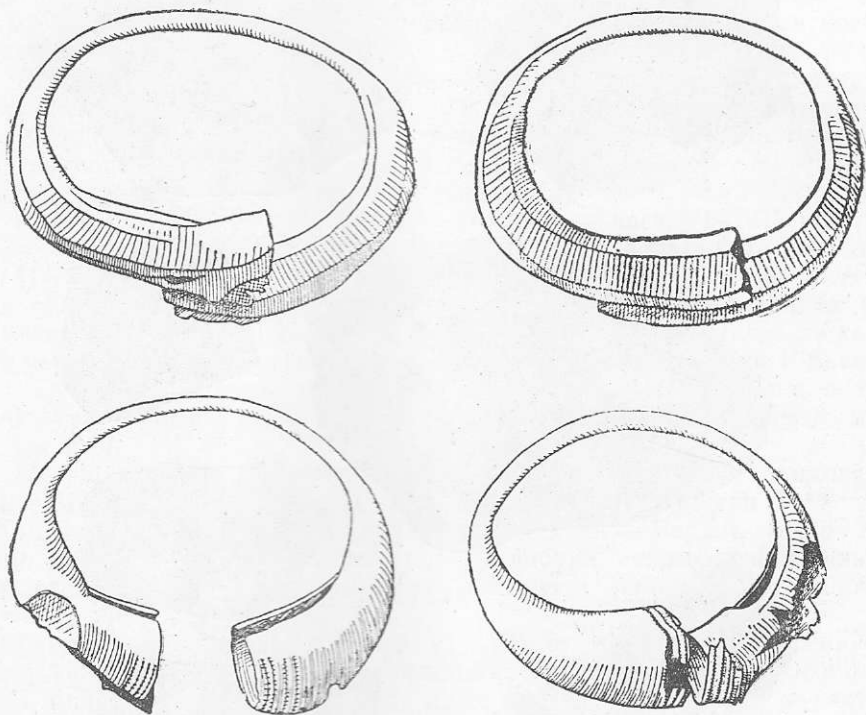

Рис. 18. Браслети VI—VII ст. н. е. з Старокиївської гори.

становлять уламки неорнаментованих горщиків з майже прямими або ледь-ледь відхиленими вінцями. Ця кераміка має назву празького або корчацького типу і в VI—VII ст. була поширена в слов'янській культурі від Чехії на заході до Полтавщини на сході і від Прибалтики на півночі до Болгарії на півдні. Другий тип посудин представлений банкоподібними чи горщикоподібними посудинами — ліпленими вільноруч або виготовленими на гончарному крузі, нерідко прикрашеними лінійним чи хвилястим орнаментом, виконаним гребінчастим штампом. Нарешті, третю групу знахідок становили уламки характерних глиняних сковорідок, які з'явилися у східних слов'ян ще в перші століття нової

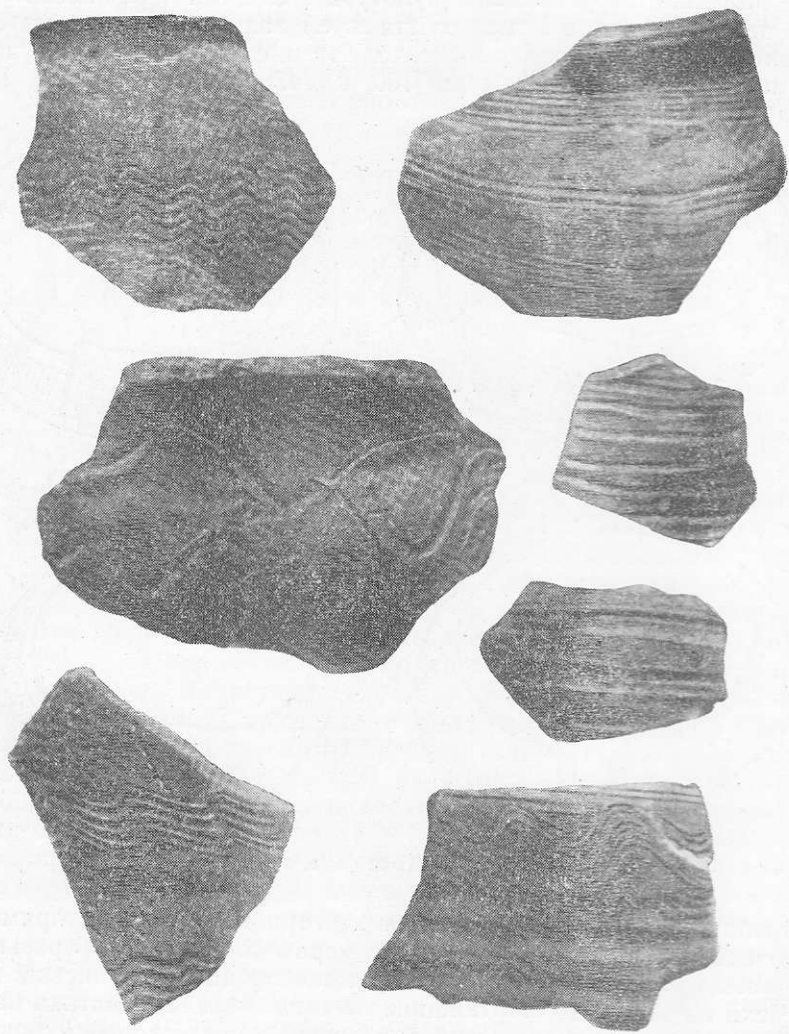

Рис. 19. Кераміка другої половини I тисячоліття н. е., знайдена на Замковій горі.

ери, але особливого поширення набули в другій половині I тисячоліття н. е.

На Замковій горі були знайдені дві візантійські монети — мідні фоліси імператорів Анастасія (498—518 рр.) та Юстиніана I (527—565 рр.) [160, с. 147]. Ці монети безперечно свідчать, що поселення на Замковій горі існувало в V—VI ст. Слід відзначити також знахідки речей, добре датованих VI—VII ст. [225, с. 138—140]. Це — дворучний привізний амфориск з жолобчатим тулубом та бронзова привіска у формі якірця, характерна для середньодніпровських старожитностей вказаного часу.

До VI—VII ст. відносяться перші знахідки, які свідчать про наявність людського життя на Щекавиці. В 1897 р. на виставці Київського товариства старожитностей мистецтв експонувалася знайдена тут потинова антропоморфна фібула, яка сигналізує, що й на цій горі існувало життя в середині I тисячоліття н. е. [208, с. 13].

На Подолі з речей, що напевно стосуються часу VI—VII ст., трапився амфориск, за типом дуже подібний до знайденого на Замковій горі [148, с. 21]. Отже, і тут є підстави стверджувати наявність життя в часи побудови найдавнішого Київського городища. На Подолі ж був знайдений цікавий горщик [227, с. 172], подібний, з одного боку, до кераміки черняхівської культури, а з другого — до кераміки епохи Київської Русі. Очевидно, і хронологічно він займає проміжне місце між названими культурними типами і датується часом другої половини I тисячоліття н. е.

Нарешті, треба відзначити ще одну фібулу VII ст., що трапилася на території Києва, але без точних вказівок щодо місця знахідки [218, с. 56]. Найбільш імовірний район названої знахідки — Верхнє місто або Поділ. Це була невелика антропоморфна фібула, виготовлена з низькопробного срібла, «з прорізним орнаментом» і зображенням жіночих торсів на кінцях.

Таким чином, знахідки речей VI—VII ст. на території древнього Києва не такі вже бідні, як це звичайно прийнято думати. Особливо треба підкреслити, що вони мають дуже яскравий і виразний характер. Ювелірні вироби при археологічних розкопках ніколи не бувають масовим, рядовим матеріалом, як, скажімо, черепки битого посуду або кістки тварин. Звернімо увагу, що попередня доба, представлена матеріалами культури полів поховань, на території Києва майже зовсім не дала ювелірних виробів, а ті, що були знайдені, трапилися у погребальних комплексах.

Зовсім іншу картину бачимо в VI—VII ст.: знахідки дорогіших ювелірних речей знайдені тут у кількості понад півтора десятка, причому походять вони не з поховань, а з культурних шарів або (можливо) з кладів. Це свідчить, з одного боку, про інтенсивність життя в Києві в цей час, а з другого — про те, що серед тогочасного київського населення були представники заможних верств суспільства, що якнайкраще в'яжуться з уявленням про Київ VI—VII ст. як ранній політичний центр Серед-

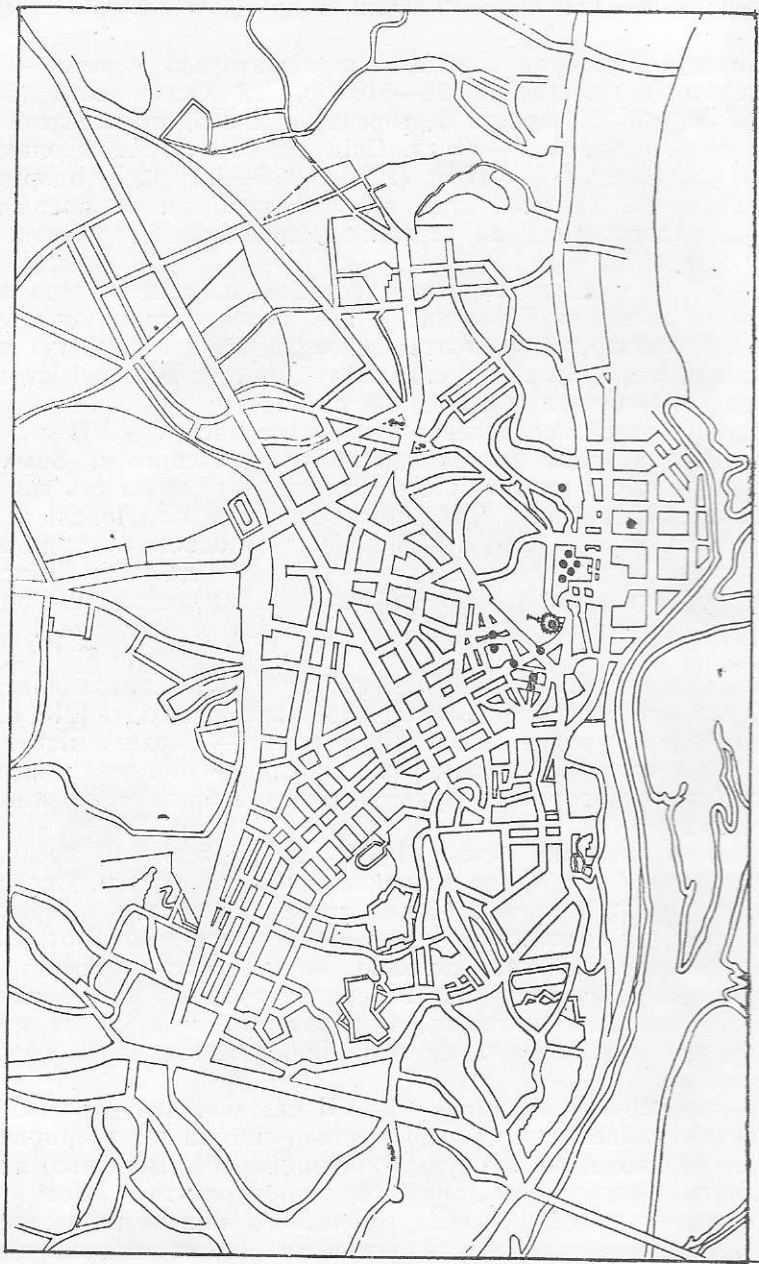

Рис. 20. Топографія знахідок другої половини I тисячоліття н. е. на території Києва
(I — найдавніше Київське городище).

ньої Наддніпрянщини. Виразною є топографія описаних знахідок: всі вони пов'язуються саме з тим районом сучасного міста, де на початку нової ери виникла протокиївська група поселень, де в VI—VII ст. знаходилися оселі трьох легендарних братів — засновників Києва, а за доби Київської Русі — центр міста. Йдеться про Старокиївську гору, де знахідки, наче віяло, окреслюють півколом площадку, зайняту древнішим поселенням; Замкову гору, Щекавицю, Поділ. Підкреслимо, що знахідки VI—VIII ст. фіксують наявність людського життя на всіх трьох горах, зв'язаних з іменем Кия, Щека і Хорива. Чи можна вимагати більш яскравого матеріального підтвердження вірогідності літописної легенди?

Згадки
в народному епосі

Наявність в літописній легенді про заснування Києва фольклорних нашарувань не викликає сумнівів. Тому найважливішим питанням, яке, проте, в літературі по суті ще не поставлене, було б відшукування у дальшій фольклорній традиції елементів цих переказів.

Але даремно стали б ми шукати у східнослов'янському епосі розповідей про саме заснування Києва. Їх нема. Можливо, вони колись і були, але не збереглися в пізнішій традиції, що, як відомо, всі події (незалежно від їх дійсної хронології) прагнула зв'язати з часами князювання Володимира Святославича, коли Київ був уже відомою у всьому світі столицею.

Та є принаймні один елемент, який не може не зацікавити нас, а саме розповіді про царівну Лебідь. В них бачимо ремінісценцію образу Либеді, яка названа в літописній легенді сестрою трьох братів—засновників Києва. Перекази ці тим важливіші для нас, що, як побачимо далі, знаходять своє відображення у фольклорі деяких інших народів, з якими слов'яни підтримували зв'язки в часи раннього середньовіччя.

Образ Либеді-Лебеді виступає в двох билинних циклах: про Михайла Потика та про Івана Годіновича [141], які, за визнанням дослідників, є найдавнішою частиною східнослов'янського епосу [156, с. 105]. Варіанти існують різні, але основне ядро здається досить очевидним. Історія Либеді — це історія невірної жінки.

В першому циклі виступають три брати: Ілля Муромець, Добриня Нікітич та Михайло Потик (варіант: Михайло Потик, Добриня та Альоша Попович). Князь Володимир посилає їх збирати данину чи на полювання. Виконуючи його доручення, Михайло зустрічає білу Лебідь, яка виявляється дівчиною, і бере її собі за дружину. Проте жінка кидає Михайла і тікає з іноземним королем. Михайло шукає її, але зазнає від неї напасті (перетворюється в камінь, розпинається і т. д.). Два брати ідуть мстити за Михайла; знаходять його, оживлюють. Закінчується розповідь стратою невірної дружини і поверненням Михайла в Київ.

Билина ускладнена додатковими сюжетними мотивами (історія смерті Лебеді, перебування Михайла під землею, його битва з змією, оживлення померлої, історія другого походу Михайла, його змагання з бусурманським царем у шашки, кількарарозовий замах на життя богатиря з боку його невірної жінки і т. д.). По-різному подаються імена героїв

та географія подій. Кілька імен має героїня: іноді її звать Марією, іноді Авдотею, а то Настасею (в інших варіантах Настасею названо дочку короля, з яким тікає Лебідь).

Але незалежно від християнського імені, яке сказителі вважали необхідним надати своїй героїні, остання завжди називається Лебіддю («Лебіддю білою»). В багатьох варіантах ця назва набуває алегоричної форми: дівчина справді з'являється у вигляді лебедя. Але не завжди, хоча ім'я зберігається неодмінно. Дуже цікавий варіант А. Тимофеева [141, т. I, с. 351 і далі], в якому Марія-Лебідь предстає перед Михайлом в образі лані. Отож, тут мотив перетворення зовсім не зв'язаний з іменем, що виступає без всякої алегоричності. Звідси висновок, що назва героїні — Лебідь — постала зовсім не з цього мотиву, а навпаки, сам мотив, мабуть, був притягнений для пояснення подвійності імен. В усякому разі немає сумніву, що ім'я Лебідь існує в цьому переказі незалежно від сюжетних деталей.

Зустріч Лебеді з Михайлом відбувається то на Поділлі, то в Швеції, але найдавнішим (і найбільш близьким до первісного прототипу) був, мабуть, варіант, згідно з яким герой билини знайомиться з своєю нареченою десь поблизу самого Києва. Може й назва героїні «подолянка» походить не від Поділля, а від київського Подолу.

Як відомо, билини київського циклу мають в своїй основі багато історичних моментів, які, однак, протягом століть зазнали дуже серйозної деформації. Тому не будемо дивуватися, що й в легенді про Михайла Потика виступають Ілля Муромець, Добриня Нікітич, Альоша Попович, Князь Володимир, а то й навіть «Король политовський» і «Королівна-подолянка» — явна інтерполяція пізніших часів, яка, втім, важлива як вказівка на південноруське походження билини.

Другий цикл розповідей, де виступає образ, що нас цікавить, зазнав ще більшої деформації. Сюжет його, зрештою, дуже подібний до сюжету першого циклу (хоча й сильно спрощений) і коротко зводиться до такого. Київський богатир Іван Годінович їде сватати дівчину, але батько її відмовляє на тій підставі, що вона вже засватана за чужоземного (поганого) царя. Іван бере її силою, але зазнає напасти від жінки, що зраджує його з своїм першим женихом. Закінчується билина, як і розповідь про Михайла Потика, помстою зрадженого чоловіка: він відтінає жінці спочатку руки, потім ноги і нарешті губи (рідше — голову).

Ця розповідь теж існує в багатьох варіантах, які різняться деталями. По-різному названі герої, різною є й географія. За більшістю варіантів Іван їде за нареченою до Чернігова, за іншими — у Золоту Орду, навіть в Данію. Батько нареченої іноді виявляється купцем, а то князем. Суперником Івана Годіновича виступає то цар Кашей (Кашерище), то царський син (татарин) Федір Іванович, то Одолище (Ідолище) і т. д. Але імена нареченої тотожні іменам нареченої Михайла Потика: Марія, або Авдотя, або Настася. Це — не випадково: і тут і там йдеться про один і той самий персонаж.

Друге ім'я — Лебідь — виступає далеко не у всіх варіантах, хоча є й такі, де героїня прямо названа Лебіддю. Один з таких варіантів, в якому діє Авдотя Лиховидіївна — Лебідь біла, подає П. В. Киреевський [145, с. 9—19]. В інших варіантах цей мотив існує в редукованому вигляді; наприклад, підкреслюється «лебедина розмова» нареченої [141, т. II, с. 591, 624 та ін.]. Цікавий варіант, записаний від Т. Г. Рябиніна, в якому є такий епізод: підступна Настася, занапастивши Івана Годіновича і прив'язавши його за допомогою Федора Івановича до дуба, вимагає від свого коханця, щоб він убив для неї Лебідь, яка пролітала мимо. Той стріляє, але стріла повертається назад і убиває стрільця [141, т. II, с. 103]. Тут образ Лебеді і невірної жінки роздвоюється і з напасниці Лебідь перетворюється на месницю. Цей рідкісний варіант може свідчити про те, що в основі билини справді лежить прототип, що зазнав досить серйозної переробки.

Ці фольклорні мотиви, як побачимо далі, ще в древності проникли в творчість деяких інших народів.

Київська легенда у західних слов'ян
Легенда про заснування Києва скоро після свого виникнення вийшла за межі Русі і поширилася у сусідніх народів, і в першу чергу у західнослов'янських. Фольклорно-історіографічні зв'язки східних і західних слов'ян знаходять своє відображення у явищах різного плану, в пластах різної глибини, що відбивають відповідно і зв'язки різного типу і різного ступеню. Отож, і київська легенда в своєму книжковому варіанті потрапила на сторінки західнослов'янських історичних творів: усі слов'яни цікавилися минулим своїх братів. Тому в древньоруських літописах знаходимо відомості і про польських, і про чеських, і про болгарських слов'ян, а в літературі інших слов'янських народів знаходимо відомості про Київ і східнослов'янські старожитності.

Найвидатніший з польських середньовічних хроністів Ян Длугош подає докладний виклад легенди «Повісті временних літ», додаючи до неї деякі деталі, відсутні в оригіналі. «Київ був заснований одним з князів племені поляків¹ і одержав свою назву від його імені. Це знамените місто з багатьма церквами, в тому числі і кафедральною, розташоване на славній річці Борисфені — Дніпрі... Серед них (поляків — полян. — М. Б.) були три мужі від одного батька і того ж самого племені — Кіг, Шек, Корив та четверта сестра, особи так само переважаючі (інших) мудрістю, як і мужністю, завдяки чому легко досягли першості над племенем, а інших підкорили своїй владі і перетворили на другу трибу і включили у своє панування. Вони збудували три замки в Русії, назвавши їх своїми іменами, а саме: Кіг збудував замок над річкою Непр, названий Кіов, Шик — Шикавицю і Корев — Коревицю, і були вони схильні до язичництва і інших забобонів; стави, озера, джерела, води почитали за богів» [66, с. 40].

¹ Очевидна помилка Длугоша: Polanogum замість Polanogum.

Докладний виклад легенди про заснування Києва знаходимо і в іншого польського хроніста — Матвія Стрийковського: «Той Кий, або Кіг, Щек і Корево, князі руські, були рідними братами, а четверта сестра їх Лебеда, або Лебідь, з народа і потомства Яфетова і Мосохова, сина його. А ті, пануючи над руськими народами, почали закладати і будувати оборонні міста і замки. Кий, або Кіг, старший заложив замок і місто Київ від свого імені над рікою Дніпром, де потім була голова і славна столиця єдинокоролівства руського. Другий брат Щек недалеко від Києва побудував замок і місто на горі Щекавиці, від свого імені. Також Корево, третій їхній брат, заложив у своєму удільному князівстві Коревищу, яку потім називали Вишгородом. А сестра їх Лібеда над рікою Лібедею заснувала своє поселення, там же замок Лібец, або Любеч, побудувала на високому холмі» [192, с. 112].

В цих текстах бачимо деякі розходження порівняно з древньоруськими. Зокрема, тут йдеться про побудову не одного, а трьох замків трьома братами, причому назви Щекавиця і Хоревіща віднесені не просто до гір, а до збудованих на них градів. Ця відмінність, очевидно, є редакторським домислом хроністів, які довели тричленність легенди до крайності, але ця поправка стала версією, знайшла відгук і в пізніх східнослов'янських джерелах, наприклад, у київському «Синопису», де є відомості про побудування чотирьох городів. Однак ця версія не знаходить собі підтвердження у фактичному матеріалі: археологічно засвідчена наявність лише одного городища у Києві середини I тисячоліття н. е.

Західнослов'янські паралелі

Але є і більш глибокі стосунки, які не можна трактувати інакше, ніж взаємозв'язки між традиціями фольклорними, вже ніяк не зв'язаними з книжковою мудрістю. До таких фактів відноситься поширення назви «Київ» або споріднених з нею імен на землях західних слов'ян. Згадаємо назву місцевості Куяви в середній Польщі, до якої відносяться найдавніші легенди про заснування Польської держави. Тут, в серці Куяв, знаходиться знамените озеро Гопло, на березі якого розташована Крушвиця — місто легендарного Попеля, чия постать займає в польському фольклорі таке ж саме місце, як постать Кия в фольклорі древньоруському.

Тут, в Куявах, маємо кілька населених пунктів з іменами, близькими до Києва. На північній околиці Куяв (земля Хелминська) є дуже древнє село Киево; в XIV ст. тут був збудований кам'яний костюл. Отже, в цей час село було уже значним населеним пунктом. З такою ж назвою села існують в Іновроцлавському повіті, а в Срьодському (земля Ленчицька) — навіть два. В Іновроцлавському повіті відомий населений пункт Киевиця і село Київська Воля. На території Пінчовського повіту (Середня Польща) знаходиться село Кияни, засвідчене ще Длугошем, і село Киї, яке існувало принаймні в першій половині XII ст. (там в 1140 р. була побудована церква).

Село з назвою Київ відоме над р. Вартою в повіті Ново-Радомському (Середня Польща). В Мазовше є село Киевиці (повіт Прашинський),

а в районі Ченстохови знаходимо фільварк Кияс, чия назва, мабуть, походить від того ж імені Кий. В Сілезії (нині воєводство Опольське) існує село Кийв.

Скупчення топоніміки з цим іменем в основі саме в Середній Польщі, де найбільш активно відбувався процес формування древньопольської держави, очевидно, не є випадковим. Зазначимо, що саме з цією територією зв'язується і польське плем'я полян, ім'я якого є паралеллю нашим середньодніпровським полянам і яке дало етнічне ім'я сучасному польському народу.

Але поширення топонімічних назв з коренем «Кий», «Київ» в основі не обмежується Середньою Польщею, а охоплює майже всі західнослов'янські землі. Так, на західній Волині маємо село Кияни (кол. Любартовський повіт); ще два села з цією ж назвою відомі у слов'янських (південних) районах Литви (кол. повіти Віленський та Росієнський). В Мазурах є село Киево, відоме з джерел XVI ст. Два села з однаковим іменем Кийвець знаходяться в повітах Слупецькому і Бяльському. В Галичині в с. Кривиці поблизу Перемишля є куток, або урочище, з назвою Київ. Слід відзначити ще місто Київ в Моравії, село Київ в Угорщині, а також село Кий в сербській Лужиці.

Поширення топоніміки з коренем «Кий», «Київ» свідчить не лише про ту виняткову роль, яку дніпровський Київ відігравав в загальнослов'янській історії, але й про наявність якихось спільних тенденцій в галузі осмислення процесів, що відбувалися на світанку державного життя як у східних, так і у західних слов'ян. Адже виникнення деяких з перелічених імен припадає на дуже давній час. Тим важливіше, що в галузі найстаріших західнослов'янських фольклорних переказів про початки перших давньослов'янських держав знаходимо моменти, спільні з східнослов'янською легендою про Кия, Щека і Хорива.

Йдеться не про пряме запозичення цієї легенди (чи окремих її мотивів) західнослов'янськими народами і про пристосування її до конкретних умов виникнення чеської, польської і інших держав. Якщо Длугош і інші хроністи занесли варіанти київської легенди на сторінки своїх фоліантів, то зроблено це було в плані висвітлення історії древньоруської (а не польської) держави.

Але в легендах про виникнення західнослов'янських державних об'єднань і тих міст, довкола яких ці об'єднання утворювалися, знаходимо дещо спільне з київською легендою. Це дозволяє більш критично роздивитися літописну традицію і допомагає відокремити в ній історичне ядро від фантастичних нашарувань. Однак треба мати на увазі, що деякі деталі можуть виявитися спільними не стільки внаслідок використання загальнопоширених літературних сюжетів, скільки внаслідок відображення схожих умов історичного розвитку, продиктованих епохою переходу від первіснообщинного до феодального ладу. Тому не все спільне у східно- і західнослов'янських переказах обов'язково становить наносний міфологічний пласт. Зокрема, це стосується найголовнішого — проблеми побудови міст.

Будівництво «градів» легендарними засновниками слов'янських державних об'єднань є загальним місцем слов'янського фольклору. Перша польська (куявська) столиця — Крушвиця за переказами була заснована Попелем, перша столиця великопольського князівства — Гнезно — Пястом, родоначальником першої династії польських князів. Засновником Кракова був Кракус, з іменем якого зв'язують великий курган в околиці сучасного міста. Згадаємо також чеські легенди про Чеха і Леха, що будували свої гради на горах північної Чехії, а особливо — легенду про Лібуше і заснування Праги, розказану Козьмою Празьким [101, с. 36—37, 45—47].

Ця остання легенда становить для нас спеціальний інтерес. Після смерті Чеха народ запросив до влади старійшину (чи князя, в інших варіантах — суддю) Крока, ім'я якого не може не викликати асоціації з іменем засновника іншої слов'янської столиці — Кракуса. Крок відзначався мудрістю і справедливістю, а помираючи, залишив трьох дочок: Казі, Тету і Лібуше. Вони поділили владу і кожна з них збудувала свій град на горах: Казі — град, що від її імені прозався Казін, Тета — град Тетін, а Лібуше — град Лібушин. Пізніше вона заклала на горі в трьох кілометрах вище за течією Влтави новий великий град — Прагу.

В цій легенді знову бачимо тріумфірат; правда, дійовими особами тут виступають не брати, а сестри, що змушує замислитися, чи не є це вказівкою на більш древні фольклорні традиції з пережитками матриархату. Кожна з сестер буде свій замок на своїй горі, а молодша (тут знову відміна від київського переказу) засновує майбутню столицю Чеської держави. Сама Лібуше постає перед нами як своєрідний двійник Кия, а разом з тим і його сестри Либеді, бо саме ім'я її виступає реплікою імені надніпрянської киянки: адже зменшена форма імені Либеді на західнослов'янській лад мусить звучати дуже близько до «Лібуше».

Або взяти легенду про заснування Кракова легендарним Кракусом, діяльність якого прийнято відносити до VII ст. Археологічні дослідження кургана, зв'язаного з його іменем, хоча й не були доведені до кінця, проте увінчалися несподіваним успіхом: в насипу кургана було знайдено пряжку, яка дозволяє відносити час спорудження кургана саме до VII ст. Перша поява людини на місці сучасного Кракова відноситься ще до доби палеоліту, далі майже всі епохи так чи інакше залишили тут свої сліди; починаючи від рубежу нової ери можна говорити про безперервне існування життя на горі Вавель — там, де пізніше виник Краківський замок, ядро майбутнього міста. Виникнення Вавельського замку десь близько VII ст. в краківській легенді ускладнено мотивом драконоборства, дуже поширеним в ранньосередньовічному фольклорі (згадаємо Зігфріда-драконоборця з давньонімецької поезії, англосаксонського Беовульфа, скандинавського Сігурда і т. д.). Чи не є версія про те, що Кий, Щек і Хорив були звіроловами, завуальованою реплікою цього ж мотиву? Не можемо не згадати, до речі, і мотив змієборства в билинах про Михайла Потика.

Зв'язки, що виявляються у фольклорних переказах слов'янських народів, очевидно, мають різний характер і, відповідно, різне пояснення. По-перше, йдеться про відображення в пам'яті різних народів якоїсь одної конкретної події, історична реальність якої стоїть поза сумнівом (як, наприклад, діяльність Кия). В цьому плані знайде своє пояснення не лише факт заведення до західнослов'янських хронік справжніх варіантів київської легенди, але й поширення географічних імен з коренем «Кий», «Київ». По-друге, тут виявляється процес фіксації (і переробки) народною уявою схожих, паралельних явищ, які відбувалися у різних слов'янських народів (процес розкладу первіснообщинних відносин, утворення суспільної верхівки, початок виникнення градів і об'єднання довкола них тих чи інших земель і т. д.).

Нарешті, маємо загальнослов'янські (а то й більш широкі) мотиви, які в різних варіантах легенди могли знайти своє відображення в різних фольклорних традиціях і тим самим ускладнювали реальне історичне ядро в основі кожної з конкретних легенд фантастичними накручуваннями. Сюди відносимо і мотив двох або трьох засновників, що, зрештою, так яскраво виявляє себе в легендах про побудування, і мотив драконоборства, і збіг імен Лібуше — Либідь, і, треба думати, інші деталі, які ще чекають спеціального дослідження.

Вірменський варіант легенди Легенда про заснування Києва трьома братами — Кием, Щеком і Хоривом перекочувала й до інших, неслов'янських, країн, де, зазнавши певної переробки і розвитку, знайшла своє відбиття в місцевих джерелах. Зокрема, великий інтерес становить вірменський варіант легенди, який давно вже став об'єктом уваги дослідників завдяки спеціальній роботі акад. М. Я. Марра, присвяченій порівнянню обох творів [120]. Цей варіант не лише засвідчує досить ранні фольклорні зв'язки між Руссю і Кавказом, але й допомагає розумінню деяких згадок східних слов'ян про виникнення їх столиці — Києва.

Вірменський варіант київської легенди знаходимо в «Історії Тарона» Зеноба Глака. Точна дата написання твору невідома: раніше його відносили до IV ст., М. Я. Марр — до VI. Новіші дослідження схиляють істориків до прийняття дати VIII ст. [2, с. 347—348].

Зеноб Глак розповідає: «Деметр і Гісаней були князі індів і брати племенами. Вони задумали проти царя свого Динаскея лихе, дізнавшись про що цар послав за ними з наказом або вбити їх, або вигнати з країни. Опинившись на грані смерті, вони шукали сховища у венценося Валаршака, і він пожалував їм землю Тарон з правом володіти, де вони побудували город і назвали його Вішап. Потім, з'явившись до Аштишату, вони поставили тут ідолів по імені тих ідолів, яких вони почитали в Індах. Через 15 років венценосець убив обох братів, не знаю, заради чого, і дав владу трьом їх синам — Куару, Мелтею і Хореану, а Куар побудував город Куар, і названий він був Куаром за його ім'ям; а Мелтей побудував на полі тому свій город і назвав його по імені Мелтей, а Хореан побудував свій город в області Палуні і назвав його по

імені Хореан. І через багато часу... Куар і Мелтей і Хореан піднялися на гору Каркея і знайшли там прекрасне місце., оскільки були там простір для полювання і прохолода, а також багато трави і дерев, і збудували там вони поселення і поставили двох ідолів, одного по імені Гісанея, другого по імені Деметра» [120, с. 60].

В цьому оповіданні порівняно з літописною легендою є чимало нового: тут виступають два індійські князі, що були нібито предками трьох братів-будівників, а саме будівництво має три етапи. Очевидно, древньоруська легенда, потрапивши на вірменське тло, зазнала ґрунтовної переробки з залученням легендарних елементів зовсім іншого походження. Звідси взялися і індійські князі з грецькими іменами, і мотив їх боротьби з царем Динаскеєм, і їх стосунки з вірменським царем Валаршаком, і неруські імена: Тарон, Каркея, Вішап і т. д. Але крізь цей чужорідний елемент древньоруська основа легенди виступає досить очевидно. Йдеться не лише про загальну сюжетну схожість, але й збіг багатьох характерних деталей.

Адже Куар вірменського варіанта — це Кий древньоруського переказу; Хореан відповідає древньоруському Хориву; три «городи», збудовані трьома братами вірменської легенди і названі їх іменами — трьом горам, на яких жили три легендарні засновники Києва, які також були названі їх іменами і яким відповідали конкретні поселення. Країна Палуні, де будував своє місто Хореан, тотожна країні полян, в якій було засновано Київ. Місто, збудоване спільно трьома братами, відповідає Києву, а поросла деревами гора Каркея, вигідна своєю прохолодою і мисливськими угіддями, мимоволі будить асоціацію з славетними «городами Київськими»², які весь час фігурують в древньоруських літописних текстах як центр громадського життя древньоруської столиці. Навіть згадки про ідолів, поставлених Куаром, Мелтеєм і Хореаном у заснованому ними місті, знаходять паралель у підкресленні язичництва трьох братів і підтверджуються наявністю відомого київського капища (докладно про нього в наступному розділі).

Певні асоціації будить і загальне тло розповіді. Згадаємо історію Кия: щось (очевидно, аварське нашествя) заважало йому князювати; він шукав підтримки у Візантійського імператора, намагався (але невдало) осісти на Дунаї, де збудував був навіть городище, і лише після того остаточно закріпився на горах Київських. Подібні перипетії знаходимо і у вірменському варіанті легенди: за змову проти царя Деметр і Гісаней змушені кинути свої землі і шукати підтримки у царя Валаршака; вони будують город Вішап, але гинуть, і вже їх сини засновують три міста, названі їх іменами. Отже, втеча Гісанея і Деметра від Динаскея може бути зіставлена з початком історії Кия (в такому разі Динаскей відповідає аварському кагану); прийом їх у Валаршака — прийом Кия при візантійському дворі; пожалування їм місцевості Тарон — спробі Кия закріпитися (очевидно, з відома Візантійського імператора) на Дунаї;

² Пор. вираз літописця: «Бяше около града лес и бор велик, и бяху ловяща зверь...».

будівництво Вішапа — будівництву Київця на Дунаї; смерть Гісанея і Деметра — невдачі Кия, якої він зазнав у придунайських землях; три міста, збудовані Куаром, Мелтеєм і Хореаном — трьома оселеним горам в Києві; нарешті заснування города на горі Каркея — побудуванню найдавнішого Київського городища.

Два моменти нібито порушують відповідність між обома варіантами легенди: по-перше, різниця в імені середнього брата, а по-друге — відсутність у вірменському варіанті сестри трьох братів-будівників. Але за думкою М. Я. Марра [120, с. 56—59], в іменах середнього брата замість фонетичного збігу маємо збіг семантичний: обидва імені — Щек і Мелтей — означають одне і те саме — «змій». Відсутність же сестри Либеді у вірменському варіанті пояснюється тим, що вірменський переклад цього імені (Либідь — Лебідь — Кагар) виявився злитим з іменем третього брата — Хореана. Ця гіпотеза здається важливою, бо семантика витлумачення імені Либідь як Лебідь (яке фонетично утруднене незакономірністю переходу «и» в «е»³), засвідчена східнослов'янським епосом і давньогерманськими джерелами. Паралелізм появи двох іноземних перекладів імені Либідь, витлумаченої, як Лебідь, є факт, джерелознавче значення якого важко переоцінити.

Перший дослідник вірменського варіанта легенди акад. М. Я. Марр підходив до неї з позицій своєї загальнотеоретичної концепції, головною засадою якої було, між іншим, відмовлення від конкретно-історичного аналізу досліджуваного матеріалу. Спеціальний філологічно-мовний аналіз матеріалу легенди він звів нанівець, заперечуючи можливість відшукування в її тексті будь-якого історичного ядра, вбачаючи тут вияв абстрактної стадіальної ідеології поза простором і часом, незалежної від конкретних умов епохи та етнографічних традицій. За думкою Марра, обидва варіанти легенди — вірменський і древньоруський — повинні мати в основі спільний прототип, який він вважав досить древнім і зв'язував з скіфо-сарматським світом.

Однак древньоруська легенда знаходить своє безумовне підтвердження в реальних фактах історії східних слов'ян і зв'язується з конкретною епохою VI—VII ст. н. е., тобто з часом, дуже близьким до тієї епохи, коли жив і діяв Зеноб Глак. У зв'язку з цим гіпотезу М. Я. Марра щодо скіфського походження легенди доводиться заперечити, так само, як і припущення про її запозичення десь з сторони. Ця легенда, безперечно, народилася на місцевому східнослов'янському ґрунті. Вона, очевидно, виникла дуже скоро після самого факту побудування Київського городища, як згадка народної пам'яті про цілком конкретну історичну подію, тобто десь в VII—VIII ст. Саме в цей час вона і могла вийти за межі східнослов'янських земель і досягти Вірменії.

Зв'язки східних слов'ян з Кавказом, як відомо, мають дуже глибокі корені. Існують свідчення про війни вірмен з північними племенами

³ Цікаво відзначити, що й зараз в народі крім імені «Либідь» у відношенні до річки існує і варіант «Лебідь» (див. 201, с. 902—903; 123, с. 271).

(хозарами) у VI ст. н. е. Можна думати, що вже в VII ст. руси мали якісь стосунки з Закавказзям. У VIII ст., за свідченням арабського письменника Баладурі [49, с. 38], близько 20 тис. слов'ян були переселені арабським халіфом в Кхаетію. Згадуючи цей факт, Б. А. Рибakov слушно зауважує, що імовірно саме тоді древньоруська легенда про заснування Києва могла стати відомою у Вірменії [162, с. 66; 142, с. 780].

Але, можливо, шлях легенди був і іншим. У VII—VIII ст. відбувалася слов'янська колонізація частини візантійських земель. Слов'янські переселенці не тільки повністю заселили північну частину Балканського півострова, але й проникли на південь Греції, в Малу Азію, навіть в Сирію і Східне Середземномор'я. Так, наприклад, при Юстиніані II в 687 р. значна частина слов'ян (не менше 100 000 чоловік) була переселена в Малу Азію [Nis. OH, 364; Theoph., 278]. В середині VIII ст. (762 р.), за даними Нікіфора і Феофана, 208 тис. слов'ян заснували ще одну колонію в Малій Азії [Nis. OH, 378]. Вірмени також відігравали дуже серйозну роль в історії Візантії того часу, і слов'янам, які оселилися в Малій Азії і інших внутрішніх районах імперії, безперечно, доводилось безпосередньо стикатися з ними. Тому не менш правдоподібним було б припущення, що внаслідок цих контактів древньоруські перекази, в тому числі і про побудування града Києва, могли потрапити до вірменської історіографії.

Факт занесення древньоруської легенди на сторінки твору вірменського письменника VIII ст. добре підтверджує хронологічні дані, які дає нам аналіз літописних текстів. Адже ясно, що подія, про яку розповідає автор VIII ст. не могла відбутися пізніше цієї дати; навпаки, між самим фактом і записом Зеноба Глака повинен лягти більш-менш значний хронологічний інтервал. Гадаємо, ця подія не могла відбутися пізніше VI—VII ст.

В «Історії Тарона» легенда про Куара і його братів вміщена перед описом подій, які датуються часами правління візантійського імператора Маврикія (582—602 рр.). Це наводить на думку, що у письменника були якісь підстави відносити описувані ним події до часу, ранішого, ніж рубіж VI і VII ст. Якщо хронологія Глака заслуговує на довір'я, вона дозволить точніше визначити час побудування Київського городища, виключивши з можливого діапазону VII ст. Але й без цього збіг хронологічних даних древньоруського і вірменського джерела виявляється досить переконливим.

Германаріхова
легенда

Дуже важливі факти виявляються при зверненні до древньогерманських джерел, зокрема даних, що містяться в творі готського історика VI ст. Йорнанда. Цей твір — досить складне поєднання реальних фактів і подій з переказами чужих джерел, фольклорними мотивами, легендами і міфами, а іноді — прямими вигадками і домислами. Серед фольклорних мотивів, використаних Йорнандом, дещо стосується східнослов'янських племен і їхньої творчості, зокрема те місце, яке розповідає про

сутичку готського короля IV ст. Германаріха з росомонами, точніше — з їх суспільною верхівкою.

Йорнанд розповідає: «Вождь готів Германаріх виявився триумфатором над багатьма народами, але й він замислився з приводу приходу гуннів, а в цей час підступний народ росомонів, який тоді скорявся йому серед інших, знайшов можливість обманути його таким чином. В гніві за підступну втечу однієї жінки з цього народу, що прозивалася Сунільда, від чоловіка цар наказав прив'язати її до диких коней і розірвати її на частини, розігнавши коней. А брати її Сар і Аммії, аби помститися за смерть сестри, проткнули Германаріху бік мечем» [Jord., 129].

Історичний зміст цієї розповіді становить спеціальну проблему, яка зараз не є предметом дослідження. Чи мала місце справді подія, про яку йдеться (жорстока страта Сунільди, втеча її чоловіка до гуннів, помста Сара і Аммія і т. д.), — невідомо; в усякому разі в цьому можна сумніватися. Вся частина Йорнандового твору, присвячена Германаріху, вимагає до себе дуже критичного ставлення. Але нас зараз цікавить зовсім інший аспект проблеми: історико-культурний, коли завгодно — фольклорний. Якщо в наведеному уривку виявляються деякі елементи східнослов'янського походження, то перш за все треба з'ясувати, що являють собою ці елементи і яким чином вони могли потрапити на сторінки «Гетіки».

Перш за все зазначимо, що головними діячами наведеного епізоду є особи з «підступного народу росомонів», які виявляються частиною східнослов'янських антів. Значення самого терміну «росомони» в літературі з'ясовано, можна сподіватися, остаточно. Частина «топ» (аланське «тоїпе»⁴) означає «муж», «людина», в множині — «люди», «народ» [1, с. 172], а назва в цілому розкривається в значенні «народ Рос». Це той самий народ Рос (Hros, Ῥως), який згадується в творі іншого автора VI ст. — Псевдозахарії — серед племен північно-східного Причорномор'я [149, с. 114—115]. Дослідження радянських учених [161, с. 95—96] «народ Рос», «росомонів» локалізують в області Середньої Наддніпрянщини, зокрема в басейні Росі, де зосереджена топоніміка з цим коренем, звідки вони поширилися і в інші райони. Це — первісне ядро майбутньої Русі. В певному відношенні «народ Рос» ототожнюється з полянами наших літописів, про яких літописець не випадково зауважив: «Поляне, яже ныне зовомая Русь» [151, с. 21].

Отже, росомони Йорнанда — південно-східна частина слов'яноруських племен, спеціально — слов'яни Середньої Наддніпрянщини, тобто саме та частина східнослов'янських племен, з якою зв'язується початок історії Києва. І серед імен людей племені росомонів зустрічаємо два — Сунільда і Сар, що так чи інакше зв'язуються з фольклорною версією про виникнення Києва.

На спеціальну увагу заслуговує ім'я Сунільди (в інших варіантах — Сванхільди). Це ім'я має не слов'янський, а германський характер. Тим

⁴ А може загальногерманське «тап» — «людина»?

часом нею позначена жінка слов'янського походження, яка в дійсності навряд чи могла носити германське ім'я. Очевидно, тут маємо справу з германським оформленням слов'янського імені: адже в германських мовах «Swan» означає «лебідь» (пор. нім. Schwan, англ. Swan, дат. Sváne і т. д.). Можна думати, що Сунільда — Сванхільда виявляється готським двійником нашої літописної Либеді [201], її ім'я може бути витлумачене, як простий переклад цього слов'янського імені на германський лад (пор. поширені в германському фольклорі жіночі імена з закінченням на «хільд»: Кримхільда, Брунхільда і т. д.). Завдяки цьому імені легенда, записана Йорнандом, виявляється зв'язаною з легендою про заснування Києва, бо Либідь була сестрою трьох легендарних будівників города.

Сунільда також мала братів. Серед них немає Кия, але натомість є Сар — ім'я теж нам знайоме: цим іменем Птолемей назвав одне з міст на Дніпрі, яке є підстави зіставляти з майбутнім Києвом. Отже, і тут маємо справу з характерною подвоєністю імені (подібною до подвоєності Кий — особа і Київ — місто): Сар — місто і Сар — особа, князь племені Рос (тобто середньодніпровських слов'ян), брат Сунільди-Либеді, сестри засновників Києва. Чи може бути випадковим такий збіг обставин?

Йорнанд нічого не каже про зв'язок Сара з одноіменним містом, але збіги, що виявляються при порівнянні різних джерел, здаються красномовнішими за прямі свідчення. Германаріхова легенда в цьому відношенні виступає нібито з'єднуючою ланкою між «Повістю временних літ» і древньоруським епосом (Сунільда-Либідь), Птолемеем (Сар) та Константином Багрянородним (Σαυβατάς), об'єднуючи ці різні за часом і характером джерела в одну систему, стержнем якої є початковий етап історії Києва.

Скандинавські легенди

Легенда, розказана Йорнандом в VI ст., виявилася живучою в древньогерманському фольклорі — як скандинавському, так і старонімецькому. Мотив нещасливого заміжжя Сванхільди (Сунільди), жорстока смерть її за наказом готського короля і помста братів (яких здебільшого виступає три) — становить істотну частину древньогерманського епосу, однак, виступає в переробленому, контамінованому вигляді [201].

Одним з найхарактерніших прикладів такої контамінації є використання епізоду про заміжжя Сванхільди у славетному скандинавському епосі «Волсунга-сага», що є норманським варіантом відомої «Пісні про Нібелунгів». В цій останній, однак, епізод про Сванхільду і Германаріха відсутній, звідки випливає, що він не входить до основного фольклорного ядра твору, а потрапив до нього з сторони, напевно шляхом запозичення.

Епізод з Сванхільдою становить окрему частину саги, вміщену в самому кінці її [171, с. 236—243]. Це — продовження історії третього шлюбу Гудрун (Кримхільди), що після Сігурда (Зігфріда) і Етцеля (Аттіли) вийшла заміж за короля Йонака. Сванхільда була дочкою Гудрун від першого шлюбу (дочка Сігурда-драконоборця); три її брати: Хамді,

Серлі (Сар⁵) і Ерп — сини Йонака. Сванхільда була видана заміж за Йормунрека (Германаріха), запідозрена ним у невірності і жорстоко страчена (розтоптана кіньми). Тоді Хамді і Серлі вирішили помститися за смерть сестри, але по дорозі через непорозуміння убили третього брата — Ерпа. Коли вони дісталися до палат Йормунрека, то Хамді відсік йому обидві руки, а Серлі — обидві ноги; голову ж відтяти не було кому: третій брат, Ерп, лежав мертвий на дорозі. Люди Йормунрека забили обох братів камінням до смерті, бо ані списи, ані мечі не були владні над їх тілом.

Як бачимо, основний зміст саги відповідає сюжету Германаріхової легенди, що була джерелом контамінації, але разом з тим має і серйозні відхилення від прототипу: а) Сванхільда виявляється дочкою Сігурда; б) мотив убивства готського короля має не політичний, а сімейний характер: Йормунрек підозріває Сванхільду у любовних стосунках з своїм сином; в) число братів становить не два, а три; г) інакше, з багатьма ускладненнями подано самий процес помсти.

В скандинавському варіанті Сунільда перетворилася в германку (дочку Сігурда і Гудрун). Але брати її — Хамді, Серлі і Ерп виявляються лише братами по матері: батьком їх був незнаний ближче Йонак. Це ім'я Р. Хайнцель тлумачить як слов'янське «юнак» («воїн», «дружинник») [47, с. 102]. Таку думку підтримують і деякі інші автори. Звідси — можливість і цей варіант так чи інакше зв'язувати з слов'янським світом. Якщо ж прийняти, що шлюби Гудрун мають етнічний характер (Сігурд уособлює собою германський етнічний елемент; гуннський цар Етцель — азіатський кочовницький світ), то нема нічого дивного, що третій чоловік Гудрун має уособлювати третій великий етнічний елемент Східної Європи — слов'янський, з яким у древніх скандинавів були тісні і багатолінійні взаємини.

Зв'язки цих переказів з слов'янським фольклором — безперечні. Вони виступають не лише в іменах чи прямих згадках про слов'ян. Спільними є й інші сюжетні мотиви, хоча вони, само собою зрозуміло, на древньогерманському ґрунті, зазнали певної переробки. Зрештою, в билинах київського циклу знаходимо цілком аналогічні сюжети, хоча тут відносини між героями подекуди переставлені. Спільними виявляються й мотиви трьох братів, і невірної жінки з іменем Лебідь (Либідь), і її зради чоловікові, і жорстокої страти нещасної, і помсти, а й навіть характер помсти. Іван Годінович, як пам'ятаємо, відтинає своїй жінці руки, ноги, губи, і це нагадує і смерть Сванхільди, і характер помсти її братів Йормунреку.

Важливим моментом здається кількість братів Сванхільди, приведена у відповідність з даними київської легенди: їх уже виявляється три. Правда, ці брати рідні Сванхільді лише по матері; в інших редакціях скандинавського варіанта («Едда», «Рагнарсдрапа») рідними бра-

⁵ Відзначимо характерну заміну голосних а→е [1, с. 203]. Вона яскраво виступає в східноєвропейській стародавній ономастиці: Сар — Серим у Птолемея і т. д.

тами виступають лише двоє — Хамді і Серлі; третій брат — Ерп — син Йонака від наложниці; саме цією обставиною пояснюється нічим не виправдане вбивство його з боку Хамді і Серлі, коли вони рушили до Данпарстада. Однак тут, можливо, є значно глибший зміст. Ім'я «Кий» семантично значить «молот» [155, с. 306; 202, с. 16]. Чи не є ім'я скандинавського героя Хамді (Хамдір) таким же семантичним двійником Кия, як Сванхільда — двійник Либеді (пор. загальногерманське *Hammer* — «молоток»)? Звичайно, на сторінки твору Йорнанда, що писав у VI ст., Кий, діяльність якого припадає на час не раніше другої половини VI ст., ще не міг потрапити. Але інша справа — скандинавський епос IX—XIII ст. Тут поява Кия була б цілком можливою. Чи не тому Сванхільда замість двох братів має трьох? Адже і при наявності двох братів канонічний мотив трійці зберігається, якщо за третій елемент вважати саму Сванхільду.

В старонімецькій поезії Германаріхова легенда мала іншу долю, ніж у «Волсунга-сазі», в «Рагнарсдрапі» скальда IX ст. Браті Боддасона або в «Хамдісмалі». Як вже відзначалося, до «Зігфрідового циклу» вона не потрапила, а натомість виявилась зв'язаною з поемами так званого «Дітріховського циклу», присвяченими історії готського короля Теодоріха Великого (Вольфдітріха) [201]. В цьому варіанті не знаходимо ні Сванхільди, ні її братів; месником за жорстокість Германаріха виступає сам Дітріх та його лицарі.

Однак деякі сліди київської легенди знаходимо і в древньонімецькій літературі. Зокрема, цікаву розповідь наводить автор XII ст. Саксон Граматик [Sax., 275—282]. Особливо важливим є те, що в ній прямо говориться про взаємини Германаріха (Ярмеріка) і данів (готів) з слов'янами. Боротьба між данами і слов'янами складалася не на користь перших: Ярмерік потрапив у полон до слов'янського короля Ісмара (*Rex slavonum Ismarus*) і лише хитрістю і підступністю зумів вирватися на волю та здобути престол. Правда, після того він переміг багато народів і розширив свої володіння до нечуваних масштабів. Що ж до Сванхільди, то в цьому варіанті вона виступає як сестра чотирьох⁶ геллеспонтських⁷ розбійників. Вона вийшла за Ярмеріка, зазнала наговору і була страчена чоловіком; брати мстяться за смерть сестри в той же спосіб, що й герої скандинавської саги.

Розповідь Саксона цікава для нас ще й тим, що викликає певні асоціації з коментованою вище новгородською версією Київської легенди, згідно з якою брати Либеді були розбійниками, і тим самим демонструє справжнє джерело останньої. Звичайно, становище морського розбійника в поняттях Германії епохи вікінгів аж ніяк не було ганебним. Скоріше навпаки. Видно це хоча б з того, що Ярмерік, король і переможець

⁶ Кількість братів (чотири) дослідники вважають помилкою (треба було б три). Сванхільду один раз зарахували до числа братів, а другий полічили окремо [201, с. 914].

⁷ Те, що брати Сванхільди (Либеді) названі геллеспонтськими розбійниками, можливо, відбиває реальні історичні події, зв'язані з відносинами Кия з Царгородом.

багатьох народів, погодився одружитися з розбишацькою сестрою. Але зовсім іншого, несподіваного з точки зору вікінзької ідеології, аспекту набув цей мотив у слов'янському середовищі, де відношення до лицарів з великої дороги було далеко не таким ідилічним⁸.

Сам по собі факт появи в Новгороді даного варіанта не є дивним: при наявності інтенсивних зв'язків цього міста з германськими землями — Скандинавією, Ганзейськими містами і т. д. — культурний взаємовплив був явищем цілком закономірним. Але чи не найцікавішим є те, що, повернувшись на Русь в переробленому вигляді, розповідь про Сванхільду-Либідь все ж таки була пов'язана з легендою про заснування Києва. Отже, треба думати, в середньовічному Новгороді досить добре знали, хто така Сванхільда і в якому відношенні вона знаходиться до персонажів древньоруського фольклору.

Дві легенди про походження Києва

Наведений огляд різних варіантів легенди про заснування Києва дозволяє підійти до основного питання про виділення в ній різних пластів нашарувань і відокремлення історичного реального змісту від фольклорних мотивів і легендарних ускладнень.

Спробуємо якось укласти до однієї системи всі ті перекази, факти і здогадки, про які була мова вище. В наведених джерелах бачимо нібито чимало протиріч і невідповідностей, які на перший погляд важко узгодити. Однак при уважному дослідженні окремі частини системи добре стають на свої місця.

Ми вважаємо, що київська легенда про заснування Києва, наведена в «Повісті временних літ» і інших древньоруських літописах, має в собі цілком реальне історичне ядро, яке стосується таких моментів: а) факту передування власне Києву кількох древніх поселень; б) факту побудування першого київського замку на Старокиївській горі; в) біографічних даних про Кия — полянського князя, який виступив ініціатором побудування Київського городища. Всі ці три моменти підтверджені не лише перехресними показаннями письмових документів, але й археологічними матеріалами і, отже, можуть вважатися більш-менш достовірними.

Так само, за нашою думкою, можна вважати достовірною і дату спорудження Київського городища: ця подія сталася не раніше середини VI ст. і не пізніше першої половини VII ст.

Але разом з тим бачимо деякі ремінісценції легенди (яка в своєму завершеному вигляді не могла виникнути раніше від VII ст.) в джерелі VI ст., яке до того ж трактує про події IV ст. В той же час існування слов'янських поселень на території Києва встановлено принаймні від рубежу нової ери; згадувана Птолемеєм в II ст. н. е. назва одного з «міст» на Дніпрі — Сар — виявляється тотожною імені одного з братів Суніль-

⁸ Мотив розбишацької сестри, виданої заміж за короля-чужинця, знаходимо і в древньоруському епосі, зокрема в билинах «Про братів-розбійників і сестру» [141, т. I, с. 306; т. II, с. 535, 283].

ди-Либеді, а через зіставлення з назвою «Σαμβατάς» гіпотетично зв'язується з Києвом.

З'ясування протиріч, які нібито впливають з цих даних, стане можливим, коли взяти до уваги, що в матеріалах, древніших від VII ст. (або генетично з ними зв'язаних), по-перше, назви «Кий», «Київ» замінені іменем «Сар» (особа і місто), а по-друге, відсутні натяки на будівельну діяльність особи з цим іменем, так що про неї можна було б догадуватися лише на підставі збігу імен.

Тут бачимо ключ до розв'язання удаваного протиріччя: в літописній легенді виявляється щонайменше два шари, які мають зовсім різне походження і хронологічно віддалені один від одного. Іншими словами, літописна легенда має два джерела, одне з яких відноситься до часу близько VII ст., а друге — до значно глибших часів, може до рубежу нової ери, а сама легенда становить типову для середньовічного фольклору контамінацію, зрештою досить вдалу за своїм характером.

Можна думати, що в часи утворення древньоруської держави існували дві версії щодо виникнення Києва. Перша з них, древніша за походженням, розповідала про утворення протокиївського гнізда поселень, що, можливо, мали назву Сар і виникли в часи біля рубежу нової ери, в перші століття нової ери розвивалися як більш-менш значний для свого часу торговельний центр (пор. багаторазові знахідки римських монет), а пізніше стали основою для утворення міста Києва. Ця легенда розповідала про трьох або двох братів і їх сестру Либідь, які нібито стояли на чолі окремих поселень. Таке припущення якнайкраще відповідає історичній дійсності того часу: наявності на території майбутнього Києва кількох окремих поселень, в тому числі і на горах, топонімічно зв'язаних з іменами легендарних засновників. Що ж до назви головного поселення (а може і всього гнізда?), то вона зв'язувала це ім'я з іменем одного з братів — Сара, подібно до того, як це ми часто бачимо в фольклорних традиціях.

Треба думати, що ця легенда, створена за поширеними фольклорними канонами, включала і деякі інші мотиви (можливо, мотив відношення братів до «міста» взагалі не був основним); зокрема мотив боротьби придіпровських слов'ян з готами в IV ст. Адже не випадково ці перекази зайняли таке поважне місце в древньогерманському фольклорі. А те, що згадки про події, зв'язані з боротьбою слов'ян (антів) з готами, існували ще й в часи Київської Русі, свідчить відоме місце «Слова о полку Ігоревім», де йдеться про готських дівчат і «часи Буса» [185, с. 20] — антського царя, відомого з того ж твору Йорнанда [Jord., 247] і розп'ятого готським царем Вінітаром в 386 р. [140, с. 86; 185, с. 430—431].

Друге джерело літописного оповідання — це вже, власне, не легенда, а історичні відомості про діяльність цілком реальної історичної особи — полянського князя Кия, який жив в кінці VI — на початку VII ст., вступав у якісь взаємини з візантійським імператором, зробив невдалу спробу закріпитися в пониззі Дунаю і нарешті виступив в ролі засновника Києва, збудувавши на Старокиївській горі перше укріплення — за-

мок (відомий нам археологічно), названий його ім'ям. Це нове ім'я витіснило старе Сар, що стосувалося більш древніх поселень і стало іменем нового міста, утвореного на базі цих поселень протягом другої половини I тисячоліття н. е.

Звичайно, в часи Київської Русі, 300 років пізніше Кия, народна пам'ять вже не робила різниці між тодішнім Києвом і тими поселеннями, які існували на його місці в більш древні часи і послужили основою для його утворення. В уяві сучасників літописця обидва ці джерела розповідали про одне й те саме, а тому повинні були якось доповнити одне одного і узгодитися. Наслідком цієї редакторської роботи і з'явилося оповідання, яке потрапило до «Повісті временних літ».

Таким чином, реальний Кий VI—VII ст. був ототожнений з легендарним Саром, одержав двох братів і сестру, яких він насправді не мав, і перетворився на аборигена гір Київських, хоча це й не дуже в'язалося з розповіддю про мандри його на Дунаї і в Візантії. Так цілком різні події, хронологічно віддалені одна від одної, виявилися з'єднаними в одне ціле.

Залишається неясним питання про час і авторство цієї контамінації. Згідно з дослідженнями О. О. Шахматова [222, с. 58—60], літописна легенда про заснування Києва була вміщена вже в зводах, які передували «Повісті временних літ» — в Початковому зводі 1093 р. (Нікона Печерського) і, очевидно, в Першому Київському зводі 1039 р., звідки і була взята Нестором. Але чи була вона створена автором зводу 1039 р.?

Про те, що в XI ст. ходили різні за змістом перекази про початкову історію Києва, не залишають сумніву хоча б ті відомості, які наявні в самому літописі (варіант про Кия-перевізника). Але якщо зважити, що варіант легенди, дуже близький за змістом до літописного оповідання, який має елементи як однієї, так і другої традиції, вже в VIII ст. потрапив до твору вірменського письменника, до того ж із згадкою імені Куар (що, очевидно, слід вважати трохи викривленою формою імені Кий), можна думати, що злиття обох традицій відноситься до часів, значно ближчих до самого Кия, і що в XI ст. контамінація вже існувала як готовий варіант. До цього ж схиляє і те, що в скандинавському фольклорі легенда про трагічну історію Сванхільди-Либеді містить в собі поруч з іменем Серлі (Сара) ім'я Хамді, яке, можливо, є двійником імені Кия.

Таким чином, здається імовірнішим припущення, що зміна імені легендарного засновника Києва відбулася порівняно скоро після смерті Кия і в усякому разі — задовго до літописців, які мали до своїх послуг вже готову компіляцію. Залишилося лише поповнити її деякими подробицями з біографії Кия, що й знайшло своє відбиття на сторінках «Повісті временних літ».

Розділ IV

ПЕРЕТВОРЕННЯ КИЄВА У МІСЬКИЙ ЦЕНТР

Декілька
теоретичних
зауважень

Процес перетворення протокиївських поселень у місто Київ не можна розглядати окремо від загального процесу утворення древньоруських міст. Основним питанням, яке лежить в основі цієї проблеми, є визначення самого поняття міста як історичної категорії. Як відомо, це слово розуміли по-різному і вкладали в нього дуже різний соціальний зміст. Вважали стародавні міста племінними центрами, релігійними осередками, погостами-торжищами, укріпленнями і т. п.

Лише марксистська наука дала чітке наукове визначення міста як великого ремісничо-торговельного, адміністративного і культурного центру. Саме в галузі виробництва, у суспільному поділу праці лежить основна відміна між містом і селом, їх соціальна протилежність, яка становить одну з найхарактерніших рис всякої системи відносин класового суспільства. «Поділ праці в межах тієї чи іншої нації,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— приводить насамперед до відокремлення промислової і торговельної праці від праці землеробської і тим самим до відокремлення міста від села і до протилежності їх інтересів» [119, с. 19]. «Разом з містом появляється і необхідність адміністрації, поліції, податків і т. д.— словом, обцинного політичного устрою, а виходить і політики взагалі. Тут вперше позначився поділ населення на два великі класи, безпосередньо заснований на поділі праці і на знаряддях виробництва. Місто вже являє собою факт концентрації населення, знарядь праці, капіталу, насолод, потреб, тимчасом як на селі спостерігається діаметрально протилежний факт— ізолюваність і роз'єднаність» [119, с. 46—47].

Отже, виділення ремесла і торгівлі є головною необхідною передумовою утворення міст, а сам процес їх генезису безпосередньо зв'язаний з процесом розвитку виробництва, його поступовою диференціацією. Хронологічно цей процес завжди збігається з епохою переходу суспільства від первіснообщинного ладу до класового устрою [119, с. 46]. «Недаремно височать грізні мури навколо нових укріплених міст,— писав Ф. Енгельс,— в їх ровах зяє могила родового ладу, а їх башти впираються вже в цивілізацію» [71, с. 128].

Ф. Енгельс називає першим великим суспільним поділом праці відокремлення скотарських і хліборобських племен [71, с. 124]. Однак ця подія, що збігається з так званим середнім ступенем варварства, ще не може обумовити початок процесу утворення міст, бо протиставляє в процесі виробництва один одному не конкретних членів суспільства, а цілі племена, а то й групи племен.

Другим великим суспільним поділом праці було відокремлення ремесла від сільського господарства. Характеризуючи вищий ступінь варварства, Ф. Енгельс писав: «Багатство швидко зростало, але як багатство окремих осіб; в ткацтві, в обробці металів і в інших ремеслах, які все більше й більше відособлялись одне від одного, розвивалися в дедалі більшій мірі різноманітність виробів і досконалість їх виготовлення; землеробство поряд із зерном, стручковими рослинами й плодами почало тепер давати також олію і вино, що їх навчилися робити. Таку різноманітну діяльність не могла вже виконувати одна й та сама особа; стався другий великий поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства... З поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну, — товарне виробництво, а разом з тим і торгівля не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже й заморська. Однак усе це ще дуже мало розвинене, благородні метали починають ставати переважаючим і загальним товаром — грішми, але метал ще не карбують, а обмінюють просто на вагу» [71, с. 127].

Саме тут бачимо передумови для утворення міст: ремесло, що відділяється від землеробства, на певному етапі починає концентруватися в окремих поселеннях; відбувається територіальний поділ праці — вже не між окремими виробниками, а між окремими поселеннями. Ті пункти, які внаслідок зручного географічного місцеположення або інших причин мають найбільш сприятливі умови для розвитку тих чи інших галузей ремісничого виробництва, поступово починають висуватися як все більш і більш зростаючі ремісничі центри, здатні забезпечити своєю продукцією певні сільськогосподарські округи.

Одночасно з відокремленням ремесла від сільського господарства розвивається і торгівля. Звичайно, ремісник, що спеціалізується в якійсь одній галузі виробництва (коваль, ювелір, гончар і т. д.) не може існувати за рахунок лише безпосереднього споживання продуктів власного виробництва. Суть відокремлення ремесла від сільського господарства і виділення самостійних галузей ремісничого виробництва саме в тому й полягає, що ці галузі починають працювати на обмін.

Бурхливий розвиток цього процесу обумовлює початок третього великого суспільного поділу праці — появи купецтва. Між контрагентами акту куплі-продажу стає посередник — купець, який дуже скоро перетворюється у солідну суспільну силу. «Цивілізація, — пише Ф. Енгельс, — зміцнює і посиляє всі ці виниклі до неї види поділу праці, особливо через загострення протилежності між містом і селом (причому економічно може панувати місто над селом, як це було за стародавніх часів, чи село

над містом, як це було в середні віки), і додає до цього третій, властивий їй поділ праці вирішальної ваги — створює клас, який займається вже не виробництвом, а тільки обміном продуктів, створює купців» [71, с. 128—129].

Ремісник і купець так само нерозривні один з одним, як ремесло і торгівля. Ті поселення, які починають претендувати на роль ремісничих центрів, стають центрами торговельними. І навпаки, ті поселення, що набирають торговельного характеру, стають центрами ремесла. Так виникають торговельно-ремісничі або ремісничо-торговельні центри — міста.

Ремесло і торгівля від самого початку зв'язані з індивідуальною, приватною власністю. І ремісник, і купець — перш за все власники, і це не може не накласти особливого відбитку на процес утворення міст. «Протилежність між містом і селом може існувати тільки в рамках приватної власності», — писали К. Маркс і Ф. Енгельс [119, с. 47]. Звідси, між іншим, тенденція укріплювати міста, що так активно проявляє себе в стародавні часи.

Початок
утворення міст
у древніх слов'ян

Перші ознаки відокремлення ремесла від сільськогосподарства у східних слов'ян лісостепової смуги наспілилися ще в часи близько рубежу нової ери.

Першою в самостійну галузь виробництва виділилась залізоробна справа. Цьому є щонайменше дві причини: по-перше, поклади залізної руди існують не всюди, по-друге, добування і обробка заліза вимагають від виробника наявності спеціального, досить складного устаткування та професійних навиків і умінь. В Східній Європі ще в останні століття перед новою ерою існували значні для свого часу металургійні центри з розвиненим і налагодженим виробництвом, яке здійснювалося в досить широких масштабах і, треба думати, забезпечувало своєю продукцією більш-менш значні округи (Кам'янське городище на Нижньому Дніпрі, поселення Галліш-Ловачка на Закарпатті та ін.).

Другою найдавнішою галуззю ремісничого виробництва виступає гончарство. У східних слов'ян (принаймні у лісостепових племен) початок виділення гончарства в самостійну галузь виробництва відноситься до двох перших століть нової ери. Свідченням цього є масове поширення від II ст. н. е. посуду, виготовленого на гончарному крузі, який завжди є надійною ознакою виробництва, розрахованого на продаж [164, с. 44].

Третьою найдавнішою галуззю ремесла, що виділилося в самостійну галузь виробництва ще в перші століття нової ери, була ювелірна справа, тобто обробка кольорових металів. В першій половині і середині I тисячоліття н. е. культура східних слов'ян відзначається значним для того часу розвитком ювелірного виробництва (так звана культура пальчатих фібул).

Археологам зараз відомо чимало поселень першої половини і середини I тисячоліття н. е., на яких виявлені залишки ремісничих майсте-

рень: залізобних (Слободище Житомирської обл., Іванківці Хмельницької та ін.), гончарних (Неслухів Львівської обл., Лука-Врублівецька і Лепесівка Хмельницької та ін.), ювелірних (Гришинці Київської обл., Пастирське Черкаської та ін.).

Цим закладаються передумови для утворення перших ремісничих поселень, які були зародками майбутніх міст. Звичайно, їх ще не можна вважати містами в повному розумінні цього слова; процес утворення міст в цей час лише починався. Ці пам'ятки відбивають самий початок складного і тривалого процесу, що закінчується десь в IX—X ст. разом з утворенням першої східнослов'янської держави — Київської Русі.

Початок утворення міста Києва

Перетворення Києва у місто відбувалося в тих же хронологічних рамках. Протокиївські поселення на Старокиївській горі, Замковій горі, на Подолі і т. д. були ще звичайними сільськими поселеннями; які з погляду розвитку виробництва принципово не відрізнялися від інших східнослов'янських поселень того часу. Але вже від перших століть н. е. можна говорити про деякі ознаки розвитку ремісничо-торговельної діяльності їх мешканців. Правда, залишків ремісничих майстерень цього часу у Києві поки що не виявлено (можливо, це пояснюється недостатньою дослідженістю та поганою збереженістю найдавніших культурних шарів). Зате є безперечні і яскраві свідчення про торговельну діяльність мешканців протокиївських поселень. Маємо на увазі численні знахідки римських монет та речей римського виробництва.

Римські монети поширювалися в середовищі європейських племен перших століть нової ери, в тому числі і східних слов'ян, внаслідок торговельних зносин з Римською імперією. Але використовувалися вони і для потреб внутрішньої торгівлі, розвиток якої обумовлювався початком відокремлення ремесла від сільського господарства і виділенням в середині його ряду самостійних галузей. Розвиток внутрішньої торгівлі у східних слов'ян на початку нової ери вимагав наявності загального еквівалента, тобто грошей, як засобу обміну, і саме цю функцію почали виконувати срібні римські денарії.

Зараз на території Києва зареєстровано понад 30 знахідок римських монет; частина з них є більш-менш значними кладами, а частина, без сумніву, має на увазі неодноразові знахідки. Загальна кількість монет, знайдених у Києві, перевищує 5—6 тис. екземплярів.

Ці знахідки у своїй сукупності охоплюють величезну територію від Куренівки на півночі до Пирогова на півдні і від Лук'янівки на заході до Дніпра на сході. Вважати, що це могла бути територія одного населеного пункту — навіть найбільшого і найвидатнішого для свого часу — було б зовсім недоречно. Насправді всі ці знахідки зв'язуються з кількома поселеннями. Як вже відзначалося, досить значна кількість з них трапилася на Подолі. Це — одне з місць концентрації знахідок, так само, як район Старого міста і Замкової гори. Спорадично знахідки рим-

ських монет і речей траплялися майже по всій площі Києва: в районі Липок на Печерську, на Звіринці, в районі вул. Толстого, на Лук'янівці, на вул. Фрунзе (кол. Кирилівська) і т. д.

Взагалі виділення київських знахідок римських монет до певної міри повинно вважатися умовним. Ці знахідки не обмежуються рамками пізнішого міста і трапляються в навколишніх селах: на заході (Білгородка, Чорногородка), південному заході (Софіївська Борщагівка, Велика Бугаївка), півдні (Козин, Козіївка, Старі Безрадичі), на лівому березі Дніпра і т. д. Загалом територія Києва (за винятком Старого міста і Подолу) не багатша на знахідки такого роду, ніж будь-яка інша рівнозначна за площею територія лісостепової смуги. Якщо ж цих знахідок зафіксовано тут більше, ніж в інших місцях, то пояснюється це головним чином тим, що територія міста, інтенсивно залюднена протягом довгого часу, неодноразово перекопувалася; знахідки, що виявлялися при цьому, частіше попадали в поле зору дослідників чи колекціонерів-любителів і тим самим ставали надбанням науки.

Але зовсім інша справа — велика кількість знахідок (понад дві третини всіх, що трапилися на території сучасного міста), сконцентрована в районі Старокиївської гори, Львівської площі, Замкової гори та Подолу, тобто тієї групи поселень, яка була ядром древнього Києва (протокиївське ядро). Як свідчення торговельної діяльності їх мешканців ці знахідки важко переоцінити, а кількість їх допускає думку, що з погляду розвитку торгівлі ці поселення вже в перші століття нової ери дійсно стали набирати неабиякого значення. Мабуть, чималу роль в цьому відіграло положення Києва на прикордонні між двома природно-географічними зонами — лісостеповою і лісовою, на великій річці, що з дуже давніх часів правила за важливу комунікаційну артерію між півднем і північчю.

Так само велике значення мають і речі римського виробництва, що трапилися на території Києва. І вони є слідами торгівлі східних слов'ян з Римською імперією, хоча, звичайно, важко визначити, чи всі вони тут є наслідком зносин мешканців протокиївських поселень безпосередньо з римлянами чи потрапили сюди завдяки посередницькій торгівлі. Щодо їх територіального розташування бачимо ту ж саму закономірність: окремі знахідки стоять поза системою (як, наприклад, знахідка світильника на Лук'янівці), але переважна більшість теж зв'язується з територією Старого міста і Подолу.

Отже, знахідки римських монет і речей римського виробництва підкріплюють одні одних і підтверджують думку про розвиток торговельної діяльності мешканців протокиївських поселень, розташованих в районі Старого міста і Подолу, там, де кілька віків пізніше виникає ядро стародавнього міста. Саме звідси, вважаємо, починається процес поступового перетворення протокиївських поселень у місто Київ, якому судилося в дальшому стати столицею найбільшої слов'янської середньовічної держави.

Значення побудови городища

Побудування найдавнішого Київського городища-замка мало величезне значення для дальшого розвитку Києва як міста. Поява замків в древній Русі, як і у всій Європі, була явищем цілком закономірним, зв'язаним з соціально-економічним розвитком європейських народів, з їх переходом від первіснообщинного ладу до феодалізму. Замки — це знаряддя панування феодалів-землевласників над основною масою феодально залежного люду, селян. За їх мурами і баштами феодали знаходили собі захист від протесту селян. Одночасно замки були потрібні феодалам для захисту своїх володінь і майна від інших феодалів, що прагнули збільшити своє майно за допомогою грубої фізичної сили.

Перші зародки феодальних відносин у східних слов'ян відносяться до середини I тисячоліття н. е., а завершення процесу феодалізації Русі припадає на IX—X ст. Приблизно в цих хронологічних рамках на Русі і починають з'являтися ранньофеодальні замки. Київський замок, збудований на рубежі VI—VII ст., можливо, є найдавнішим, а до IX—X ст. вся Русь вкривається ними дуже густо. Недарма норманни, які з'явилися на Русі вперше в IX ст., назвали її «Гардарікі» — «Державою городів» (тобто замків). Спроба тлумачити це ім'я в розумінні «країни міст» зазнала цілком закономірної невдачі: звичайно, на Русі IX ст. не було і не могло бути такої кількості справжніх міст.

В такому ж плані слід розглядати і повідомлення Баварського Аноніма (джерело IX ст.) про городи, які мали перелічувані ним східнослов'янські племена. Кількість цих городів говорить сама за себе: згідно з Географом, бужани, наприклад, мали 230 городів, уличі — 318, волиняни — 70 і т. д.

Археологічним виявом будівництва замків на Русі є величезна кількість древньоруських городищ, значна частина яких виникла в IX—X ст. (а деякі — ще раніше). Ще у XVIII ст. А. Чарнецький (Доленга-Ходаковський) зібрав відомості про понад 15 000 городищ [152]. Звичайно, не всі вони виникли до IX—X ст., але в усякому разі цифра дуже красномовна: вона добре узгоджується і з даними Баварського географа і з тим враженням, яке відбилося в норманській назві Русі. Не може бути сумніву, що й Баварський Анонім і норманські скальди мали на увазі саме городища, якими територія Русі вкрита дуже густо.

Що ж являли собою древніші древньоруські городища? З приводу цього питання в літературі висловлювалися різні гіпотези. Доленга-Ходаковський, наприклад, вважав їх святилищами. Інші дослідники гадали, що це були або міста в справжньому розумінні слова [54, с. 233], або місця, куди збиралося населення в час військової небезпеки [98, с. 61—62], або укріплення, які древньоруські племена споруджували для захисту своїх племінних територій [172]. Деякі автори прагнули поєднати всі ці припущення, допускаючи, що різні городища могли мати різний соціальний зміст [56, с. 96—110].

Але в останній час набуває загального визнання погляд, згідно з яким древньоруські городища в переважній більшості являють собою

Рис. 21. Будівництво града (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

залишки феодальних замків, і що їх поява безпосередньо зв'язана з процесом феодалізації Русі [232, с. 134 і далі; 21; 31; 206; 68]. Точно такий же процес відбувався і у західних слов'ян, і там він мав такий же історичний зміст.

Цей процес добре простежується, зокрема, на прикладі Середньої Наддніпрянщини і всієї лісостепової смуги. Тут більш древні городища, які споруджувалися для захисту окремих общин від зовнішніх ворогів, припинили своє існування ще перед початком нової ери. Протягом I тисячоліття н. е. тут існували виключно відкриті села, зовсім позбавлені штучних укріплень. Це визначалося станом тодішнього суспільства: наявність досить сильних міжплемінних політичних об'єднань, здатних організувати оборону країни в цілому за допомогою спеціальних військових з'єднань, зробило укріплення кожного конкретного населеного пункту непотрібним і недоцільним.

Київське городище, збудоване десь на рубежі VI та VII ст., поки що є найдавнішим середньовічним городищем в цьому районі; до VII—VIII ст. слід віднести ще деякі городища (Пліснеське, Хотомельське, Бабківське і ін.); але в IX ст. починається масове спорудження їх по всій величезній території Русі. Цей процес саме і був зв'язаний з процесом феодалізації Русі, який розпочався десь в VI—VII ст., а в IX ст. приводить до утворення феодальної формації у східних слов'ян.

Те, що перше східнослов'янське середньовічне городище, тобто перший замок у східних слов'ян, було збудоване саме в Києві, очевидно, не можна вважати випадковим. Мабуть, вже в цей час Київ висувається як значний політичний центр у Середній Наддніпрянщині. Коли

вважати Кия полянським князем, тобто людиною, яка стояла на чолі певної групи племен, цю подію не можна не визнати закономірною: побудування укріплення — нехай ще й найпримітивнішого — як резиденції політичної верхівки певної суспільної організації було прямою історичною необхідністю.

Для дальшої еволюції київських поселень, для перетворення їх у справжнє місто — центр ремесла і торгівлі, — факт побудування городища-замка мав величезне значення. Всі відомі древньоруські міста в основі своїй мають укріплені частини — дитинці або кремлі. Переважна більшість ранньосередньовічних міст утворювалася довкола стін замків або монастирів шляхом поступового обростання їх ремісничо-торговельними районами. Конкретно цей процес міг набирати різних форм; іноді місто розвивалося на базі більш древнього поселення чи багатьох поселень, які передували побудові укріплення (приклад цьому і демонструє Київ), іноді — внаслідок примусового поселення феодально залежних ремісників довкола замка (так, наприклад, було у Холмі), іноді — шляхом поступового осідання вільного люду і т. д.

Але спільним є те, що саме замок, укріплення було акумулюючим пунктом, навколо якого здійснювалася концентрація ремісничо-торговельного населення. Коли виникають замки, та частина населення, яка займалася ремеслом і торгівлею, починає тяжіти до їх укріплень. У зв'язку з цим зародки торговельно-ремісничих центрів, що виникли в більш древні часи, де замки не були збудовані, поступово занепадають і врешті або зовсім припиняють своє існування (як, наприклад, Пастирське городище), або перетворюються на звичайні села. Натомість виникає багато нових центрів, які концентрують ремесло і торгівлю навколо щойно збудованих фортифікацій.

Тенденція до концентрації ремесла і торгівлі навколо укріплень пояснюється двома основними причинами. По-перше, внаслідок панування нагурального господарства торгівля, що велась переважно предметами розкоші або екзотичними товарами, та ремесло були орієнтовані в основному на задоволення потреб суспільної верхівки; саме тому в замках ремісник і купець шукали і знаходили споживачів для своїх товарів. По-друге (і це основне), ремісничо-торговельне населення прагнуло селитися навколо укріплених стін замка, оскільки було зв'язано з найбільш рухомою і легко відчужуваною формою власності. Основним багатством селянина є земля, яку не можна ні забрати з собою, ні знищити; несподіваний напад ворога не загрожував йому економічною загибеллю; найбільше, що ворог міг йому заподіяти — знищити врожай одного року. Звичайно, це було нещастя, але не загибель. Інша справа — ремісник чи купець. Їх багатство — товар, який можна було пограбувати. Для них напад ворога загрожував повним розоренням і економічною загибеллю. Тому за укріпленими стінами замка вони шукали притулку на випадок несподіваних наскоків (які в ті часи тра-

плялися дуже часто) — як для самих себе, так і для свого рухомого майна, що становило економічну основу їх діяльності.

Тому і збудування найдавнішого Київського городища відіграло дуже istotну роль в історії Києва, зробивши можливою концентрацію ремісничо-торговельного населення саме в цьому пункті Середньої Наддніпрянщини.

Спорудження городища було наслідком висунення Києва як першого політичного центру даної території і в свою чергу обумовило його дальше зміцнення в цій ролі; укріплене поселення, звичайно, краще могло забезпечити здійснення функцій адміністративно-державного осередку. В певному розумінні можна твердити, що саме побудовою Київського замка на рубежі VI—VII ст. були закладені основи його могутності в майбутньому і тієї видатної ролі, яку йому судилося відіграти в ранній історії Русі.

Влаштування Київського городища

Найдавніше Київське городище займало північний край Старокиївської гори і було відокремлене від основної частини гори глибоким ровом і валом. Площа укріплення була незначною порівняно з площею

Города Володимира, не кажучи вже про Город Ярослава; вона не перевищувала 2 га, а довжина рову становила лише близько 150 м. Переважна більшість древньоруських городищ навіть в XI—XIII ст. були невеликими: їх середній діаметр становив 60—80—100 м. Таким чином, Київське городище кінця VI — початку VII ст. перевищувало їх в півгору чи два рази; отже, було не таким вже незначним, як це здається з першого погляду.

В XI — на початку XII ст., коли виникла «Повість временних літ», першого Київського городища вже не існувало: його укріплення були ліквідовані ще до кінця X ст. Проте пам'ять про нього жила серед населення, і місцезнаходження його було точно відоме киянам, так само, як і розміри. Розповідаючи про посольство древлян до Києва в 945 р., літописець відзначає: «Град же бе Киев, идеже есть ныне двор Гордятин и Никифоров, а двор княж бяше в городе, идеже ныне двор Воротиславль и Чюдин» [151, с. 40].

Отже, в середині X ст. Київське городище займало ту площу, на якій на рубежі XI та XII ст. знаходилися чотири феодалні двори. Ці двори належали київським боярам Гордяті, Никифору, Воротиславу та Чюдину, частково відомим і з інших джерел [151, с. 114, 121 і ін.]. Таких дворів на території Города Володимира було багато, серед них — кілька княжих та монастирських [23]; отже, київський град (замок) в середині X ст. становив лише незначну частину майбутнього Города Володимира.

Фортифікаційна система найдавнішого Київського городища передбачала використання природних засобів (схили гори) і мала штучні оборонні споруди, створені руками людей. Старокиївська гора добре захищена самою природою: з трьох боків її оточують стрімкі схили і урвища, які самі по собі становили неабияку перешкоду для ворога.

Піднятися по них, коли зверху в штурмуючих летіли стріли, списи, каміння, лився окріп, було справою нелегкою.

Але оскільки Київське городище доволідимирового часу займало не всю площадку гори, а тільки її північно-західну частину, для оборони його були використані лише урвища в бік Кожум'яцького яру та частково в сторону Подолу (понад сучасною вул. Андріївський узвіз). Південна сторона городища природного захисту не мала. Тут були побудовані штучні фортифікаційні споруди.

Важливу частину оборонної системи I Київського городища становив рів, описаний в попередньому розділі. Первісна глибина його досягала 4 м. Це — звичайна глибина, характерна для ровів більшості древньоруських городищ. Нахил схилу рову дорівнював 45°. Він був достатнім, аби утруднити підйом вздовж нього, але в той же час запобігав зсувам землі, неминучим при більшій стрімкості схилу. Враховуючи дуже високе розташування городища над рівнем ріки і відсутність джерел на плато Старокиївської гори, можна вважати, що рів був сухим.

Вздовж рову з внутрішньої сторони йшов вал, від якого, однак, майже нічого не збереглося. Але в тому, що він існував, переконує нас не лише факт, що всі древньослов'янські городища (в тому числі і найраніші) мали вали, але й звичайна логіка речей. Адже земля, вибрана з рову під час його спорудження, повинна була кудись дітись; отже, вал і рів не могли виникнути один без другого. Масштаби і характер валу безпосередньо залежали від характеру і масштабів рову і навпаки.

Виходячи з цього, можна припустити і в нашому випадку, що масштаби валу дорівнювали масштабам рову, що він мав висоту близько 4 м при нахилі поверхні в 45°. Це давало загальну висоту укріплення до 8 м — досить солідна перешкода для ворога.

Не дуже виразні залишки цього валу були виявлені під час розкопок 1912 р. В газеті «Киевская мысль» в одному з серпневих номерів повідомлялось, що по гребеню валу були помітні залишки паль, забитих в землю на відстані 15 см одна від одної [81, с. 118]. У звіті експедиції про вал нічого не говориться, однак підтверджено факт виявлення дерев'яних конструкцій, які являли собою «залишки тину або чогось подібного» [138, с. 66].

Отже, в усякому разі відзначаємо наявність на валу якихось дерев'яних конструкцій.

Залишається нез'ясованим, чи існував вал лише вздовж рову, чи продовжувався також і понад схилами в бік долини Дніпра, Почайни і Кожум'яцького яру, де він міг бути насипаний землею, знятою при підправці зовнішніх схилів плато. Враховуючи, що навіть в X—XII ст. штучні укріплення древньоруських городищ часто-густо обмежувалися напольною стороною, таке припущення виглядає зовсім не обов'язковим. Нічого певного не можна сказати також і відносно будівельно-конструктивних деталей городища в цілому: щодо споруд типу башт, в'їздової брами і т. п., хоча наявність останньої розуміється сама собою.

Древньноруське городище-замок як з погляду конструктивного, так і з точки зору соціальної становило єдину споруду, зведену за єдиним, добре продуманим планом. Це був великий двір, оточений фортифікаційною лінією, до якого виходили житлові приміщення і господарські споруди, пристосовані для обслуговування одного господарства — полянського князя кінця VI — початку VII ст.

Капище

Але соціальні функції найдавнішого Київського городища не вичерпувалися тим, що воно було господарсько-адміністративним центром. Разом з тим воно було і святилищем, релігійним центром, що в свою чергу забезпечувало йому не лише соціальне і політичне, але й ідеологічне панування над полянською землею. У зв'язку з цим важливе значення має відоме київське капище, виявлене розкопками В. В. Хвойки в 1908 р. [215, с. 66].

Ця пам'ятка була відкрита приблизно в середній частині городища (біля входу до теперішнього будинку Історичного музею). На глибині 2,9—3,2 м від поверхні ґрунту знаходилися залишки кам'яного фундаменту еліптичної форми (4,2 м довжиною і 3,5 м шириною), чотирикутними виступами з чотирьох боків, звернених по сторонах світу. Фундамент було складено з необроблених брил пісковика, частина з яких мала наскрізні отвори, на глиняному розчині. Довкола споруди виявлена долівка з вигладженою поверхнею, а з західної сторони — масивний стовп, в якому шари сильно обпаленої глини чергувалися з прошарками попелу і вугілля. При розкопках знайдено велику кількість кісток і черепів тварин, головним чином свійських.

В 1937 р. Київська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Т. М. Мовчанівського здійснила повторне розкриття виявленої Хвойкою споруди [92, с. 109—111]. Ці розкопки в основному підтвердили дані розкопок 1908 р., подекуди виправили деякі деталі, але разом з тим додали і нові важливі відомості. Було виявлено рештки кам'яної споруди, за типом близької до описаної Хвойкою, але не такої правильної, як це зображено на малюнку першого дослідника. Так само було виявлено і рештки глиняного «стовпа», але у вигляді не циліндра, а великої купи перепаленої глини і попелу діаметром близько 1—1,5 м. Очевидно, перше дослідження споруди в 1908 р. спричинилося до її порушення і руйнації, що і знайшло своє відображення в тому її стані, який з'явився перед очима дослідників у 1937 р.

Разом з тим розкопки 1937 р. виявили деякі додаткові подробиці, не відзначені В. В. Хвойкою. По-перше, камені, з яких було складено споруду, були не лише пісковиковими, але й гранітними та кварцитовими. Оскільки в найближчій околиці Києва граніту і кварциту немає, доводиться думати, що вони були привезені десь з Волині, в Росі або з півдня Дніпра. За думкою авторів розкопок 1937 р., кладка була здійснена насухо, без розчину, але це твердження не аргументоване: залишки глиняного розчину (особливо при повторному дослідженні) виявити не так просто. Найголовнішим же досягненням розкопок 1937 р. було виявлення черені від овальної в плані печі 1,05 м довжиною і 0,95 м

Рис. 22. Київське язичницьке капище (малюнок В. В. Хвойки).

шириною, розташовані поруч з західним виступом споруди, але майже на 1 м нижче його. Походження і призначення цієї печі, на жаль, залишилися нез'ясованими.

Що ж являла собою описана споруда, досліджена в 1908 р. і 1937 р.? Перший дослідник пам'ятки В. В. Хвойка вважав її спорудою культовою: «Цілком імовірно, — писав він, — що залишки ці належать слов'янському капищу, а стовп являє собою жертвник, на якому на протязі тривалого часу відбувалися жертвоприношення, на що вказують численні кістки тварин і шари глини, що чергуються з прошарками попелу і вугілля» [215, с. 66]. «Часом жертвник вирівнювався і на нього накладався новий шар глини, чому зрештою і утворився високий масивний стовп» [215, с. 66].

Точку зору про ритуальний, культовий характер споруди визнавали і більшість інших дослідників. К. В. Болсуновський тлумачив цю споруду, як жертвник Гермеса-Святовида [26]. Л. Нідерле писав, що на місці розкритої В. В. Хвойкою споруди «безсумнівно знаходилося місце культу, хоча не можна сказати, чи був це справжній храм, чи лише відкрите святилище з вітарем» [134, с. 307]. Л. А. Дінцес вважав, що це — культове місце, колись оточене дерев'яною огорожею [65, с. 75], від якої нібито залишилися навіть обгорілі залишки колод, хоча сам Хвойка про це не згадує. Б. О. Рибаків вважає київське капище залишками храму, підкреслюючи, що розмір жертвника тут був значно більшим, ніж в храмах Аркони і Ретри в Прибалтиці [89, с. 88—89].

Зовсім фантастичну картину київського капища змалював відомий дослідник історії архітектури М. І. Брунов; який запропонував своїм читачам навіть дві різні версії, зрештою мало подібні одна до одної. За першою це була кам'яна споруда у вигляді еліптичної в плані башти з чотирма невеликими притворами [37, с. 301—302]. За другим варіантом київське капище перетворилося на храм, подібний до Арконського — дерев'яну будівлю на чотирьох стовпах з дахом, з кам'яною фігурою божества всередині [38, с. 58—59].

М. К. Каргер виявлену В. В. Хвойкою споруду зіставляв з кам'яними викладками, які бувають в основі древньоруських курганів, і вважав її жертвним місцем «неясного типу» [92, с. 111]. У зв'язку з такою трактовкою він висунув зовсім вже дивне припущення, що ця пам'ятка первісно знаходилася на території могильника, хоча насправді місцеположення капища припадає саме на центр городища; вважати ж капище більш древнім, ніж городище, немає жодних підстав (що, зрештою, підкреслює і сам Каргер, датуючи пам'ятку VIII—IX ст.).

Особливу думку, принципово відмінну від всіх інших, висловили автори розкопок 1937 р., які вважали споруду фундаментом оборонної башти [92, с. 110]. Але жодних аргументів на підтвердження цієї точки зору немає.

На жаль, свідчення джерел про ідеологічні уявлення слов'янських племен до утворення Київської держави виявляються дуже скупими. Прокопій Кесарійський, автор VI ст., писав про склавів і антів: «Вони вважають, що один лише бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і приносять в жертву биків і здійснюють інші священні обряди» [Proc. BG., III, 14, 23]. Якщо були жертви, то, безперечно, були і жертвні місця; і велике скупчення кісток свійських тварин, знайдене під час розкопок В. В. Хвойки, може бути визначене саме як залишки тварин, принесених в жертву поганським богам.

Великий інтерес становить опис східнослов'янських святилищ, наведений Ібн-Фадланом. З нього видно, що у стародавніх східних слов'ян існували і зображення язичницьких богів, і спеціальні культові місця. Зображення богів в переважній більшості до нас не дійшли, бо були зроблені з дерева, яке дуже погано зберігається в землі. Але разом з тим, принаймні в деяких місцях, їх робили з каменю, і в такому випадку археологія стає нам до пригоди. На Поділлі ще зовсім недавно на багатьох стародавніх поселеннях зберігалися кам'яні скульптурні зображення ідолів. Найбільш відомим є славетний Збруцький ідол, скинутий у р. Збруч, очевидно, в часи християнізації Русі в кінці X ст. Однією з останніх знахідок цього роду є три статуї з с. Іванківці (Хмельницька обл.), які були виявлені на території поселення пізньої черняхівської культури.

Можна також згадати культові «городища» Барсуча Гірка на Могилівщині [193], у Вщижі [167, с. 108—113], в Тушемлі на Смоленщині [205] та ін., які являли собою великі укріплені споруди. В с. Хребтіїв над Дністром святилище VIII—IX ст. також являло собою невелике го-

родище без культурного шару, з двома лініями невисоких валів [29]. Ще в кінці минулого століття на цьому городищі стояла кам'яна статуя язичницького ідола («баба») [58, с. 294].

В Києві жодних знахідок, які б вказували на наявність кам'яних ідолів, виявити не пощастило. Ідоли, що були поставлені Володимиром Святославичем на створеному ним київському пантеоні в кінці X ст., були дерев'яними [151, с. 56]. Мабуть, дерев'яними були і зображення тих богів, яким поклонялися відвідувачі раннього київського капища; жодних слідів їх не могло зберегтися.

Важко сказати, чи знаходилося це капище на відкритому повітрі, подібно до Іванковецького святилища або святилища Перуна в Новгороді [234, с. 250—252], чи всередині якоїсь монументальної споруди, подібно до тих, що існували у прибалтійських слов'ян, в Арконі, Ретрі і Вінеті. Але незалежно від повної реконструкції київське капище є видатною пам'яткою східнослов'янської ідеології другої половини I тисячоліття н. е., зв'язаною з населеним пунктом, що саме в цей час висувався як найважливіший економічний, політичний і культурний центр Східної Європи.

Могильник

За валами городища знаходився великий могильник, що, треба думати, є безпосередньою традицією кладовища перших століть нової ери. На жаль, поки що не маємо добре збережених поховань, які б надійно датувалися VI—VII ст., але слід мати на увазі, що цей період археологічно найменш розроблений; не можна виключити, що деякі з розкопаних, але точно не датованих поховань припадають саме на цей час: існування поселення і в цю епоху робить таке припущення цілком можливим.

Однак безперечним фактом є те, що переважна більшість досліджених поховань відноситься до IX—X (може до VIII—X) ст. Це пояснюється принаймні двома причинами: по-перше, більш пізні поховання нищили більш ранні, внаслідок чого шанси зберегтися у останніх були значно меншими. По-друге, Київ IX—X ст. переживав особливо бурхливе зростання, зв'язане з завершенням процесу утворення древньоруського феодалізму і перетворення міста в столицю великої держави — Київської Русі.

Дослідження могильника, яке розпочалося більше шестидесяти років тому і продовжується до наших днів, показало, що його площа не обмежувалася районом безпосередньо біля городища, а охоплювала значно ширші простори [10, с. 97—98; 219; 215, с. 56; 39, с. 136—139; 48, с. 27—29; 235; 91; 53]. Окремі, випадково уцілілі поховання IX—X ст., чи може древніші, були виявлені на Житомирській вул., Рейтерській, поблизу Софійського собору, на садибі Михайлівського монастиря, в районі Золотих Воріт і т. д. Переважна ж більшість поховань була знищена житловими кварталами Города Володимира і Города Ярослава або міським будівництвом пізнього часу. Зараз можна нарахувати понад сто десять поховань, досліджених на території Старого міста [92, с. 138—212].

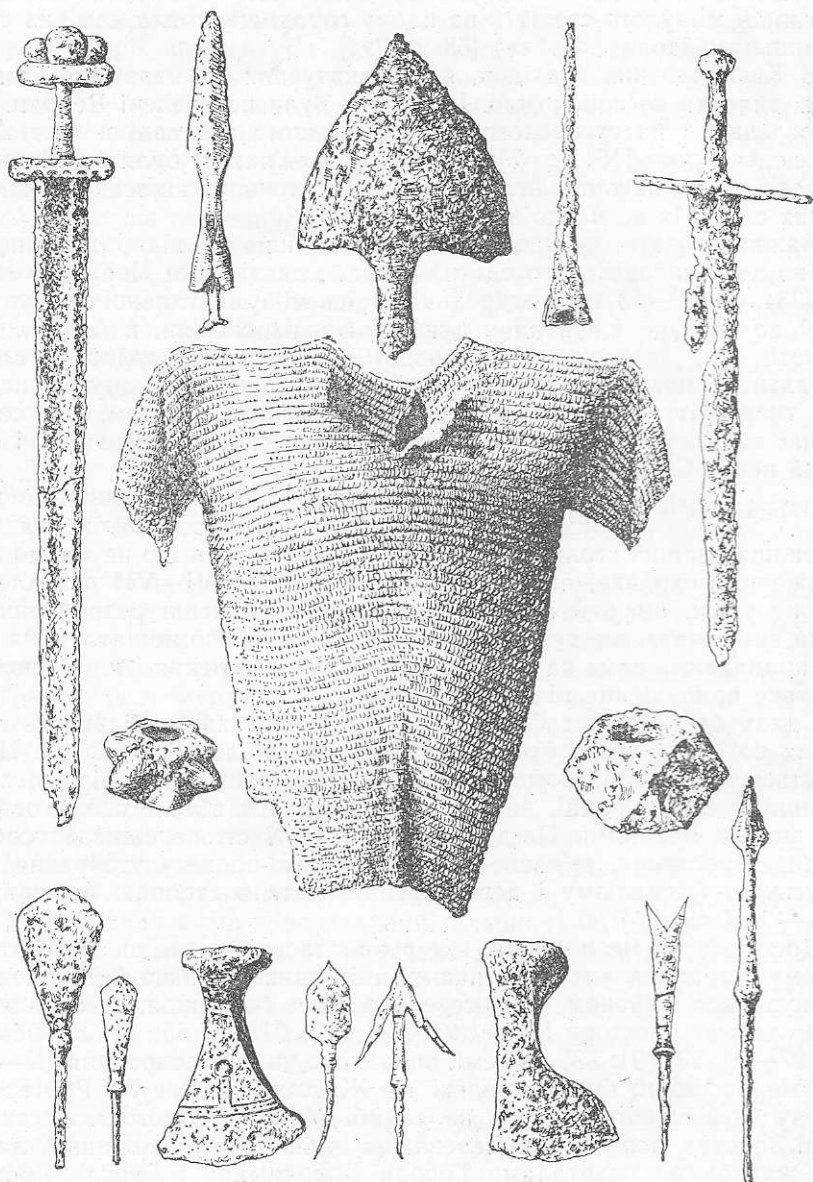

Рис. 23. Озброення древньоруського феодала.

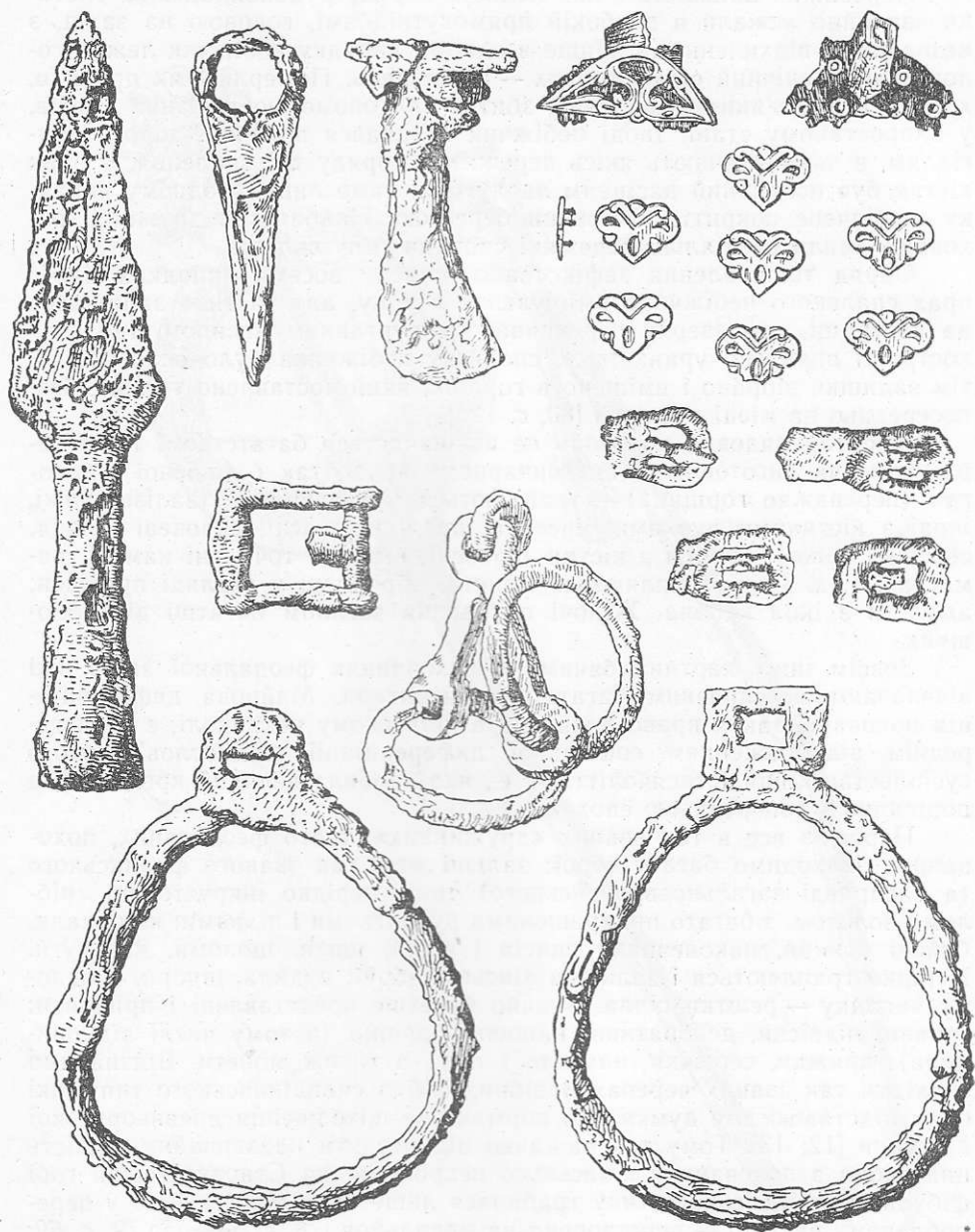

Рис. 24. Инвентар поховання IX—X ст.

Переважна більшість з них показує обряд трупопокладення. Кістяки звичайно лежали в глибокій прямокутній ямі, головою на захід, з незначними відхиленнями. Лише в одному випадку небіжчик лежав головою на північний схід і в двох — на південь. Померлих, як правило, ховали в дерев'яних домовинах, збитих за допомогою залізних цвяхів, у випростаному стані. Іноді небіжчик посипався попелом, золою і вугіллям, в чому вбачають якісь пережитки обряду тілоспалення, а один кістяк був посипаний насінням льону. Так само лише в одному випадку засвідчене покриття домовини берестом. Найбагатші дружинні поховання мали спеціальні дерев'яні споруди типу склепів.

Обряд тілоспалення зафіксовано лише у восьми випадках. Іноді прах спаленого небіжчика вміщувався в урну, але частіше залишався на кострищі, яке зверху перекривалося курганним насипом. Іноді на кострищі виявлено урни; отже, спочатку небіжчика було спалено, потім залишки зібрано і вміщено в горщик, який поставлено тут же, безпосередньо на місці кремації [80, с. 128].

Інвентар рядових поховань не відзначається багатством. Крім кераміки — як виготовленої на гончарному крузі, так і ліпленої вільноруч (переважно горщики) — трапляються металеві речі (залізні ножі, іноді з кістяними ручками, кресала, пряжки, персні, скроневі кільця, сережки тощо), вироби з кістки (гребені, вістря), точильні камені, намиста і т. д. Іноді трапляються монети, оброблені у вигляді привісок; амулети з ікол кабана. Жіночі поховання загалом багатші від чоловічих.

Зовсім іншу картину бачимо в похованнях феодальної знаті, які відзначаються виразним багатством інвентаря. Майнова диференціація поховань, так яскраво виявлена в київському некрополі, є безпосереднім відображенням соціальної диференціації східнослов'янського суспільства кінця I тисячоліття н. е., яка зробила великий крок вперед порівняно з попередньою епохою.

Перш за все в так званих «дружинних», тобто феодальних, похованнях знаходимо багато зброї: залізні мечі так званого франкського (а насправді загальноєвропейського) типу, нерідко інкрустовані сріблом і золотом, з багато прикрашеними рукоятками і піхвами; кинджали, бойові сокири, наконечники списів і стріл, щити, шоломи, кольчуги. Нерідко трапляються і залишки кінської зброї: вудила, шпори, в одному випадку — рештки сідла. Значно багатше представлені і прикраси: гривни, підвіски, декоративні нашивні бляшки (в тому числі від панцира), пряжки, сережки, намисто і т. д., а також монети. Відзначимо знахідки так званих черепахоподібних фібул скандинавського типу, які були підставою для думки про норманське походження древньоруської дружини [12; 13]. Тому так важливо підкреслити надзвичайну рідкість цих фібул в похованнях київського некрополя: на Старокиївській горі фібула скандинавського типу трапилася лише один раз, та й то у перетвореному вигляді — перетворена на медальйон [78, с. 54—55; 79, с. 69; 39, с. 137]. Крім того, подібні фібули були знайдені в двох похованнях

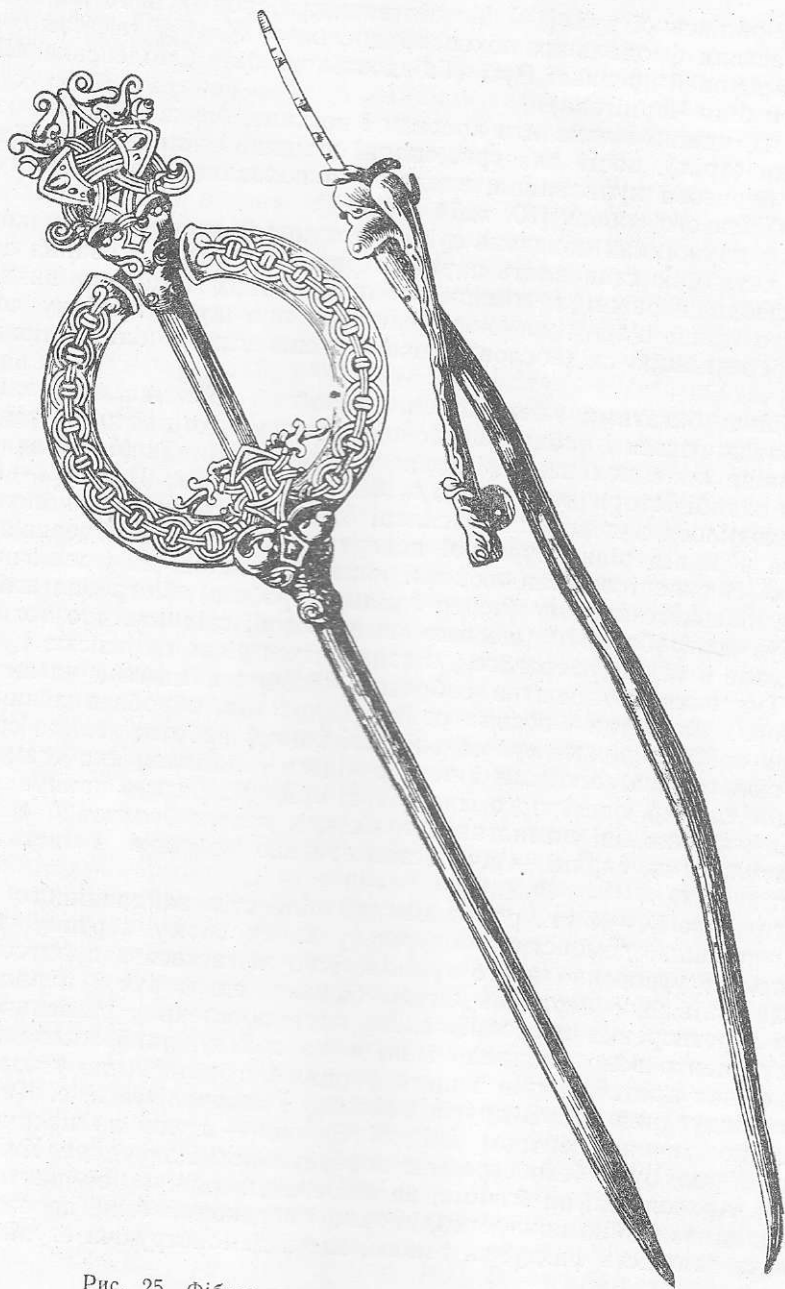

Рис. 25. Фібула-пряжка з поховання ІХ—Х ст.

в районі Кирилівської вул. [14]. Це підтверджує слов'янський характер основної частини феодальних поховань древнього Києва, так само, як і інших некрополей древньої Русі (Гніздовського біля Смоленська, Шестовицького біля Чернігова).

Нарешті, можна відзначити кресала і вогнива, бруски (як гадають для заточки стріл), кості для гри, скляні шашки. Унікальну знахідку становить бронзова курильниця, виявлена в похованні, розкопаному в районі Софійського собору [70, табл. XXXIX].

Деякі з дружинних поховань супроводжуються захороненням коня. Особливу категорію становлять парні поховання, тобто поховання дружинника-феодала разом з жінкою-рабинею. Таких поховань виявлено небагато (лише п'ять), але вони свідчать про дуже глибоку соціальну диференціацію східнослов'янського суспільства в кінці I тисячоліття н. е.

Найбільш багатими вважаються, звичайно, дружинні поховання, які супроводжуються і рабинею, і бойовим конем. До цієї категорії належить лише одне поховання, виявлене розкопками Т. М. Мовчанівського на садибі Історичного музею в 1936 р. [235, с. 59; 92, с. 178—182]. Воно знаходилося в дерев'яному склепі 3,5 м вдовжину, заглибленому майже на 4 м від рівня сучасної поверхні і перекритому дерев'яною покрівлею. В склепі лежали людські кістяки — чоловічий і жіночий — і частина кінського скелету (череп і кілька хребців). Погребальний інвентар був розграбований (що вже само по собі свідчить про його багатство), але й те, що збереглося, відзначається різноманітністю і ефектністю. Тут виявлено рештки озброєння (оббивка щита); намисто з сердолікових намистин і восьми срібних дирхемів, оброблених як привіски; три срібні сережки художньої філігранної роботи; велика срібна пряжка-скульгама з золотими і позолоченими деталями, яка становить справжній шедевр ювелірного мистецтва; срібний, багато прикрашений перстень з черню; дві намистини-перлини, а також бронзовий ключик від шкатулки чи скрині — річ, безпосередньо зв'язана з інститутом власності.

Могильник IX—X ст., розташований біля стін найдавнішого Київського городища, демонструє завершену в основному картину феодалізму, процес утворення якого хронологічно збігається з процесом виникнення Київської держави. Отож, бачимо, що поруч і паралельно процесу перетворення протокиївського ядра поселень у ремісничо-торговельний центр воно набирало і значення центру, який зосереджував в своїх стінах представників вищого феодального класу, що утворювався в розглядуваний час. В другій половині I тисячоліття н. е. Київ був значним політичним центром Східної Європи — столицею полянського князівства, яке було безпосереднім попередником і зародком Київської держави. Археологія, як бачимо, не лише підтверджує цей факт, але й рисує це надзвичайно конкретно, наочно і переконливо, не просто встановлюючи наявність факту, як такого, але й демонструючи ступінь його розвиненості.

Городище на Старокиївській горі було центром Києва другої половини I тисячоліття н. е., до якого тягли всі інші розташовані довкола поселення. Процес злиття їх в єдиний міський організм розвивався паралельно висуванню Києва як міста протягом VII—X ст., коли остаточно оформилася його топографія, в основному намічена ще на початку нової ери. Крім городища, районами утворюваного міста були: Замкова гора, Щекавиця, край плато вздовж сучасної вул. Житомирської (зокрема, так звана гора Дитинка) і Поділ разом з Кожум'яцьким і Гончарівським ярами.

На Замковій горі культурний шар другої половини I тисячоліття фіксований досить виразно. Відзначимо кераміку, дуже близьку до кераміки так званої роменської культури, поширеної на Лівобережжі Дніпра в VIII—X ст. [116; 160, с. 145—146]. Це — ліпний посуд, виготовлений з дуже грубої, погано обробленої глини з домішкою шамоту або крупного піску, досить погано обпаленого. З форм представлені лише дві: горщики і сковорідки з низеньким бортиком. Характерний хвилястий і лінійний орнамент, іноді нанесений багатозубчатим штампом, або защипи по вінцю. Разом з тим знайдена і кераміка більш високої якості, виготовлена на гончарному крузі.

Розкопками 1940 р. пощастило виявити залишки житла IX—X ст., частково знищеного урвищем гори. Збереглися ямки від стовпів, залишки глинобитних стін, а також велика піч, зроблена з глини з домішкою соломи. Поруч з житлом виявлено залишки обгорілого тину з тонкої лози, можливо від стін [160, с. 145].

Про те, що Щекавиця теж була заселена в цей час, уже говорилося вище. Земляні роботи, проваджені на горі, дають в тій або іншій кількості древньоруський матеріал, в тому числі і порівняно ранній (не пізніше IX—X ст.) [22, с. 68—69].

Територія краю плато вздовж сучасної вул. Житомирської, де в часи Київської Русі знаходився Копир'їв кінець, також втягується до складу міської території. Тут великий інтерес, зокрема, становить площа гори Дитинки, розташованої між Кожум'яцьким яром і сучасною Львівською площею — районом, заселеним ще від рубежу нової ери. Ця гора являє собою витягнутий на північ виступ плато, обмежений з заходу долиною Киянки, що з'єднується з Глибочицькою долиною, а зі сходу і півночі — Кожум'яцьким яром. На Дитинці виявлено кілька поховань XII ст. та залишки жител більш раннього часу (XI — початок XII ст.) [100]. Проте тут трапляється і значно древніший матеріал, в тому числі ліплена вільноруч кераміка, що свідчить про заселення Дитинки не тільки в IX—X ст., а й ще раніше.

Важливим районом новоутворюваного міста був і Поділ, де знахідки матеріалів кінця I тисячоліття н. е. (IX—X ст., а може й ще ранішого часу) трапляються, можна сказати, всюди. Це добре фіксовано спостереженнями за земляними роботами, зокрема під час газифікації Подолу в 1949—1950 рр. [182, с. 180—181]. В багатьох точках Подолу

виявлено стратиграфію культурних нашарувань, в основі якої трапляється кераміка IX—X ст. і ще древніші уламки ліпленого посуду. Знахідки окремих речей, в тому числі візантійських і арабських монет, підтверджують, що життя на Подолі було дуже пошкваленим і в часи утворення Київської держави.

В 1950 р. були проведені археологічні розкопки на розі вул. Волоської і Героїв Трипілля [20]. Було виявлено кілька об'єктів XI—XIII ст., а нижче їх, в основі культурної стратиграфії — дуже зруйновані пізнішими шарами залишки древнішого часу. За думкою автора розкопок, йому пощастило відкрити сліди залізобробного виробництва IX—X ст.

Існує думка, що в часи ранньої Русі Поділ був непридатний для життя. Посилаються на повідомлення літопису про прибуття в Київ древлянських послів у 945 р.: «И послаша деревляне лучшие мужи, числом 20, в лодыи к Ользе, и присташа под Боричевым в лодыи. Бе бо тогда вода текуши въздоле горы Киевския и на Подольи не седяху людье, но на горе» [151, с. 40]. Однак з літописного контексту випливає, що йдеться про виняткові умови; люди не жили на Подолі в той момент, коли прибули послы. Оскільки події відбувалися весною, то причини явища зрозуміти неважко: Поділ був залитий паводковими водами Дніпра, внаслідок чого древлянські послы і не застали там людей. Отож, літописне повідомлення свідчить не про відсутність життя на Подолі в X ст., а скоріше про його наявність. Це й знаходить своє підтвердження в археологічних матеріалах.

Старокиївська гора, Замкова гора, Щекавиця, Дитинка з прилягаючими ділянками в районі Львівської площі і Поділ — всі ці райони в своїй сукупності становили територію власне міста Києва. І всі вони не були новоутвореними; всюди так чи інакше є сліди життя в попередню добу.

Разом з тим Київ був оточений приміськими селами, слободами, садибами і замками, виникнення яких теж відноситься переважно до другої половини I тисячоліття. Можна вважати, що те оточення Києва, яке ми знаємо з джерел XI—XIII ст., остаточно складалось саме в цей час.

Розташоване на південь від Києва село Берестове відоме з письмових джерел вже в X ст. Тут знаходився палац київського князя Володимира Святославича. Поруч з ним над Аскольдовою могилою знаходилось урочище Угорське, де відзначені сліди життя від рубежу нової ери; знахідки арабських монет підтверджують існування тут поселень і в кінці I тисячоліття н. е. Район між Києвом і Берестовим не був залюднений і в часи Київської Русі: Хрещата долина, яка відділяє плато Липок від Старокиївського плато, була заповідним парком, місцем княжого полювання. Ця роль її також, треба гадати, визначилася ще в кінці I тис. н. е. В районі майбутнього Клова життя виникло не пізніше X — початку XI ст. Свідченням цього є клад, знайдений на колишній садибі Л. І. Бродського (нині — вул. Р. Люксембург) [92, с. 125]. Він

складався з трьох золотих браслетів і двох золотих гривен — унікальних предметів у всій древньоруській археології (про існування золотих гривен знаємо з письмових джерел). Дату клада визначають 13 монет, найпізніші з яких були карбовані при імператорах Василії II і Константині VIII (976—1025 рр.).

Замикалася київська периферія на півдні Китаївським городищем IX—X ст. і зв'язаними з ним селищем і могильником. Згадаємо, що й Пирогівське городище було збудоване в той же час.

На півночі аналогічну роль відігравав Вишгород, виникнення якого також відноситься до часу не пізніше IX ст. В X—XIII ст. Вишгород був окремим містом з досить розвиненим ремеслом. Археологічне дослідження Вишгорода, яке триває довгий час, дало прекрасний матеріал, що підтверджує існування міста в IX—X ст., а може й ще раніше.

Дорога до Вишгорода йшла вздовж краю плато високого корінного берега Дніпра (так звані Кирилівські висоти). І тут існувало декілька древньоруських поселень і городищ, садиб, слобідок, принаймні частина з яких виникла ще в кінці I тисячоліття. Зокрема, відзначимо могильник на Кирилівських висотах, зв'язаний з стародавнім городищем поблизу Йорданської церкви. На превеликий жаль, ця пам'ятка зараз повністю знищена зсувами схилів. Натомість прекрасні матеріали дають поховання розташованого тут могильника, які датують його часом VIII—X ст. Серед них особливий інтерес становить жіноче поховання з тілопокладенням і досить багатим інвентарем (срібні і золота сережки, намисто, срібні підвіски, фібули скандинавського типу, точильний брусок), досліджене в садибі Марра [6, с. 43; 5, с. 251—252]. Поховання датується арабською монетою, карбованою в 759—760 рр.

Слов'янські кургани IX—X ст. (а може і VIII—X ст.) досліджувалися в інших районах Кирилівських висот (Юрковиця, садиби Зарембських, Зіваля, Багреєва, Світославського і т. д.) [215, с. 53—57; 52; 92, с. 134—138]. Вони свідчать, що в кінці I тисячоліття н. е. ці висоти були залюднені досить густо.

В західному напрямку підступи до Києва в часи його піднесення захищав Білгород — місто і фортеця, збудовані в кінці X ст. князем Володимиром Святославичем. Проте археологічні матеріали (знахідки ліпленої кераміки) з Білгородського городища показують, що до побудування міських укріплень поселення тут існувало, мабуть, протягом усього I тисячоліття н. е.¹

Широкий простір між Білгородом і власне Києвом залишається археологічно не дослідженим. Тут, зокрема, знаходиться верхів'я р. Либеді, яка впадає у Дніпро вище Китаєва. На лівому березі Либеді, очевидно теж в кінці I тисячоліття н. е., виникло село Предславіно, існування якого письмовими джерелами засвідчено вже в X ст. [151, с. 56]. На протилежній стороні долини, в ур. Пронівщина, маємо древньоруський

¹ Збори В. Дяденка.

могильник ІХ—Х ст. [180], пов'язаний з якимсь поселенням, може, саме з Предславином.

Таким чином, в ІХ—Х ст. територія ранньосередньовічного Києва, намічена ще в попередню епоху, складається остаточно, хоча в наших знаннях існують певні прогалини (Предславино, Дорогожичі, Рудиця, Видубечі та ін.). Це стосується як території власне міста, що охоплювала Старокиївську і Замкову гори, Шекавицю, Дитинку і прилеглі райони плато, Поділ з Кожум'яцьким яром, так і Великого Києва, тобто периферії міста, яка складалася з приміських сіл, слобід, садиб, замків і т. п.

Економічний розвиток Києва

Процес утворення міської території точно збігається з процесом виникнення міста, тобто перетворення Києва у великий ремісничо-торговельний і адміністративний центр. Цей процес розвивається як вияв загального соціально-економічного розвитку східних слов'ян.

Економічному розвитку Києва в часи раннього середньовіччя надзвичайно сприяло його зручне географічне місцезоположення на перехресті головних торговельних шляхів в районі, що відзначається дуже вигідними природними умовами.

Київ розташований на межі зони лісостепу і лісу. Лісостепова смуга забезпечувала жителів київської околиці родючими ґрунтами, найбільш придатними для обробітки за допомогою тодішньої техніки і здатними створити додатковий продукт сільському виробникові. Лісова смуга давала дерево, роль якого у виробництві того часу була універсальною. Добре розгалужена гідрографічна сітка гарантувала можливість порівняно легкого сполучення і разом з лісовими масивами створювала прекрасні умови для розвитку промислів (полювання, бортництва, рибальства тощо). Продукція промислів займала помітне місце в древньослов'янському товарному виробництві і зовнішній торгівлі: письмові джерела однак називають хутро, мед, віск і тому подібні товари серед основних предметів вивозу з Русі до Візантії, арабських країн, в Західну Європу.

Нарешті, треба відзначити багатство київської околиці тими видами корисних копалин, які використовувались в умовах древньоруського виробництва. Це — знамениті київські глини, що є прекрасною сировиною для керамічного виробництва; необмежені поклади піску, необхідного як для керамічного, так і склоробного виробництва; близькість до родовищ граніту на Росі і на Тетереві і рожевого овруцького шиферу, який вживався у багатьох галузях древньоруської промисловості (будівництво, ювелірна справа, різьбярство, виготовлення пряслиць тощо). Особливе ж значення мала наявність великих покладів болотної залізної руди, яка була основною сировиною для древньоруської чорної металургії. Такими покладами особливо багаті долини невеликих поліських річок, яких багато навколо Києва.

Все це не могло не відбитися на стані економіки древнього Києва, створюючи широкі можливості для її процвітання.

Але хіба не найважливішою перевагою географічного місцеположення Києва була надзвичайно розвинена сітка комунікацій, яка забезпечувала йому постійний зв'язок не лише з усіма районами Русі, але й з головними країнами Європи і Сходу. Найважливішим серед цих шляхів був Дніпровський водний шлях, відомий як шлях «з варяг в греки», значення якого підкреслюється в «Повісті временних літ» [с. 11—12]. За допомогою цього шляху Русь здійснювала економічні (та й не тільки економічні) зв'язки майже з усіма європейськими країнами.

Дніпровський шлях «з варяг в греки» доповнювався водними шляхами по Прип'яті і Десні. Перший вів до західноєвропейських країн, перш за все слов'янських; другий зв'язував дніпровських полян з країнами мусульманського сходу і Хозарією; треба гадати, що вже в цей час існували переволоки з Десни або Дніпра до Оки і тим самим до басейну Волги. Отже, місцеположення Києва при впадінні Десни до Дніпра і дуже близько від гирла Прип'яті припадає на перехрестя найважливіших комунікацій, спрямованих з півдня на північ і з заходу на схід. Разом з тим необхідно відзначити і деякі сухопутні шляхи, що зв'язували Київ з такими районами, куди не було прямого водного шляху. Найголовніший з них Соляний і Залозний шляхи, виникнення яких напевно сягає в дуже давні часи.

Соляний шлях вів з Києва до Прикарпаття, яке було центром соледобувної промисловості у східних слов'ян, в усякому разі ще в перші віки нашої ери: про це свідчать знахідки римських монет в древніх копальнях Солотвини [34, с. 136]. Залозним шляхом їздили «гречники», тобто купці, які торгували з греками (візантійцями). Він ішов на південь, в область Причорномор'я, до візантійських володінь (коли не до самої Візантії). Район Керчі (древньоруський Корчев) ще з часів раннього середньовіччя стає видатним центром древньоруської залізобної промисловості (про що свідчить його слов'янська назва, рівнозначна сучасному «місто ковалів»).

Економічний розвиток Києва протягом VII—X ст. становить основу процесу виникнення міста, тобто перетворення групи сільських поселень в ремісничо-торговельний центр. На жаль, археологічний матеріал поки що не дає можливості висвітлити це питання так докладно, як хотілося б. Переважна більшість археологічних об'єктів, розкопаних у найдавнішій частині Києва, відноситься до часів перед розгромом міста Батиєм, тобто до першої половини XIII ст.; древніші об'єкти були в більшості знищені кварталами XII—XIII ст., і лише місцями уціліли залишки стародавніх культурних шарів (наприклад, капище).

Розкопки В. В. Хвойки, проведені на території найдавнішого городища, відкрили ряд ремісничих майстерень (ювелірної, склоробної і т. д.) [215, с. 71], але час існування їх припадає на період розквіту Київської Русі, коли цього городища вже не існувало. По суті, єдиним джерелом, на підставі якого можна судити про розвиток київського ремесла у більш ранні часи, є інвентар могильника [92, с. 372—373],— в тій мірі, в якій є підстави вважати цей інвентар речами місцевого виробництва

(щодо більшості речей масового характеру це не викликає сумніву). Однак значення цього матеріалу в плані дослідження виробничої діяльності київських ремісників, звичайно, вимагає застережень.

Найкраще в матеріалах могильника представлено ювелірне виробництво: більшість прикрас, знайдених у похованнях, становила місцеві вироби. Ці знахідки (підвіски, сережки, пряжки, каблучки, декоративні бляшки і т. д.) свідчать про високий рівень професійної майстерності київських ювелірів. Технічна сторона ювелірної справи в другій половині I тисячоліття н. е. досягла чималого ступеню досконалості. Східнослов'янські майстри знали цілий ряд складних прийомів (зернь, скань, філігрань, інкрустація, позолота, що здійснювалася різними засобами, і т. д.). Матеріали, які характеризують рівень ювелірного ремесла в Києві кінця I тисячоліття н. е., разом з тим є важливим свідченням загального розвитку ремісничого виробництва у мешканців міста.

Складніше стоїть справа з предметами озброєння, які, в свою чергу, показують досить високий ступінь розвитку ремісничого (залізоробного) виробництва. У відношенні принаймні частини з них можна припускати іноземне походження, хоча немає сумніву, що більшість речей була виготовлена в Києві.

Говорячи про залізоробну справу в Києві кінця I тисячоліття н. е., згадаємо сліди залізоробного виробництва, виявлені на Подолі. За твердженням В. А. Богусевича, йому в 1950 р. пощастило виявити «заглиблення круглої форми діаметром близько 1,5 м, дно яких викладене товстим шаром глини, над яким знаходилося скупчення залізних шлаків і криць, а також куски вапна. Навколо була велика кількість деревного вугілля, сажі і трісок» [20, с. 45]. Ці заглиблення В. А. Богусевич вважає залишками залізоплавильних горнів. Тоді ж було виявлено рештки споруди (навісу чи сараю), побудованого на чотирьох стовпах, з яким зв'язувались знахідки кусків залізного шлаку, вугілля і трісок, а також типової кераміки IX—X ст. Ця споруда, за думкою автора розкопок, теж зв'язана з залізоробним виробництвом.

На жаль, описані об'єкти відзначаються надто поганою збереженістю і аж ніяк не можуть похвалитися особливою ясністю. Тому наведені дані вимагають серйозної перевірки.

Важливим матеріалом для висвітлення розвитку гончарства є посуд, який трапляється не лише в похованнях, але й в культурних шарах поселень. На кінець I тисячоліття н. е. в Києві зовсім виходить з ужитку посуд, виготовлений від руки, тобто посуд хатнього виробництва. Починаючи з IX ст. тут повністю панує гончарний посуд, тобто посуд масового, ремісничого виробництва, розрахованого на продаж. Цей факт підкреслює значення Києва як ремісничого центру. На периферійних поселеннях так званої роменської культури, наприклад, ліплений вільноруч посуд переважав у вжитку ще протягом усього X ст.

Знахідки виробів з кістки, каменю, скла засвідчують наявність і цих галузей виробництва, хоча і серед них могли бути довізні предмети (особливо скляні).

Треба сподіватися, що майбутні археологічні дослідження на території Києва, особливо на Подолі, який в часи Київської Русі був головним ремісничим районом міста, дозволять виявити і безпосередні залишки виробничих майстерень кінця I тисячоліття н. е. Найвність в топоніміці Києва дуже древніх імен, зв'язаних з ремісничою діяльністю (Гончарі, Кожум'яки), дає хороші перспективи в цьому відношенні: очевидно, вже в IX—X ст. окремі види ремесла концентрувалися в певних районах міста. Тому залишки гончарного ремесла у Києві слід шукати на схилах яру, названого Гончарами, так само, як залишки шкіряного виробництва — в районі Кожум'як. На жаль, саме ці райони поки що зовсім не привертати увагу археологів.

Знахідки монет VIII—X ст.

Що стосується розвитку торговельної діяльності мешканців Києва кінця I тисячоліття н. е., то велике значення мають неодноразові знахідки іноземних — арабських і візантійських — монет, які траплялися в різних місцях древнішої частини Києва. Порівняно менша кількість візантійських монет, знайдених в Києві (як і взагалі на східнослов'янських землях), пояснюється рівномірним торговельним балансом між Руссю і Візантією, внаслідок чого на Русь йшли не монети, а товари вжитку.

Період V—VIII ст. у відношенні до Східної Європи вважається «періодом безгрошів'я». Після дуже інтенсивного припливу римських монет у перші століття нової ери на рубежі IV і V ст. надходження іноземної монети на східнослов'янські землі майже припиняється. Причиною цього була обстановка так званого переселення народів — широкого руху «варварських» племен і народів проти Римської імперії. Лише в VII—VIII ст. обстановка у Східній Європі починає поступово нормалізуватися, а в IX—X ст. зовнішня торгівля східних слов'ян, зокрема з Візантією і арабськими країнами, значно пожвавлюється, і це зразу відбивається на надходженні монет. Саме тому на території східних слов'ян знаходимо дуже багато римських монет, особливо II ст. н. е. і монет IX—X ст., тоді як монети III—IV і VIII ст. трапляються у нас значно менше, а V—VII ст. представлені лише поодинокими знахідками.

Ця картина знаходить своє відображення і в київських старожитностах. Однак серед київських знахідок римських монет дуже великий процент становлять монети III—IV ст., взагалі порівняно рідкі на наших землях. Це може бути свідченням не лише нормального розвитку київської торгівлі від II до V ст., але й певного підсилення її ближче до середини I тисячоліття н. е.: можна думати, що в IV ст. торгівля в Києві була розвинена більше, ніж у II ст.

Не можна не згадати і ті знахідки монет V—VI ст., які відомі у Києві: монету Феодосія Великого, знайдену на Кудрявці, монету Євдоксії, знайдену на Подолі, монети Анастасія і Юстиніана I, знайдені на Замковій горі. Враховуючи особливу рідкість монет цього часу у Східній Європі, вони є надзвичайно важливим свідченням розвитку торгівлі в Києві в часи побудування найдавнішого Київського городища.

Знахідки монет VII—X ст. в Києві траплялися неодноразово, причому протягом названого часу добре помітне кількісне наростання, яке відбиває поступове підвищення ролі іноземної торгівлі в економічному житті мешканців міста. Зазначимо, що, з одного боку, більш ранні монети часто траплялися у складі кладів IX—X ст., що вказує на їх довге обертання протягом кількох століть. З другого боку, в Києві майже немає кладів, які б містили лише монети X ст. (хоча такі клади траплялися в інших місцях Східної Європи). Це свідчить про тривалість процесу нагромадження скарбів і разом з тим поживленість торговельної діяльності в Києві протягом усього часу VIII—IX ст.

Важливими є знахідки в районі Старого міста, де був центр Києва IX—X ст.

На вул. В. Підвальної, на садибі І. А. Сікорського, в мідному казанку було знайдено 2930 срібних монет [139, с. 198, 253; 82, с. 97]. Більшість з них (2458) — дирхеми Аббасідської династії, карбовані між 749 і 900 р. Крім того, тут були 117 дирхемів Самонідської династії, карбовані в 900—907 рр., омейядський дирхем 708 р., одна істахрійська монета 745 р., монета тугдійського карбування 792 р. та п'ять варварських наслідувань аббасідським дирхемам [92, с. 122]. Отже, хоча клад і заритий не раніше початку X ст., але складається переважно з більш ранніх монет — аж від початку VIII ст. Крім монет до складу знахідки входили шість золотих браслетів.

В районі сучасної Урядової площі було знайдено п'ять монет, серед яких був і арабський дирхем, на жаль, точно не визначений [191, с. 39; 15, с. 14].

Поблизу Софійського собору була знайдена мідна візантійська монета імператора Іоанна Цімісхія (969—976 рр.) [213, с. 92; 15, с. 10]. В цьому ж районі знайдена була ще одна візантійська монета — золотий солід Константина VII і Романа II (945—959 рр.) [92, с. 125]. На вул. Чкалова, на садибі М. Ф. Біляшівського, була знайдена херсонська монета імператора Василя I (867—868 рр.) [15, с. 41].

Кілька раз арабські і візантійські монети траплялися в похованнях київського некрополя. Це були: а) самонідський дирхем, карбований в самому кінці IX ст. або на рубежі IX—X ст., при халіфі Ісмаїлі ібн-Ахматі [79, с. 131; 39, с. 137; 92, с. 143]; б) два дирхеми, оброблені як привіски, з яких один був карбований в 905—906 рр., а другий залишився невизначеним через погану збереженість [92, с. 146—147]; в) два срібні дирхеми, карбовані в 911—912 рр. (на одному з них було вушко для привішування, а другий мав дірку; на ньому був продрапаний хрест — цікавий факт, що свідчить про раннє проникнення християнства в Київ) [79, с. 128—129; 39, с. 138; 92, с. 174—176]; г) ціле намисто з дирхемів (8 шт.) та сердолікових намистин; одна монета виявилась дуже потертою, а сім інших були самонідськими дирхемами, карбованими в 900—923 рр. [92, с. 178—182]; д) візантійська монета — імітація золотого соліда імператорів Василя I та Константина (869—879 рр.), оброблена у вигляді привіски [79, с. 69; 39, с. 137]; е) шість арабських дирхемів Само-

нідської династії самого початку X ст.: один був карбований в 900 р., три при халіфі Насрі ібн-Ахматі, один становив варварське наслідування, а один залишився невизначеним [50, с. 145—146]; є) візантійська мідна монета імператора Льва VI (886—912 рр.) [53, с. 124—125].

Неодноразово також траплялися знахідки арабських і візантійських монет на Замковій горі. Крім вже згадуваних монет Анастасія і Юстиніана I тут знайдений рідкісний за складом скарб монет IX—X ст., карбованих в Херсонесі. До складу його входило 28 монет імператорів Василя I (867—868 рр.), дві — Василя I і Константина (869—879), п'ять — Романа I (919—944), одна — Романа II (959—963) і одна — Нікіфора Фоки (963—969) [160, с. 146; 92, с. 125]. Чи не були ці монети вивезені з Херсонеса під час кримської епопеї Володимира Святославича? Але відсутність тут монет Василя II робить таке припущення малоімовірним: найпізніша монета, знайдена в кладі, — Нікіфора Фоки, відстоїть від часу походу Володимира на Корсунь більш як на 20 років. Тим часом торговельні зносини Києва з Херсонесом були в IX—X ст. досить тісними; херсонські монети і крім цього кладу траплялися в Києві та його околицях неодноразово. Тому імовірніше думати про торговельний спосіб надходження цих монет до Києва.

У 1894 р. на Замковій горі була знайдена срібна візантійська монета, яка, на жаль, залишилася невизначеною [92, с. 125]. За описом на аверсі було зображення людської голови (очевидно, портрет імператора), а на реверсі — візантійський хрест. Такі монети характерні для порівнюючи раннього часу, у зв'язку з чим ця знахідка має великий інтерес. Під час розкопок 1940 р. на цій же горі був знайдений самонідський дирхем, карбований у 943 р. [160, с. 146]. У 1885 р. на горі за Воздвиженською церквою (тобто знову-таки на Замковій горі) було знайдено арабську срібну монету, яка, однак, залишалася хронологічно невизначеною [83, с. 32; 15, с. 42].

Як і в першій половині I тисячоліття н. е. велику роль в торговельному житті Києва VIII—X ст. відігравав Поділ. Тому і знахідки арабських та візантійських монет тут траплялися неодноразово, в тому числі і у вигляді кладів. Так, на кладовищі поблизу Йорданської церкви був знайдений клад, який містив 192 арабські монети (11 з них були оброблені як привіски), два срібні персні з зв'язаними кінцями, срібну привіску, прикрашену зерню, і кусок срібного дроту (можливо, теж монетний метал?) [46, с. 138—139; 15, с. 21—24]. Монети виявилися переважно самонідськими дирхемами, карбованими між 895 і 936 р. Лише одна монета була тагерідського карбування 905—906 рр. Крім того, тут було 12 наслідувань дирхемам самаркандських Самонідів.

В цьому ж районі, на вул. Фрунзе (садиба Марра), був знайдений один з найцікавіших київських кладів VIII—IX ст. [11, с. 414]. До складу його входили переважно речі, а саме: скандинавська черепахоподібна фібула з срібла, кілька сережок, каблучок і привісок, а також арабська монета, оброблена у вигляді привіски — аббасідський дирхем каліфа Абу-Джафара ель-Мансура, карбований в 764 р. Цей клад, заритий,

очевидно, в IX ст., інтересний тим, що тут пам'яткою зовнішніх зв'язків Києва виступає не лише монета, але й фібула скандинавського походження. На цій же садибі знайдена аббасідська монета 759 р. [118, с. 13; 92, с. 121]. У 1889 р. на Подолі був знайдений ще один великий клад арабських монет, які, на жаль, залишилися невизначеними [15, с. 40]. У 1888 р. на Подолі (кол. садиба Іванішева) був знайдений невеликий клад з дев'яти візантійських монет [15, с. 49]. Ці монети були анонімними, у зв'язку з чим їх визначення утруднене; звичайно їх вважають монетами Іоанна Цімісхія (969—976 рр.). Подібна ж безіменна монета (очевидно, також Цімісхія) була знайдена у Кожум'яцькому яру, який безпосередньо примикає до Подолу [15, с. 40]. На території Братського монастиря в центральній частині Подолу було знайдено візантійську монету X ст. [83, с. 677].

Нарешті необхідно відзначити клад арабських монет, знайдений у 1845 р. в районі сучасної лікарні ім. Павлова [169; 15, с. 10]. Він містив близько 200 арабських монет починаючи від VIII ст., але разом з тим і золотоординські монети, карбовані в Бухарі в 50-і роки XIII ст. Цей клад важливий з погляду історичної оцінки київських знахідок арабських монет: він був заритий в землю (чи, вірніше, не виритий з землі) з часи монгольського нашествия, але складався в основному з значно раніших монет. Це є свідченням тривалого обертання цих ранніх монет у східнослов'янському суспільстві, зокрема і у Києві.

В районі вул. Фрунзе відомі також монетні знахідки в могилах. Так, в похованні, розкопаному поблизу пивного заводу (садиба Ріккерт) в кінці минулого століття, трапилися дві срібні візантійські монети, одна з яких була визначена як монета імператорів Романа I, Константина VII і Стефана (931—944 рр.) [14]. На садибі Марра виявлено згадуване вище поховання, в якому знайдено арабський дирхем, карбований у 759—760 рр. при халіфі Абу-Джафарі аль-Мансурі. Цей дирхем мав вушко для привішування [5, с. 251—252; 6, с. 43]. Відзначимо також знахідку монети Константина Багрянородного (913—959) у дуже цікавому похованні купця, виявленому на високих кручах правого берега Дніпра над Подолом і Куренівкою (вул. Дорогожицька) [25, с. 7—8].

Дві важливі знахідки трапилися на Печерську. Перша з них — великий клад арабських монет, знайдений ще в 1706 р. під час побудовання Печерської фортеці [170, с. 57; 15, с. 7]. До Петербурга було привезено з цього кладу 2380 монет, які, однак, не були визначені, а згодом потрапили до нумізматичного відділу Азіатського музею і там депаспортизувалися. Другий клад був знайдений біля Аскольдової могили при земляних роботах [118, с. 13; 92, с. 118—119]. Він нараховував кілька тисяч монет (дослідники оцінюють його склад по-різному, але сходяться на тому, що кількість дирхемів, що входили до нього, перевищувала тисячу екземплярів). Більшість монет з цього кладу загинула безслідно: лише близько 500 було визначено і стало надбанням науки. Найдавнішим серед них був дирхем Омейядської династії, карбований

у 746—747 рр. Далі йшли аббасідські дирхеми, карбовані у 771—891 рр.; дирхеми Тагерідів, биті в 862—878 рр.; дирхеми Самонідів, карбовані у 893—906 рр. Крім монет у кладі були виявлені і деякі речі, зокрема два золотих витих браслети з потовщеними кінцями. Вміщувався клад у глиняному горщику, який був розбитий під час знахідки.

В 1851 р. І. Фундуклей передав до міністр-кабінету Київського університету 25 дирхемів з кладу, знайденого у Києві. Оскільки їх хронологія (перша половина VIII — початок X ст.) [191, с. 28] збігається з хронологією шойно описаного кладу, існує думка, що йдеться про частину тієї ж таки знахідки [92, с. 119]. Але інші дослідники вважали, що на початку 50-х років XIX ст. в Києві було знайдено два клади арабських монет [15, с. 12].

Знахідки в районі Печерська, треба думати, топографічно зв'язуються з поселенням, яке існувало тут ще від рубежу нової ери, а в VIII—X ст. перетворилося на приміське село Берестове.

З числа монетних знахідок кінця I тисячоліття н. е., які трапилися в інших районах міста, відзначимо знахідку візантійського золотого соліда кінця X ст. в районі Бессарабки (Василія II та Константина VIII) [15, с. 39; 4, с. 39], а також клад, знайдений в 1899 р. на колишній садибі Бродського в районі пізніших Липок, про який уже згадувалося. Втім, обидві ці знахідки відносяться до дещо пізнішого часу, ніж всі описані раніше. Топографічно вони зв'язуються з літописним Қловом.

Останньою знахідкою арабських монет в Києві були чотири дирхеми, карбовані у 809—810 рр. халіфом Аміном, знайдені в точніше не позначеному місці в 20-ті роки нашого віку під час прокладання підземних комунікацій [211, с. 290].

Київ —
торговельний центр

Отже, в своїй сукупності знахідки арабських і візантійських монет VIII—X ст. на території Києва є досить численними. Цікаво порівняти їх з даними щодо знахідок римських монет. Правда, статистичні викладки будуть дуже неточними, оскільки повне підрахування загальної кількості монет і навіть монетних знахідок, що трапилися на території Києва, як в одному, так і в другому випадку неможливе. Дуже часто маємо справу з надто схематичними повідомленнями, як наприклад: «неодноразово траплялися знахідки», «часто знаходять» і т. д.; особливо ж це стосується визначення кладів («великий клад», «декілька тисяч» і т. п.). Але такі неточності стосуються як ранніх, так і пізніх знахідок, тому їх порівняння все ж таки може бути корисним.

Отже, на п'ять перших століть (I—V ст. н. е.) на територію Києва припадає не менш 40 знахідок кладів і окремих монет, які налічують близько 5—6 тис. римських монет, а на три останні століття (VIII—X ст.) припадає близько 30 знахідок, які налічують понад 10,5—11 тис. арабських і візантійських монет, тобто вдвічі більше за майже вдвічі коротший час. До того ж підрахунки кількості римських монет є більш точними, ніж арабських.

Справді, про клад, знайдений в 1951 р., відомо, що він нараховував

кілька тисяч монет, а це може означати і 2—3 тис. (як гадав Савельєв; цю цифру беремо й ми), але й 4—5 тис. і 5—6 тис. і т. д. Про клад, знайдений на Подолі в 1889 р., сказано лише, що він був великий (у відношенні до знахідок арабських монет це може означати також кілька тисяч екземплярів), проте ми враховуємо лише мінімум в 100—200 монет. Отож, названі цифри щодо монет VIII—X ст. надто занижені, а в цьому випадку різниця буде ще помітнішою. Це свідчить про серйозне зростання київської торгівлі протягом середини і другої половини I тисячоліття н. е., яке стане ще очевиднішим, коли врахувати, що зовнішня торгівля слов'ян в кінці тисячоліття мала більш урівноважений баланс, внаслідок чого приплив іноземної монети в цей час був порівняно менший.

Разом з тим треба відзначити, що більша кількість монет VIII—X ст., знайдених у Києві, припадає на меншу кількість знахідок, незважаючи на загальне зростання міського населення.

Це свідчить про концентрацію монетної маси (а цим самим і торговельної діяльності) в руках певної частини населення Києва, тобто про дальше поглиблення суспільного поділу праці; про початок виділення купецького прошарку, а також про більший ступінь концентрації грошової форми багатства у окремих представників заможних верств суспільства.

Зазначимо також, що знахідки римських монет траплялися в різних, часом дуже віддалених місцях (р-н Видубецького монастиря, долина р. Либеді, Пирогів, Китаєво і т. д.), тоді як знахідки арабських і візантійських монет сконцентровані лише в межах основного ядра міста (Старокиївська гора, Замкова гора, Поділ) і в районі Берестова. Це не можна пояснити інакше, як наслідком територіальної концентрації торгівлі в межах основної частини міста, хоча, звичайно, далеко не кожна знахідка монети безпосередньо зв'язана з торговельною діяльністю населення. Особливо це стосується знахідок у похованнях, де монети нерідко виступають у демонетизованому вигляді.

Говорячи про виділення в Києві купецького прошарку, не можна не згадати про надзвичайно цікаве поховання одного з представників цього прошарку, досліджене ще в кінці минулого століття [25; 27, с. 20]. В 1882 р. на садибі київського археолога-аматора Т. В. Кібальчича (Дорогожицька вул., 40), яка знаходилась на плато високого корінного правого берега Дніпра, було виявлено поховання з трупопокладенням. При кістяку, який лежав у глибокій (до 3 м) ямі, були знайдені дві мідні чашки і коромисло від терезів, дев'ять важків для них і поламана візантійська монета Константина Багрянородного. Важки були залізні, але з поверхні обтягнуті бронзовою пластинкою. Очевидно, похований був людиною, в своїй діяльності зв'язаною з торгівлею. Подібні поховання представників древньоруського купецтва відомі і в інших місцях (Пересопниця і ін.).

М. К. Каргер, полемізуючи з В. Б. Антоновичем, який вважав, що знахідки арабських монет у Києві є свідченням широкої торгівлі між

столицею Русі і Туркестаном в VIII—X ст., твердить, що відомі сьогодні клади арабських монет у Києві зариті в X ст., а тому і повинні розглядатися, як свідчення торгівлі лише в цей час [92, с. 122—125]. Очевидно, шановний автор вважає, що монети, які потрапляли до Києва, обов'язково повинні були закопуватися в землю на другий день після привезення. Але такий погляд був би надто наївним. Без конкретної потреби монети в землю ніхто не закопував, і певний час вони знаходилися в сфері обертання (практично аж до самої монгольської навали, як про це свідчить клад 1845 р.). У зв'язку з цим важливо не те, що клади ці були зариті в X ст. (чи може ще пізніше?), а те, що в цихкладах незмінно виступають монети VIII—IX ст., які кількісно часто-густо переважають монети X ст. З нашої точки зору ця обставина може бути свідченням ранніх зв'язків Києва з халіфатом чи з землями, які знаходилися під впливом останнього, бо важко уявити собі, щоб всі ці монети могли потрапити до Києва лише протягом X ст.

Можна вважати, що міжнародна торгівля Києва в IX—X ст. була дуже інтенсивна. Уже в цей час в Києві постійно проживали іноземні купці. Зокрема, назва урочища Угорське, зафіксована у зв'язку з подіями IX ст. [151, с. 20], можливо, означає слободу, заселену купцями з Угорщини.

Деякі археологічні матеріали свідчать про певні зв'язки Києва з Хозарією. Так, в парку над Дніпром (кол. Купецький сад) було виявлено понад 30 поховань з трупопокладенням (179). Кістяки лежали у випростаному стані, головою на захід; в деяких випадках були помітні рештки дерев'яних домовин. Речей було знайдено дуже мало: дві посудини, уламки кераміки з лінійним і хвилястим орнаментом, три шиферні пряслиця та кілька колючек з низькопробного срібла. Одна з посудин — типовий слов'янський горщик IX—X ст., прикрашений хвилястим і лінійним орнаментом, а друга — глечик, який нагадує кераміку салтівського типу. Він зроблений на гончарному крузі з добре обробленої глини коричневого кольору, з лощеною поверхнею і орнаментом у вигляді двох горизонтальних ліній, з'єднаних густими вертикальними лініями. Автор публікації висловлює думку, що ця посудина є «пам'яткою хозарського перебування в Києві» [179, с. 182], посилаючись на те, що давня топографія міста знає урочище «Хозари», яке локалізується десь в гирлі Почайни.

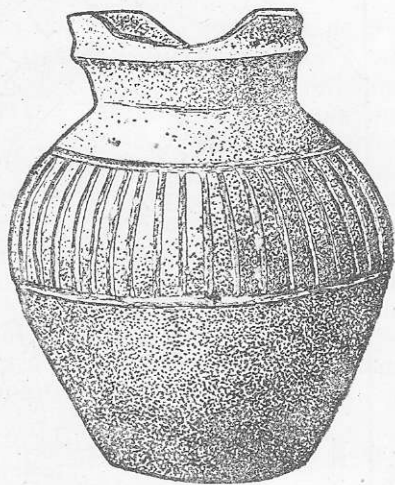

Рис. 26. Посудина салтівського типу з могильника, дослідженого на території Піонерського саду.

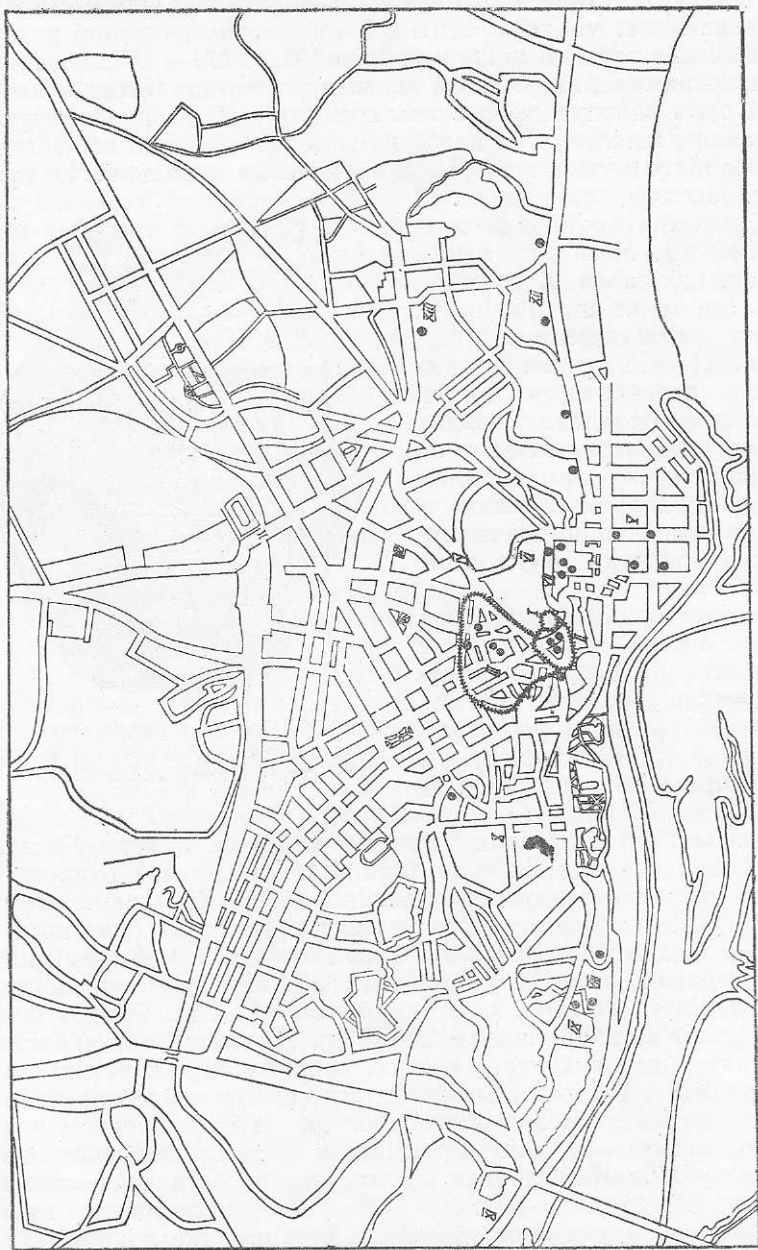

Рис. 27. Топографія Києва VIII — початку XI ст.:

I — найдавніше Київське городище, II — Город Володимирів, III — Город Ярослава, IV — Копирів кінець, V — Поділ, VI — Гончарі, VII — Кожум'яки, VIII — Берестове, IX — Лавра, X — Клов, XI — Видубечі, XII — Кирилівський монастир, XIII — Дорогожичі.
 Кругами позначені місця знахідок арабських і візантійських монет VIII—X ст.

Поблизу Ірининської церкви ще в 1874 р. виявлені поховання, серед яких були поховання в катакомбах. В числі речей, знайдених при небіжчиках, були два амфорних черепки з візантійськими клеймами, а також срібна сережка, глиняне грузило, пряслиця з «рожевого та фіалкового сланцю» (тобто шиферні?), точильний брусок та шматок розпильяного оленячого рогу [154, с. 6; 95, с. 96—97]. Враховуючи обряд поховання в катакомбах, характерний для салтівської культури, можна припустити, що цей могильник належав вихідцям з Хозарії.

Таким чином, на кінець I тисячоліття н. е. Київ перетворився на справді значний торговельно-ремісничий центр, який відігравав в економічному житті країни дуже помітну роль. В X ст. цей факт знаходить своє відображення в письмових джерелах. Константин Багрянородний підкреслює, що саме Київ був головним центром зовнішньої торгівлі, яку Русь провадила з іншими країнами, в тому числі з Візантією [Const. AI, IX]. Арабські автори IX—X ст. добре знають Київ (Куябу) і руських купців, так чи інакше зв'язаних з Києвом. Договори Русі з греками, що мали забезпечити торговельні інтереси Русі на півдні, в районі Чорного моря, називають Київ на першому місці серед інших міст країни.

Всі ці матеріали надто добре відомі, щоб на них зупинятися спеціально. Не може бути сумніву, що на кінець I тисячоліття н. е.— в IX—X ст.— Київ був уже не просто містом в справжньому розумінні цього слова, а найбільш значним і найбільш відомим торговельно-ремісничим центром у Східній Європі.

Так був завершений процес перетворення найдавніших київських поселень у найбільше місто стародавньої Русі.

ОБ'ЄДНАННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАВКОЛО КИЄВА

В IX ст. соціально-економічний розвиток східних слов'ян приводить до утворення у них класового, феодального суспільства і виникнення східнослов'янської державності. Радянська наука вважає IX ст. часом початку феодальної формації у східних слов'ян і історії першої східнослов'янської феодальної держави — Київської Русі, хоча в цей час її кордони ще не досягли максимальних масштабів.

Процес об'єднання древньоруських земель мав однією з своїх сторін висунення і ствердження Києва як загальноруського політичного центру. В часі це збігається з завершенням процесу перетворення Києва у великий ремісничо-торговельний центр і становить іншу сторону розвитку Києва як міста. Тому без розгляду цієї сторони ранньої історії Києва проблема його виникнення не може дістати свого повного висвітлення.

**Норманізм
і антинорманізм**

Процес виникнення древньоруського феодалізму розпочався ще задовго до IX ст. Недарма акад. Б. Д. Греков називає період VI—VII ст. в історії східних слов'ян «напівпатріархальним-напівфеодальним» [55, с. 533]. Основу цього процесу становить виникнення феодальної власності на землю. Вже в VI—VII ст. можна говорити коли не про появу приватної земельної власності, то про панування приватного землеволодіння. Поступово земля проголошується власністю виникаючого феодального класу, який починає експлуатувати тих, хто цю землю обробляє, привласнюючи собі частину їхньої праці у вигляді данини.

Однак уявлення про Русь IX—X ст., як про феодальну державу, очевидне для всіх радянських учених, зустрічає заперечення з боку деяких буржуазних істориків (Г. Вернадський, Х. Яблонівський, Г. Штекль і ін. [40; 41; 231; 233]). Цей погляд кореспондує «теорії» про безкласовість древньої Русі, пропаговані й українською націоналістичною історіографією.

Тим часом факти незаперечно показують, що процес утворення класів у східних слов'ян, розпочавшись десь в першій половині I тисячоліття н. е., на IX ст. в основному вже завершився утворенням феодальної системи суспільних відносин. Зокрема, матеріали з Києва і особливо викладені у попередньому розділі матеріали дружинного некрополя,

ілюструють завершення цього процесу досить яскраво. В ІХ—Х ст. Русь має вже всі ознаки ранньофеодального суспільства.

Розподіл древньоруського суспільства на два антагоністичні класи — феодалів і феодально залежних селян — зробив необхідним і виникнення знаряддя, яке могло б забезпечити першим панування над другими. Цим знаряддям і була древньоруська держава.

Питання про виникнення древньоруської держави ще понад 200 років тому стало предметом гарячої дискусії, яка в тій або іншій формі продовжується і в наші дні — дискусії між концепціями норманізму і антинорманізму. «Норманська теорія» виникла в першій половині ХVІІІ ст. в стінах Петербурзької академії наук, де провідна роль в той час належала німецьким ученим. Творцем норманізму слід вважати Г. З. Байера, але найбільш рішуче і крайнє формулювання ця «теорія» знайшла в дисертації Г. Ф. Міллера в 40-і роки ХVІІІ ст. Як відомо, виступ Г. Ф. Міллера викликав гостре заперечення з боку прогресивної частини тодішніх російських учених і в першу чергу М. В. Ломоносова, якого можна вважати першим представником антинорманізму [112].

Починаючи з цього часу суперечки між прихильниками норманізму і антинорманізму проходять червоною ниткою через історіографію всього ХІХ і початку ХХ ст. Лише радянській науці завдяки принципово новій методологічній постановці питання про суть процесу утворення древньоруської держави пощастило остаточно розбити основу норманської теорії і звільнити від неї нашу науку.

В чому ж полягає суть теорії норманізму і яке відношення вона має до початкової історії Києва?

Теоретичною підвалиною розвиненого норманізму стала сформульована І. Ф. Г. Еверсом, С. М. Соловйовим та К. Л. Кавелінім «теорія родового ладу» (чи «родового побуту»). Прибічники цієї теорії протиставляли родовий лад державному політичному устрою, вважаючи, що держава була принесена на Русь в середині ІХ ст., внаслідок норманського завоювання, причому правлячий шар древньоруського суспільства нібито складався виключно з норманнів або їх нащадків. Більше того, твердилося, що взагалі цей шар суспільства древньої Русі складався лише з княжого роду, який, власне, і держав усю політичну владу в своїх руках, розподіляючи її в той або інший спосіб між своїми членами.

Звичайно, така концепція дуже добре узгоджувалася з класичним норманізмом, оскільки виставляла Київську державу як наслідок політичної творчості чужої норманської династії спочатку в Новгороді, а далі в Києві. Але ця концепція знаходила протиріччя в початковій історії Києва, яка показувала наявність певної політичної організації на Русі задовго до першої появи тут норманнів-вікінгів. З літописних текстів випливало, що Рюрикова династія була аж ніяк не першою князівською династією на Русі, що норманни, про яких йдеться у літописній традиції, з'явилися на готове. У зв'язку з цим і виникла нігілістична тенден-

ція (вперше чітко сформульована тим же С. М. Соловйовим [186, с. 94—95]) взагалі відкидати літописні відомості про перших київських князів і заснування Києва; проголосити літописну легенду «етимологічним міфом».

У зв'язку з цим історію Києва починали від Аскольда і Діра, норманське походження яких, звичайно, ні в кого з прибічників норманізму не викликало ніякого сумніву.

Тим часом наукова неспроможність норманської теорії походження древньоруської держави зараз стала цілком очевидною. Дослідженнями радянських істориків і передових учених інших країн встановлено, що древньоруська держава утворилася внаслідок тривалого і незалежного від зовнішніх впливів внутрішнього розвитку східнослов'янських племен, внаслідок розкладу у них первіснообщинного ладу і виникнення класових відносин.

Однак норманська концепція і зараз знаходить підтримку серед представників реакційної буржуазної історіографії. Норманські погляди обстоюють Г. Вернадський, Г. Пашкевич, М. Таубе, А. Стендер-Петерсен і багато інших авторів [40; 41; 144; 189; 190; 194]. Характерною ознакою концепцій цих авторів є те, що всі вони змушені так чи інакше рахуватися з досягненнями радянської науки і у зв'язку з цим роблять окремі поступки у другорядних питаннях, аби зберегти головну тезу.

У зв'язку з цим питання про роль Києва як майбутнього центру Київської Русі, в процесі виникнення древньоруської держави, набуває особливої актуальності.

Анти і Русь

Початок процесу генезису класового суспільства і держави у східних слов'ян припадає на першу половину і середину I тисячоліття н. е. — на так званий антський період [132]. З повідомлень письмових джерел (переважно, візантійських) відомо, що анти мали досить сильну політичну організацію, здатну, між іншим, виставляти війська в кілька десятків тисяч і навіть 100 000 воїнів [Мен., 247].

На чолі політичної організації антив стояли царі (рекси), частина з яких відома по іменах. Так, в IV ст. знаємо антського царя Божа, який вів уперту боротьбу з експансією готів [Jord., 247]. Багато повідомлень про антських і склавінських царів і вельмож знаходимо в пам'ятках середини I тисячоліття н. е. Так, знаємо царя (‘Ρήξ) Мусокія, який, за свідченням Феодіакта Сімокатти [Theoph. Sim., VI, 9, 1], мав своїх підданих; Ардагаста [Theoph. Sim., VI, 7, 1—5], який правив своєю країною; склавінського царя Даврита [Мен., 248], влада якого була настільки міцною, що аварський каганат — одна з найбільш сильних військово-політичних державних організацій у Східній Європі в VI—VII ст. — не міг справитися з ним. Менандр називає антського дипломата Межаміра, одночасно підкреслюючи його родинні (тобто династичні) зв'язки з іншими діячами, — Келагастом та Ідарієм, треба думати, добре відомими читачам VI ст. [Мен., 247], і т. д.

Антське політичне об'єднання було безпосереднім попередником

майбутньої Русі, і саме в ньому треба шукати корені древньоруської державності. Отож, не в середині IX ст., з приходом норманнів, починається історія древньоруської держави, а принаймні на 4—5 віків раніше і не в міфічній норманській колонізації, а в сфері внутрішнього розвитку самих східних слов'ян.

Кінець V — початок VII ст. був періодом досить бурхливим в історії східнослов'янських племен. Перша половина VI ст. ознаменувалася початком широкого руху антів і склавів проти Візантійської імперії, який був складовою частиною загальної боротьби «варварських» племен проти рабовласницького світу. Починаючи від другого десятиліття VI ст. слов'яни ведуть активний наступ на Візантію, здійснюють широку колонізацію північної частини Балканського півострова; з'являються на Пелопоннесі, засновують окремі колонії в Малій Азії, в Сирії і т. д. Все це, звичайно, приводить до значного відпливу слов'янського населення на південь, на територію імперії.

Але від 568 р. колонізаційний рух слов'ян був ускладнений аварською навалюю і початком упертих слов'яно-аварських війн, що продовжувалися до середини VII ст. і дуже тяжко відбилися на становищі слов'ян. Очевидно, анти зуміли відстояти свою незалежність, але були настільки виснажені, що їх політичне об'єднання фактично розпалося.

Тяжкий характер слов'яно-аварських війн відзначено як в іноземних (Менандр, Феофілакт, Фредегар та ін.), так і в древньоруських джерелах, — в «Повісті временних літ», де говориться про «примучування» обрами дулібів [с. 14].

Дуліби разом з білими хорватами були порубіжними племенами і першими приймали на себе удари аварів, які осіли в Карпатській котловині, на території сучасної Угорщини і Словаччини. Значна частина хорватів змушена була навіть ззагалі покинути свої насаджені місця і під тиском загарбників переселитися на південний захід — в область сучасної Хорватії. Дуліби ж залишилися на місці, але зазнали жорстоких утисків.

В зв'язку з цими подіями в становищі східнослов'янських земель відбуваються істотні зміни. До VI—VII ст. найбільш розвиненими могли вважатися землі Поділля і Південної Волині, найкраще зв'язані з античним світом через басейн Дністра. В середині VII ст. саме цей район зазнав найбільшого спустошення. Центр суспільного життя перемістився на схід — до Середньої Наддніпрянщини, але не в порубіжні із степом райони, що також, мабуть, потерпіли від кочовиків, а ближче до лісової смуги, тобто в район Київщини у вузькому розумінні слова.

Саме в цей складний для східних слов'ян період було збудоване найдавніше Київське городище — політичний центр середньодніпровських полян. То ж не дивно, що саме йому ходом-подій була визначена роль центру притяжіння буквально починаючи від самого його побудування. На місце розбитого антського політичного об'єднання приходить нове, більш широке, відоме під назвою Русь.

А. Н. Насонов поставив питання про те, що початкову Русь VI—IX ст. територіально не можна ототожнювати з Руссю X—XIII ст., бо «цей термін («Руська земля», «Русь»), який дістав загальноруського значення, спочатку відносився до території південно-руської землі» [133, с. 7]. Ця думка була підтримана і розвинута Б. О. Рибаківим на підставі вже не лише літописних, але й археологічних джерел.

Терміни «Русь», «Руська земля» в літописах мають подвійний зміст: з одного боку, вони означають всі східнослов'янські землі (Русь в широкому розумінні слова), а з другого — лише південну частину цих земель — Київщину і прилеглі райони (Русь у вузькому розумінні слова) [212]. Дуже часто літописні тексти протиставляють Русь багатьом областям і окремим містам древньоруської держави. Так, наприклад, часто говориться про поїздки на Русь з Новгород, Смоленська, Галича і т. д. Якщо звести до єдиної системи такі місця, то за межами Русі у вузькому розумінні слова опиняться Новгород, Володимир-на-Клязьмі, Ростов, Суздаль, Рязань, Смоленськ, Полоцьк, Галич, Володимир-Волинський, а також області в'ятичів, радимичів, деревлян [161, с. 28—29].

Одним словом, Русь у вузькому розумінні слова — це територія Середньої Наддніпрянщини з містами Києвом, Черніговом і Переяславом. Цей факт є пережитком доби, коли східнослов'янські землі ще не були об'єднані в єдиній державі. Більш того, Б. О. Рибаків, зіставляючи свідчення письмових джерел, археологічні матеріали і дані топоніміки, прийшов до висновку, що найдавніше ядро Русі було ще вужчим і територіально охоплювало лише порівняно невеликий трикутник між районом Києва і Пороссям [161].

Археологічним еквівалентом Русі у вузькому розумінні слова Б. О. Рибаків вважає так звану культуру пальчатих фібул VI—VII ст., до недавнього часу відому нам на підставі характерного комплексу ювелірних виробів. Лише зараз, внаслідок розкопок, проведених на Пастирському городищі і в деяких інших місцях, можна пов'язати «комплекс пальчатих фібул» з певним типом археологічних пам'яток, який дуже тісно зв'язаний з черняхівською культурою і становить її генетичне продовження. Так проблема ранньої Русі набуває свого археологічного обґрунтування.

Як ми вже знаємо з попередніх розділів, «культура пальчатих фібул», представлена і на території Києва; за кількістю ювелірних виробів цього типу Київ займає одне з перших місць. Значення центру Русі знаходить в цьому свій безпосередній вираз: знахідки ці набувають особливого значення, коли ми звертаємось до політичної сторони справи.

«И по сих братъи (Кию, Щеку і Хориву. — М. Б.) держати почаша род их княженъе в полях, а в деревлях свое, а дреговичи свое, а словени свое в Новогороде, а другое на Полоте, иже полочане. От них же кривичи, иже седят на верх Волги, и на верх Двины и на верх Днепра, их же град есть Смоленск; туде бо седять кривичи. Тоже север от них» [151, с. 13].

В цих словах бачимо характеристику того суспільного устрою, який

Полянське
князівство

утворився у східних слов'ян в VII—VIII ст. (у післяаварські часи), а саме: наявність тут кількох міжплемінних об'єднань, відомих нам як літописні «племена», хоча цей термін можна застосовувати лише в дуже умовному плані (насправді це були великі територіальні об'єднання, до складу яких входило по декілька союзів племен). Всього таких об'єднань в другій половині I тисячоліття н. е. було, як бачимо, шість: полянське, або руське (пор. заяву літописця: «поляне, яке ныне зовомае Русь» [151, с. 21]), древлянське, дреговицьке, ільменське, кривицьке (Полоцьке), сіверянське. Поза цим списком лишилися радимичі і в'ятичі, очевидно, через те, що автор «Повісті временних літ» вважав їх західними слов'янами [с. 14], і так звана південно-західна група племен (уличі, тиверці, дуліби, хорвати, волиняни, бужани), яка, мабуть, входила до складу полянського об'єднання. Київ був центром полянського об'єднання, яке є всі підстави називати Полянським князівством: адже літописна традиція так уперто називає Кия полянським князем.

Не знаємо, які саме землі входили до складу володінь Кия; чи вони обмежувалися тільки власне полянськими землями (може навіть лише їх наддніпрянською частиною?), чи вже в той час розпочався поступовий процес об'єднання древньоруських земель довкола Києва. Цікавим є натяк на відносини Кия з древлянами, наявний в деяких варіантах літописної легенди. Не можемо прийняти версії пізнього новгородського літописання про те, що древляни нібито наймали Кия і його братів (51, с. 69—70). Зведення київського князя до рівня звичайного найманця дуже добре узгоджувалося б з властивою новгородському літописанню тенденцією щодо всілякого приниження південної столиці Русі, однак не знаходить ніяких підтверджень. Скоріше йдеться про сутички між київськими (полянськими) і древлянськими князями за владу чи може за землі десь в прикордонних районах. Недарма «Повість временних літ»; відбиваючи київську тенденцію, відзначає, що поляни «по сих же летех, по смерти братье сея быша обидимы древляны и инеми околними» [с. 16]. Цікаво, що тут крім древлян згадуються і інші «окольні», тобто, сусіди: очевидно, політичне суперництво у полян виникло не лише з древлянами.

Полянське князівство з територією в межах Київщини і Поросся (за Б. О. Рибаківим — початкове ядро Русі) становило перший етап у політичному піднесенні Києва як державного центру східних слов'ян. Хронологічно цей етап припадає на VI—VII ст.

Дальшим кроком в цьому процесі було висунення Києва як центру усієї південної Русі (Русь у вузькому розумінні слова А. Н. Насонова та Б. О. Рибаків). Як відбувався цей крок, залишається неясним через повну відсутність джерел. Маємо лише відомості про фінал цього стрибка: в IX ст. Київ виступає як один з трьох центрів Русі, навколо яких були об'єднані усі основні древньоруські землі. Відомості про це знаходимо у арабських письменників, які засвідчують наявність трьох центрів Русі: Куяби, Славії, Арсанії.

Найголовнішим серед цих джерел є свідчення арабського письмен-

ника першої половини X ст. Істахрі: «Руси складаються з трьох племен, з яких одне ближче до Булгара, а цар його живе в місті, що називається Куяба, яке місто більше Булгара; друге плем'я називають Славія, а ще плем'я називають Арсанія, а цар його знаходиться в Арсі. Купці прибувають в Куябу» [49, с. 193]. Майже дослівно ці відомості повторює Ібн-Хаукаль, який також жив в X ст. [49, с. 120—121]. Значно пізніше про три центри Рус згадує Ідрісі — автор XII ст. [165].

Три центри Русі, про які говориться в названих пам'ятках, являли собою політичні об'єднання багатьох племен, а не племена навіть в тому розумінні, в якому цей термін вживається у літопису. Це підтверджується кількістю центрів: три — тоді як ми знаємо, що літописних «племен» було значно більше. Отже, етап об'єднання Русі, відбитий в творах Істахрі та Ібн-Хаукаля, показує більш високий ступінь цього процесу. Час написання «Книги кліматів» Істахрі (яка, очевидно, була джерелом і для Ібн-Хаукаля) ¹ припадає на середину X ст., але наведені в ній відомості щодо руських земель, в тому числі і про три центри, стосуються більш древнього часу. В часи Ігоря трьох центрів як окремих політичних організмів уже не існувало. Отже, йдеться про етап, проміжний між епохою Кия і літописних «племен» як самостійних суспільно-політичних одиниць і епохою, коли Русь завершувала своє об'єднання.

Найбільші суперечки серед дослідників викликає локалізація третього центру — Арсанії, або Артанії, яку вміщували то в області пізнішої руської Тмуторокані [85, 143], то в області Рязанської землі [129], то на Уралі [217] і т. д. Що ж до Куяби і Славії, то в першому випадку мається на увазі Київ, а в другому — Новгород. Йдеться про центри південної Русі (або Русі у вузькому розумінні слова) і північної Русі.

Отже, картина, відбита в повідомленнях арабських письменників, відображає другий етап в процесі консолідації східнослов'янських земель: замість шести первинних об'єднань, відомих, як літописні племена, з'являються два великі об'єднання — північна і південна Русь, Київ і Новгород, що концентрують навколо себе всі основні руські землі.

На жаль, в нашому розпорядженні немає жодних точних відомостей щодо кордонів цих об'єднань. Тому можемо лише догадуватися, що до складу південного об'єднання входили землі полян, сіверян, древлян (можливо, частково). Розширення географічного змісту терміна «Русь» було відображенням територіального розширення влади Києва на всю Середню Наддніпрянщину і ще ширше. Саме в цьому становищі і застає Київ письменна історія.

Аскольд і Дір Починаючи від 852 р. виклад в «Повісті временних літ» ведеться за роками. Згадка про похід Русі на Константинополь в 852 р. — перший факт древньоруської історії, відомості про який літописець зумів знайти у візантійських джерелах.

¹ Існує думка, що Істахрі, в свою чергу, запозичив матеріали у письменника кінця IX ст. Джейхані, твори якого до нас не дійшли.

Рис. 28. Хозарська данина (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

Рис. 29. Аскольд і Дір (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

Але перше десятиліття порічного розпису (852—862 рр.) не містить жодних конкретних даних з руської історії, крім непевного повідомлення про данину, яку чудь, меря, весь, кривичі і ільменські словене платили варягам, а поляни, сіверяни і в'ятичі — хозарам.

862 рік — перший рік, точно зафіксований в хронології древнього Києва; до цього року відноситься повідомлення про першу точно датовану подію в історії міста. «Повість временних літ» розповідає: «И бяста у него (Рюрика. — М. Б.) два мужа не племени его, но боярина, и та испросистася ко Царюгороду с родом своим. И поидоста по Днепру, и идуче мимо и узрета на горе градок. И упрошаста и реста: «Чий се градок?» Они же реща: «Была суть 3 братья, Кий, Шек, Хорив, иже сделаша градоко съ, и изгибоша, и мы седим род их платяче дань козаром». Аскольд же и Дир ооста в граде семь, и многи варяги съвокупиаста, и начаста владети польскою землею, Рюрику же княжашу в Новегороде» [с. 18—19].

Отже, згідно з наведеним повідомленням, до 862 р. відноситься кінець династії Кия; в цьому році влада нібито була захоплена норманами, боярами Рюрика — Аскольдом і Діром.

Однак точність передачі подій літописцем викликає дуже серйозні сумніви. Характер викладу тут безпосередньо пов'язаний з загальною наївно-норманістичною концепцією, властивою для тієї редакції «Повісті временних літ», яка дійшла до нас. Теза про захоплення Києва норманами становить суттєву частину загального погляду на початки історії древньої Русі, як вони уявлялися древньоруському публіцисту. Звідси — проголошення Аскольда і Діра «боярами Рюрика», звідси і дата (862 р.), приурочена до часу легендарного закликання. Недарма норманістична література беззастережно вважає цей рік справжнім початком історії Києва взагалі.

Але порівняння різних за походженням джерел приводить до переконання, що ця розповідь являє собою зовсім не таке джерело, в якому можна покладатися на кожную літеру. Скоріше навпаки. Версія, викладена в «Повісті временних літ», набула в древньоруському літописанні поширення лише в тих зводах, які так чи інакше становлять традицію «Повісті временних літ». Але поряд з цією існували й інші версії, які, однак, були з тих чи інших причин відхилені офіційним літописанням.

Так, в Ніконовському зводі повідомляється про участь Аскольда і Діра в поході Русі на Константинополь, який «Повість временних літ» відносить до 852 р. [157, с. 7; 151, с. 17]. Звідси виходило б, що Аскольд і Дір князували в Києві задовго до 862 р. Зазначимо, що Ніконовський літопис взагалі нічого не знає про зв'язки Аскольда і Діра з Рюриком і його оточенням: навпаки, тут знаходимо дуже цікаве повідомлення про те, що коли Рюрик після смерті своїх братів почав роздавати землі мужам з свого оточення, і в тому числі Полоцьк, то «того же лета воеваша Асколд и Дир Полочан и много зла сътвориша» [с. 9]. Чи не слід бачити тут початок суперництва між Києвом і Новгородом за владу над іншими землями?

Отож, існувала і така версія, згідно з якою Аскольд і Дір були не варяги, але місцеві князі. Вона чітко викладена в творі Длугоша, який користувався древньоруськими літописами, що до нас не дійшли. Длугош пише: «Після смерті Кия, Щека і Корева їх діти і нащадки по прямій лінії панували над рутенами (Руссю. — М. Б.) на протязі багатьох літ. Нарешті спадщина перейшла до двох рідних братів — Аскольда і Діра, які залишилися (князувати) в Києві, тоді як багато інших з народу Рутенів, що через величезне зростання населення шукали собі нових місць для жительствова, будучи незадоволені їх зверхністю, запросили від варягів трьох князів, бо не могли дійти згоди щодо обрання когось з свого середовища. Перший з цих (князів) по імені Рурек сів в Новгороді, другий — Синев — в Білім озері; третій — Трувор — у Зборську» [66, с. 48].

Отже, за Длугошем, Аскольд і Дір не лише руські (тобто слов'яни) за походженням, але й прямі нащадки Кия, Щека і Хорива, законні спадкоємці влади в Києві, яким треба було не захоплювати владу в Києві, а берегти її від зазіхань північної Русі, що запросила до князування варязьких князів. Згідно з дальшою розповіддю Длугоша, Аскольд і Дір загинули від руки Ігоря — сина Рюрика, після чого в Києві утвердилася династія Рюриковичів.

Цей же варіант знаходимо у Стрийковського: «Коли в Русі, що лежить на півдні, Аскольд і Дір, нащадки Кия, в Київському князівстві панували, народи руські широко розмножилися на північних і східних землях» [192, с. 113]. Очевидно, звідси такий варіант потрапив і на сторінки київського «Синопису», який теж вважає Аскольда і Діра прямими нащадками Кия [с. 27].

В деяких древньоруських літописах знаходимо компромісну точку зору, що виникла як намагання примирити Длугоша з «Повістю временних літ». Згідно з цією позицією, Аскольд і Дір були слов'янами і нащадками Кия, але належали до безпосереднього оточення Рюрика [51, с. 127—129].

Інші дані джерел також суперечать думці про варязьке походження Аскольда і Діра і про насильницьке захоплення ними влади в Києві. Зокрема, Дір був відомий арабському письменнику X ст. Масуді, який цілком певно називає його слов'янським царем [49, с. 137]. Одним з основних аргументів норманістів, як відомо, є скандинавський характер деяких імен древньоруських князів та дружинників IX—X ст. (Рюрик, Олег, Ольга, Ігор і ін.); але пояснити імена Аскольда і Діра як норманські не вдається. Все це дає підстави вважати Аскольда і Діра представниками місцевої, слов'янської (полянської) династії, що князувала в Києві до його захоплення Олегом.

Уважний розгляд літописних відомостей приводить до думки, що Аскольд і Дір не були сучасниками. Не говорячи вже про те, що важко уявити собі одночасне князування двох осіб в одному центрі, але й деякі інші деталі наявних відомостей змушують серйозно замислитись в цьому напрямку. Дійсно, згідно з повідомленнями джерел, вони були вбиті

одночасно Олегом (або Ігорем), в одному місці — на південь від Києва. Але на місці убивства знаходилася лише могила одного Аскольда (звідки і сьогоднішня назва урочища — Аскольдова могила). Натомість могила Діра була в самому Києві — там, де в часи Ярослава була збудована церква св. Ірини, тобто на території дружинного некрополя [151, с. 20]. Чим же можна пояснити, що одного з двох забитих братів ховають на місці загибелі, а другого переносять за кілька кілометрів під стіни міста і ховають на кладовищі, де були могили й інших представників київської суспільної верхівки? Оскільки Аскольд названий на першому місці, думка про те, що Діру було виявлено більше уваги як старшому брату, виключається.

Тому повну рацію мають дослідники, які вважають, що у 882 р. був убитий лише один Аскольд, а Дір, притягнений сюди з якихось спеціальних міркувань, в дійсності мав правити або до, або після Аскольда. Щодо останнього питання думки дослідників розходяться: одні вважають Аскольда попередником Діра, інші — навпаки. Але оскільки розпис київських князів починаючи від Олега відомий цілком повно, вважаємо єдино можливою думкою, що Дір правив до Аскольда і в 882 р., коли Київ був захоплений Олегом, уже лежав під курганом на Старокиївському плато. Підтвердження цьому бачимо і в повідомленні Масуди, який знає тільки одного Діра.

Не виключено, що версія про одночасне правління і одночасну загибель Аскольда і Діра виникла на підставі болгарського перекладу «Хроніки» Георгія Амартола, поширеній на Русі, де Аскольд і Дір об'єднані як організатори походу 866 р. Якщо б хто побачив в цій заяві протиріччя нашій тезі про різночасність князювання Аскольда і Діра, посліаючись на достовірність Амартола, то скажемо, що можливо обидва брати дійсно брали участь в поході, але князем на той час був старший — Дір, а Аскольд виступав лише як співучасник; але від 866 р. до 882 р. пройшло 16 років; за цей час Дір міг вмерти, а Аскольд — заступити його на київському престолі. Лише намагання пізнішого літописця привести відомі йому факти у відповідність з створеною ним історичною концепцією про закликання варягів обумовило їх поєднання в одних і тих самих хронологічних рамках.

Олег Початок третього, остаточного етапу в об'єднанні всієї Русі в одній древньоруській державі з центром в Києві зв'язаний з іменем Олега.

Звичайно, не можна думати, що остаточне об'єднання древньоруських земель навколо Києва відбулося внаслідок волі конкретних осіб (Олега та його спадкоємців). Цей процес був наслідком цілком об'єктивних причин, зв'язаних з соціально-економічним розвитком східнослов'янського суспільства, з переходом його до державного устрою. Це було історичною необхідністю, і централізаторська політика київських князів X ст. знаходилась повністю в руслі об'єктивної закономірності, що й обумовило її успішну реалізацію.

«Повість временних літ» так розповідає про цю подію: «Поиде —

Рис. 30. Убивство Аскольда і Діра (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

Олег, поим воя многи, варяги, чюдь, словени, мерю, весь, кривичи, и приде к Смоленську съ кривичи, и прия град, и посади мужь свои. И придоста к горам к киевским, и уведа Олег, яко Осколд и Дир княжита, и похорони вои в лодьях, а другия назади остави, а сам приде, нося Игоря детьска. И приплу под Угорьское, похоронив вои своя, и присла ко Асколду и Дирови, глаголя, яко «Гость есмь, и идем в Греки от Олга и от Игоря княжича. Да придета к нам к родом своим». Асколд же и Дир придоста, и выскакаша все прочии из лодья, и рече Олег Асколду и Дирови: «Вы неста князя, ни рода княжа, но аз есмь роду княжа», и вынесоша Игоря: «А се есть сын Рюриков». И убиша Асколда и Диру, и несоша на гору, и погребоша и на горе, еже ся ныне зоветь Угорьское, кде ныне Ольмин двор; на той могиле поставил Ольма церковь святого Николу; а Дирова могила за святою Ориною. И седе Олег княжа в Киеве, и рече Олег: «Се буди мати градом руським». И беша у него варязи ч словени и прочи прозвашася русью. Се же Олег нача города ставити, и устави дани словеном, кривичем и мери, и устави варягом дань даяти от Новгорода гривен 300 на лето, мира деля, еже до смерти Ярославле даяше варягом» [151, с. 20].

В цій розповіді знаходимо чимало легендарного; сама подія убивства Аскольда і Діра подається в типових формах народної поезії. Неправдоподібним є приїзд Олега, що видавав себе за купця, до Києва. Само собою зрозуміло, прибуття великого війська по Дніпру зверху (мимо Вишгорода, який був північним форпостом міста) не могло б лишитися непомітним для киян. Зовсім неясною виглядає метушня Олега під Києвом: прибувши зверху і заховавши більшу частину воїнів у човнах, він явився під місто, несучи Ігоря (для того, щоб пред'явити його

княням як князя?); але зразу ж після цього йде повідомлення про те, що він проплив мимо Києва і зупинився під Угорським. Там він знову заховав воїнів у човни і знову поніс Ігоря до міста, назустріч Аскольду і Діру. Ця двократність приготувань Олега (один раз недожджаючи Києва, другий — минувши його) сама по собі викликає настороженість: очевидно, літописець з'єднав різні варіанти переказів, хоч і не дуже вдало.

Так само неправдоподібною здається і поведінка Аскольда і Діра в цій ситуації. Вони були особами досить високими — володарями найбільшого центру Середньої Наддніпрянщини; звичайний купець, яким назвався Олег, навряд чи міг розраховувати на якусь особливу увагу з їхньої сторони. Тим менш імовірно, щоб вони спеціально вийшли з міста назустріч невідомому їм безрідному купцеві, та ще без охорони, без війська, як в цьому нас прагне переконати літописець. Якщо віднести до цієї розповіді серйозно, доведеться визнати Олега людиною дуже наївною, коли він міг сподіватися досягти своєї мети таким грубим способом, а поведінку Аскольда і Діра надто легковажною.

Тому літописна розповідь про захоплення Києва Олегом вимагає до себе дуже обережного ставлення. Зазначимо, що й інші деталі біографії Олега мають теж легендарний характер. Згадаємо епізоди про постановку кораблів на колеса під час походу на Візантію в 907 р.; про спробу греків отруїти руського князя, про смерть Олега від змії, що жила в черепі його улюбленого коня, і т. д. В літературі давно вже поширена думка про те, що постать Олега взагалі має епічний, а не історичний характер [214].

Однак при всьому тому вважаємо, що перекази про Олега мають в основі свій таке ж точно реальне історичне ядро, як і легенда про Кия, Щека, Хорива. Сам факт виникнення цих легенд був обумовлений реальною діяльністю Олега. І якщо зважити на те, чим саме Олег заслужив таку увагу в народній пам'яті, то крізь безумовні нашарування фольклорного характеру перед нами постане фігура князя — об'єднувача руських земель навколо Києва.

Захоплення Олегом Києва означало зміну династії на київському престолі, знищення династії Кия і утвердження династії Рюрика. Якщо взяти під сумнів цей факт, тоді літописна версія взагалі втратить всякий сенс, навіть сенс самого свого існування. Адже легенда про узурпацію влади Аскольдом і Діром, про хитрощі Олега під Києвом, пред'явлення Ігоря княням як законного руського князя і т. д. має на меті лише одне: виправдати захоплення Олегом влади в Києві і тим самим обґрунтувати права дому Рюриковичів на київський великокнязівський престол.

Крім того, знаходимо в літописах і деякі інші деталі, які становлять спеціальний інтерес. До них відноситься, наприклад, заява про будівництво городів і регламентацію данини; в цих заходах, безперечно, відбивається адміністративно-організаторська діяльність Олега, спрямована на посилення і забезпечення його влади після захоплення Києва. Але

Рис. 31. Похід на Царгород (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

найбільш важливими є дані щодо територіального поширення влади Олега.

Вирушаючи в похід 882 р., Олег мав під собою, крім варягів, два слов'янських «племені» — новгородських словен та кривичів і деякі не-слов'янські племена (чудь, меря і весь). Захоплення Києва дало йому владу над полянами; але інші «племена», які на той час визнавали зверхність Києва (не кажучи вже про тих, що платили данину хозарам), підкорилися його владі далеко не одразу. В усякому разі наступні літописні рядки рисують діяльність Олега, спрямовану на підкорення інших «племен».

Під 883 роком читаємо: «Поча Олег воевати деревляны и примучив а, имаше на них дань по черне куне.

В лето 6392 (884). Иде Олег на северяне, и победи северяны, и възложи на нь дань легьку, и не даст им козаром дани платити речь «Аз им противен, а вам не чему».

В лето 6393 (885). Посла к радимичам, рька: «Кому дань даете?» Они же реша: «Козаром». И рече им Олег: «Не дайте козаром, но мне дайте». И въздаша Ольгови по шьлягу яко же и козаром даяху. И бе обладая Олег поляны и древляны, и северяны, и радимичи, а с уличи и тиверцы имяше рать» [151, с. 20—21].

Таким чином, влада Олега була поширена ще на чотири великі «племені» — полян, древлян, сіверян і радимичів; поза його владою залишилися дреговичі і в'ятичі; так само, треба думати, безрезультатно закінчилася і спроба підкорити уличів і тиверців. Але під 907 р. в розповіді про збори Олега у похід на Візантію дізнаємося, що на той час йому

підкорялись словени, кривичі, поляни, древляни, радимичі, сіверяни, в'ятичі, хорвати, дуліби, тиверці, а також неслов'янська чудь [151, с. 23]. Коли всі ці «племена» були включені до складу Русі — не знаємо.

Централізаторська діяльність Олега натикалася на протидію з боку хозарів; однак достовірність і цієї заяви викликає певні сумніви. Б. О. Рибаків, наприклад, вважає, що повідомлення «Повісті временних літ» про звільнення деяких племен від хозарської данини Олегом належить до тих же епічних елементів, що й згадані вище перекази про цього князя, і мають на увазі ту ж саму мету возвеличення узурпатора влади в південній Русі: «Нестор, створюючи літературний образ Віщого Олега — об'єднувача Русі, мусив створити для нього і подвиги, достойні тієї ролі, яку вигадав для нього. Олег під пером Нестора не лише об'єднує північну і південну половини Русі, не лише воює з греками, але й визволяє слов'янські племена від хозарської залежності. Північний князь, що обманом захопив Київ і наклав данину на південноруські племена, тут постає в ролі визволителя цих племен від ще більш тяжкої хозарської данини» [166, с. 88].

Ця точка зору вимагає перевірки (зокрема, в хозарсько-єврейській переписці підтверджується факт сплати данини хозарам сіверянами і, можливо, в'ятичами). Але, як би не було вирішене питання про хозаро-слов'янські відносини в IX ст., перехід сіверян і радимичів під владу Олега, очевидно, був реальним фактом.

Нащадки Олега Так розпочався третій, останній етап в тривалому процесі об'єднання древньоруських земель навколо Києва, який зайняв ціле X століття. Хоча влада Олега і була поширена майже на всі древньоруські племена, об'єднання, створене ним, виявилось дуже нетривким.

Політичний устрій держави Олега був оснований на досить хиткому ґрунті. Підкорені ним «племена», які насправді являли собою міжплемінні політичні об'єднання типу князівств, зберігали свою автономію, свою внутрішню політичну владу в особі місцевих «племінних» князів типу древлянського Мала або в'ятицького Ходоти, відомих з писемних джерел. Їх відносини з Києвом обмежувалися визнанням верховної влади київського князя і виплатою йому певної данини.

Наслідки не забарилися виявитись. Олег помер в 912 р., його заступив Ігор. А вже від 913 р. читаємо: «Поча княжити Игорьь по Олзе... и древляне затворишася от Игоря по Олгове смерти» [151, с. 31]. Отже, досить було першому об'єднувачу померти, як справа його рук почала давати тріщини. Наступного року, правда, «иде Игорьь на древляны, и победив а, и возложи на ня дань болши Олговы» [151, с. 31]. Більше того, в наступні роки Ігор продовжував боротьбу за об'єднання руських земель навколо Києва; зокрема, великих зусиль забрало підкорення уличів — одного з небагатьох племен, яких не зміг подолати Олег.

Відомості про уличьку епопею знаходимо в I Новгородському літопису під 922 р.: «Игорь же сядяще в Киеве княжа, и воюя на Древяны и на Угличе. И бе у него воевода именовъ Свенделд; и примучи Угличе,

Рис. 32. Древлянське повстання 945 р. (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

взложи на ня дань, и вдасть Свенделду. И не вдадешется един град, именем Пересечен; и седе около его три лета, и едва взя. И беша седяще Углице по Днепру вьниз, и посем приидоша межи Бѣг и Днестр, и се-доша тамо. И дасть же дань деревьскую Свенделду, и имаша по черне куне от дыма» [с. 109].

Хронологія цієї статті явно не благополучна, бо описані в ній події охоплюють час від 912 до 945 р. Далі деякі події згадуються вдруге, але вже під іншим роком. Так, під 940 р. відзначено, що «в се лето яшася Уличи по дань Игорю, и Пересечен взят бысть. В се же лето дасть дань на них Свенделду» [с. 110]. Отже, підкорення уличів відбулося лише в 940 р.

Централізаторська діяльність київських князів і їх оточення стикалася з центробіжними силами, які корінілися серед правлячої верхівки підкорених племен. Політична ситуація, що створилася на Русі на середину X ст., знайшла своє відбиття в подіях 945 р. зв'язаних з древлянським повстанням — першим зафіксованим фактом класової боротьби в Київській Русі.

Древлянське повстання — дуже складний вузол протиріч, які роздирали молоду феодальну державу. Розпочалося воно внаслідок надмірних здирств з боку київського князя, який зробив спробу зібрати з древлянської волості данину вдруге (відбираючи уже, треба думати, не додатковий, а необхідний продукт). Повстання, безперечно, почалося знизу, але Ігор загинув від руки древлянського князя Мала. Очевидно, древлянська верхівка вирішила скористатися з вибуху народного гніву,

Рис. 33. Подвиг невідомого юнака: врятування Києва від печенігів (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

Рис. 34. Оборона Києва від печенігів (мініатюра з Кенігсберзького літопису).

щоб на хвилях класової боротьби звільнитися від зверхності Києва і позбутися влади великого князя. Ясно, що ту данину, яка йшла на користь київського князя чи його васалів типу Свенельда, вона з більшою охотою залишила б собі.

Вдова Ігоря Ольга жорстоко придушила повстання, але справу їй довелося мати саме з Малом і іншими представниками дружинної знаті, які довго ще чинили опір. «Что хотите доседети? — говорила Ольга обложеном в Іскоростені древлянським феодалам. — А вси гради ваши предашася мне, и ялися по дань, и делають нивы своя и земле своя; а вы хочете изъмерети гладом, не имучеся по дань» [151, с. 42]. Отже, опір Іскоростеня продовжувався, коли древлянська країна була вже підкорена і гради (тобто замки) тих, хто в Іскоростені ще плекав надію повернути собі колишню владу, визнали зверхність київської княгині і сплачували їй данину. Спроба опору київському пануванню і прагнення вийти з-під влади київського князя дорого обійшлися древлянам: Ольга «взложила на ня дань тяжку; 2 части дани идета Киеву, а третья Вышгороду» [151, с. 43] (Вишгород був тоді резиденцією Ольги). Весь цей тягар, зрозуміло, лягав на плечі народних мас.

Боротьба за об'єднання руських земель продовжувалася і при сині Ігоря — Святославі. При ньому до Києва було приєднано останнє «плем'я», яке ще залишалось поза кордонами Київської Русі, — в'ятичі. Під 964 р. «Повість временних літ» оповідає: «И иде (Святослав. — М. Б.) на Оку реку и на Волгу, и налезе вятичи, и рече вятичем: «Кому дань даете?» Они же реша: «Козаром по щяльгу от рала даем» [с. 46—47].

Отож, відомості про сплату в'ятичами данини хозарам ще раз підтверджуються літописом, і це повідомлення пояснити прагненням звеличити Олега вже не можна. Спроба приєднати в'ятичів до Київської Русі викликала тяжку війну з Хозарським каганатом, яка закінчилась остаточним знищенням останнього. «В лето 6473 (965). Иде Святослав на козары; слышавше же козари, изидоша противу с князем своим Каганом, и съступишася битися, и бывши брани, одоле Святослав козаром и град их и Белу Вежю взя» [151, с. 47]. Доводиться визнати, що визволення в'ятичів з хозарської залежності відбувалося проти їх волі і через подолання їх опору. «Вятичи победи Святослав, — пише «Повість временних літ», — и дань на них възложи» [с. 47].

Ця перемога обійшлася Святославу досить дорого: зруйнування Хозарського каганату відкрило на Русь вільну дорогу печенігам, і врешті сам князь загинув від їх руки на Дніпрових порогах. Зате вперше в історії всі східнослов'янські землі були об'єднані в одній державі, правда, ще досить строкатій і неміцній. Дальшим завданням була реорганізація цієї держави, зміцнення центральної влади і введення нової влади на місцях.

Реформи Володимира Ці перетворення були здійснені в часи князювання Володимира Святославича (980—1015 рр.), який являє собою постать дуже яскраву в історії Русі і справедливо вважається одним з найвидатніших її діячів. Його енергії Русь зобов'язана

цілим рядом акцій, спрямованих на зміцнення центральної влади великого князя і подолання тих децентралізаторських, центробіжних тенденцій, які діяли в надрах «племінних» княжінь.

Прихід Володимира до влади був ускладнений жорстокою міжусобною боротьбою за владу між трьома синами Святослава (Олегом, Ярополком і Володимиром), яка продовжувалася 8 років (972—980) і закінчилась перемогою Володимира. Перші роки його князювання були неспокійними: держава, знесилена нескінченними походами, знову почала давати тріщини. В 982 р. «затратишася вятичи, и иде на ня Володимир и победи я второе». В 983 р. «иде Володимир на Ятвягы и победи ятвягы, и взя землю их». В 984 г. «иде Володимер на радимичи. Бе у него воевода Волъчий Хвост, и посла и Володимер перед собою Волъчья Хвоста, сътрете радимичи на реце Пищане, и победи радимиче Волъчий Хвост. Тем и Русь корятся радимичем...» [151, с. 58—59]. Повторювалася стара історія: смерть київського князя і прихід до влади нового князя розглядалися як привід до антикиївських виступів на периферії.

Одночасно Володимир провадить активну зовнішню політику: повертає до складу Київської Русі Червенські міста (981 р.), здійснює похід проти волзьких болгар (985 р.) і т. д. Але чим далі, тим більш очевидною ставала необхідність певних змін у внутрішньому стані Руської держави, які б зробили надалі неможливою децентралізаторську діяльність «племінної» верхівки.

Одним з важливих заходів, здійснених Володимиром з метою посилення центральної влади київського князя, було запровадження християнства як державної релігії на Русі. Християнство поширювалось на Русі і раніше (зокрема, як відомо, бабка Володимира, Ольга, була християнкою), однак офіційальною релігією залишалася язичництво. Однією з характерних рис останнього була територіальна розчленованість: на Русі не існувало єдиного, спільного для всіх земель пантеону богів; кожна область поклонялась своїм, місцевим богам. У зв'язку з цим сепаратистські тенденції в окремих районах набирали часто-густо релігійного забарвлення, як боротьба за автономію культу своїх «племінних» богів. Релігійні реформи Володимира мали на меті вибити ідеологічну зброю з рук супротивників сильної влади київського князя.

Першою, невдалою, спробою в цьому напрямку було запровадження в Києві єдиного язичницького пантеону під зверхністю бога блискавки Перуна, який разом з тим був і дружинним богом. Цей пантеон повинен був об'єднати в собі всіх головних місцевих богів і забезпечити єдиний для всієї Русі культ [151, с. 56].

Спроба, однак, зазнала невдачі: язичництво, як релігія первіснообщинного ладу, вже пережило себе і аж ніяк не відповідало тим реальним історичним умовам, що склалися на Русі в X ст. Тому Володимир змушений був вдатися до запровадження однієї з монотеїстичних релігій, які були ідеологією класового суспільства і тим самим в більшій мірі відповідали умовам Русі ранньосередньовічної епохи. Такими релігіями тоді були: іслам, іудейство і християнство в двох його різновидностях

Рис. 35. Київський пантеон
(мініатюра з Кенігсберзького літопису).

(католицизм і православ'я). Після тривалого обмірковування Володимир обрав останнє. В 988 р. християнство було проголошено державною релігією Русі, що мало дуже велике значення для посилення реальної влади київського князя.

Але найбільш важливим заходом Володимира, спрямованим на зміцнення дренньоруської держави, була його адміністративна реформа, здійснена в тому ж 988 р. Суть її полягає в остаточній ліквідації «племінної» автономії. Досі Русь являла собою сукупність князівств, які визнавали зверхність київського князя і платили йому данину, але зберігали себе у складі Русі як майже самостійні політичні організми. Ясно, що ця система в значній мірі трималася на силі київського князя, і досить було хоч на хвилинку ослабити цю силу, щоб окремі «племена» знову і знову робили спробу відклатися від Києва.

Тепер замість «племінних» князівств були введені землі навколо великих міст, в які були посаджені сини або посадники Володимира: «и посади Вышеслава в Новгороде, а Изяслава Полотьске, а Святополка Турове, а Ярослава Ростове. Умершю же старейшему Вышеславу Новгороде, посадиша Ярослава Новгороде, а Бориса Ростове, а Глеба Муроме, Святослава Деревех, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани» [151, с. 83].

Таким чином, замість «племінних» князів вся влада на місцях перейшла до осіб, що безпосередньо залежали від київського князя і тому

Рис. 36. Будівництво в Києві на початку XI ст.
(мініатюра з Кенігсберзького літопису).

мушили виконувати його волю. Місцева автономія «племен» разом з притаманною їй тенденцією до відокремлення від Києва була підрізана в корені. Для забезпечення реальної влади нових правителів Володимир здійснював спеціальні заходи, створивши цілу низку замків (переважно в прикордонних районах), до яких садовив осіб, що мали походження з інших районів і, отже, не були зв'язані з місцевими політичними традиціями. «И рече Воломидер: «Се не добро, еже малъ город около Киева». И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне. И поча нарубати муже лучшиє от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь, и от сих насели грады; бе бо рать от печенег. И бе воюяся с ними и одолая им» [151, с. 83].

Адміністративною реформою Володимира був завершений тривалий процес об'єднання древньоруських земель навколо Києва, внаслідок чого він став уже не тільки номінальним, але й реальним політичним центром всієї Русі, яким він зберігся в пам'яті трьох братніх народів — російського, українського, білоруського на протязі багатьох століть, вже після того, як Київська Русь перестала існувати і сам Київ давно втратив те значення загальноруського центру, з яким він вийшов на арену світової історії.

* * *

Двадцять століть минуло з того часу, як виникли перші київські поселення, і понад десять — від того, як велике місто над Дніпром стало «матір'ю городам руським», столицею найбільшої і найсильнішої держави в середньовічній Європі, спільної коліски державності трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Багато пережив за цей час Київ; було в ньому чимало радісного і не менш — сумного; були славні перемоги, дні піднесення і розквіту, але були й поразки і руїни; чужоземце панування і гноблення з боку «своїх» поміщиків та капіталістів. Але наш народ ніколи не схилив голови перед гнобителями; боротьба за волю і правду, за соціальне і національне визволення червоною ниткою проходить через всю історію Києва.

Зараз Київ — столиця Української Радянської Соціалістичної Республіки — одне з найбільших міст Радянського Союзу, великий економічний, політичний, культурний центр, місто заводів, фабрик, вузів, передової соціалістичної культури, місто-герой, рідне серцю кожної радянської людини. Але не тільки цим дорогий для нас Київ — він дорогий для нас також своїм славним минулим, своїм героїчним шляхом, що розпочався 2000 років тому, на світанку історії нашого народу, і вписав немеркнучі сторінки у славу історію нашої Батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, т. I, М.—Л., 1949.
2. М. Абемян, История древнеармянской литературы, т. I, Ереван, 1948.
3. АЛЮР, т. III, К., 1901.
4. В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губ., М., 1895.
5. В. Б. Антонович, Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губ. в течение 1876 г., ЧОНЛ, кн. I, К., 1879.
6. В. Б. Антонович, О древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве, Тр. IV АС, т. I, Казань, 1884.
7. В. Б. Антонович, О пещерах каменного века на среднем течении Днепра, Тр. IV АС, т. I, Казань, 1884.
8. В. Б. Антонович, Описание киевского клада, содержавшего римские монеты III и IV ст., Древности, т. VII, М., 1877.
9. В. Б. Антонович, Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира, вып. I, К., 1896.
10. Антропологическая выставка, т. II, М., 1878.
11. П. Я. Армашевский и В. Б. Антонович, Публичные лекции по геологии и истории Киева, К., 1897.
12. Т. Арне, Die Warägerfrage und die sowjetische Forschung, Acta archaeologica, v. XXIII, Kobenhavn, 1952.
13. Т. Арне, La Suede et l'Orient, Upsala, 1914.
14. Baron de Baye, Sepulture du X siecle à Kiev, Extrait de memoires de la Société nationale des Antiquaires de France, t. LV, Paris, 1896.
15. Н. Ф. Беляшевский, Монетные клады Киевской губ., К., 1889.
16. Н. Ф. Беляшевский, Раскопки в Киеве, АЛЮР, т. I, К., 1899.
17. Н. Ф. Беляшевский, Следы пребывания первобытного человека на берегах Днепра вблизи Киева, Тр. VIII АС, т. III, М., 1897.
18. Д. Т. Березовець, Харківський скарб, Археологія, т. VI, К., 1952.
19. М. Берлинский, Краткое описание Киева, СПб., 1820.
20. В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р., Археологія, т. IX, К., 1950.
21. В. А. Богусевич, Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини, Археологія, т. V, К., 1951.
22. В. А. Богусевич, Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними, Археологія, т. VII, К., 1952.
23. В. А. Богусевич, Про феодальні двори Києва XI—XIII ст., Археологія, т. XI, К., 1957.
24. В. А. Богусевич, Розкопки на горі Киселівці, АП УРСР, т. III, К., 1952.
25. К. Болсуновский, Древние гирыки, найденные в Киеве и отношение их к различным весовым системам, К., 1898.
26. К. В. Болсуновский, Жертвенник Гермеса-Световида, К., 1909.
27. К. Болсуновский, Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI Археологического съезда, К., 1899.
28. П. И. Борисковский, Кирилловская палеолитическая стоянка, МИА СССР, № 2, М.—Л., 1940.

29. М. Ю. Брайчевський, Археологічна розвідка в Новоушицькому р-ні Хмельницької обл., АП УРСР, т. V, К., 1955.
30. М. Ю. Брайчевський, Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст. н. е., Археологія, т. VIII, К., 1953.
31. М. Ю. Брайчевський, К происхождению древнерусских городов, КС ИИМК, вып. XXI, М., 1951.
32. М. Ю. Брайчевский, О происхождении Оболонского клада, КС ИИМК, вып. 66, М., 1956.
33. М. Ю. Брайчевський, Пастирський скарб 1949 р., Археологія, т. VII, К., 1952.
34. М. Ю. Брайчевський, Римська монета на території України, К., 1959.
35. Ф. Браун, Разыскания в области готско-славянских отношений, СПб., 1899.
36. Ф. Брун, Черноморье, т. II, Одесса, 1880.
37. Н. И. Брунов, Беларуская архітэктурa XI—XII ст., Зборник артикулаў, Менск, 1928.
38. Н. И. Брунов, К вопросу об истоках русского зодчества, Вестник АН СССР, № 6, 1944.
39. С. П. Вельмин, Археологические изыскания Археологической комиссии в 1908—1909 гг. на территории древнего Киева, ВИВ, № 7—8, 1910.
40. G. Vernadsky, Kievian Russia, New Hawen, 1951.
41. G. Vernadsky, Feudalism in Russia, Speculum, v. XIV, № 3, 1939.
42. J. Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, Bd. I, München, 1952.
43. G. Vigfusson, Place of the Hamtheow-lay, Siegfried—Arminius and other papers. Grimm-Centenary, London, 1886.
44. Ф. Вовк, Искусство мадленской эпохи на Украине, АЛЮР, т. I, 1903.
45. Ф. Вовк, Магдаленське майстерство на Україні, ЗНТШ, т. XVI, Львів, 1902.
46. В. Т., О кладе куфических монет, найденном в Киеве в 1863 г., Древности, М., 1867 (май—июнь).
47. R. Heinzel, Ueber die Hervararsaga, Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-historische Classe, 114, Wien, 1887.
48. С. С. Гамченко, Розкопки 1926 р. в Києві, КЗ ВУАК за 1926 р., К., 1927.
49. А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870.
50. В. Гезе, Заметки о некоторых киевских древностях, ЗОРСА, т. VII, вып. 1, СПб., 1905.
51. Ф. Гиляров, Предания русской начальной летописи, М., 1878.
52. Л. А. Голубева, Киевский некрополь, МИА СССР, № 11, М.—Л., 1949.
53. В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві 1955 р., Археологія, т. X, К., 1957.
54. Ю. В. Готье, Железный век в Восточной Европе, М.—Л., 1930.
55. Б. Д. Греков, Генезис феодализма в России, в кн. «Киевская Русь», М., 1953.
56. Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1953.
57. М. С. Грушевский, Киевская Русь, т. I, СПб., 1911.
58. В. К. Гульдман, Памятники старины в Подолии, Каменец-Подольский, 1901.
59. В. Е. Данилевич, Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету университета св. Владимира, К., 1892.
60. В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., АП УРСР, т. VI, К., 1957.
61. В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобриського типів на Київщині в 1950 р., АП УРСР, т. VI, К., 1956.
62. В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР. Доклады VI конференции ИА АН УССР, К., 1953.
63. В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський тілопальний могильник мідного віку, АП УРСР, т. VI, К., 1956.

64. Н. П. Дашкевич, Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы, УИ, К., 1886.
65. Л. А. Динцес, Дохристианские храмы Руси в свете памятников народного искусства, СЭ, № 2, 1947.
66. Dlugosz, Historia polonica, Opera omnia, t. X, Cracoviae, MDCCCLXXII.
67. В. И. Довженок, Древнеславянские идолы из с. Иванковцы в Поднепровье, КС ИИМК, вып. XLVIII, М., 1952.
68. В. Й. Довженок, Феодалний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних, Археологія, т. VIII, К., 1953.
69. Древности Приднепровья, вып. V, К., 1902.
70. Древности Приднепровья, вып. VI, К., 1907.
71. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1955.
72. П. П. Ефименко, Первобытное общество, К., 1953.
73. Н. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868.
74. Ю. М. Захарук, Поселення софійського типу в околиці Києва, АП УРСР, т. VI, К., 1956.
75. Ю. М. Захарук, Софиевский могильник (автореферат диссертации), Львов, 1952.
76. Ю. М. Захарук, Софіївський тілопальний могильник коло с. Софіївки, АП УРСР, т. IV, К., 1952.
77. ИАК, прибавление к вып. 9, СПб.
78. ИАК, прибавление к вып. 27, СПб., 1908.
79. ИАК, прибавление к вып. 31, СПб., 1909.
80. ИАК, прибавление к вып. 32, СПб., 1909.
81. ИАК, прибавление к вып. 48, СПб., 1913.
82. ИАК, прибавление к вып. 52, СПб., 1914.
83. Известия ЦАО при КДА за 1885, К., 1885.
84. В. С. Иконников, Опыт русской историографии, т. II, К., 1908.
85. Д. Иловайский, Разыскания о начале Руси, М., 1876.
86. Г. Ильинский, Σαμβάτης Константина Багрянородного, Юв. збірник на пошану М. С. Грушевського, т. II, К., 1928.
87. Иордан, О происхождении и деянии готтов, М., 1960.
88. Історія Києва, т. I, К., 1959.
89. История русского искусства, т. I, М., 1953.
90. В. І. Канівець, Могильник епохи міді біля с. Чернин на Київщині, АП УРСР, т. VI, К., 1956.
91. М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950.
92. М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958.
93. М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, СА, т. X, М.—Л., 1948.
94. М. К. Каргер, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., КС ИИМК, вып. VI, М.—Л., 1940.
95. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве, К., 1899.
96. Б. В. Кене, Описание европейских монет X, XI и XII века, найденных в России, Зап РАО, т. IV, СПб., 1952.
97. Київ, провідник, К., 1930.
98. С. В. Киселев, Поселения, Труды секции теории и методологии Ин-та археологии и искусствознания РАНИОН, вып. II, М., 1928.
99. В. О. Ключевский, Курс русской истории, ч. I, Соч., т. I, М., 1956.
100. В. Козловська, Археологічні розкопки в 1930 р. у Києві на горі Дитинці, Хр. АМ, ч. 2, К., 1930.
101. Козьма Пражский, Чешская хроника, М., 1962.
102. Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Приднепровья в середине I тыс. н. е., СА, т. XXII, М., 1955.
103. К. Коршак, З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею у Києві, Хр. АМ, ч. 1, К., 1930.

104. Н. И. Криштафович, О геологическом возрасте палеолитических стоянок в Европейской России летом 1904 г., Древности, т. XX, в. 2, М., 1907.
105. В. В. Кропоткин, Клады римских монет в Восточной Европе, ВДИ, № 4, 1951.
106. Ю. Кулаковский, Карта Европейской Сарматии, К., 1899.
107. А. Куник, Русский источник о походе 1043 г., в кн.: Б. Дорн, Каспий, СПб., 1875.
108. Ю. В. Кухаренко, К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры, СА, № 1, 1960.
109. Н. Леопардов, Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках, серия 2, вып. 1, К., 1893.
110. Н. В. Линка, Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р., АП УРСР, т. III, К., 1952.
111. И. А. Линниченко и В. В. Хвойка, Находка орнаментированных костей мамонта, ЗООИД, т. XXIII, Одесса, 1901.
112. М. В. Ломоносов, Полн. собр. соч., т. 6, М.—Л., 1952.
113. В. Г. Ляскоронский, Киевский Вышгород в удельно-вещевое время, СПб., 1913.
114. В. Г. Ляскоронский, Римская монета в Южной Руси и сопредельных странах, Рукопись в КГУ.
115. В. Г. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено на території міста Києва, Український музей, т. I, К., 1927.
116. С. Магура, До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу, НЗ ІІМК, кн. 1, К., 1934.
117. С. Магура, Розкопки на горі Киселівці в Києві 1933 р., НЗ ІІМК, кн. 1, К., 1934.
118. А. Марков, Топография кладов восточных монет, СПб., 1910.
119. К. Маркс і Ф. Енгельс, Німецька ідеологія, Твори, т. 3.
120. Н. Я. Марр, Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси, Избр. работы, т. V, М.—Л., 1935.
121. Н. Я. Марр, К семантической палеонтологии в языках неафетических систем, Л., 1931.
122. Н. Я. Марр, Скифский язык, Избр. работы, т. V, М.—Л., 1935.
123. Н. Я. Марр, Яфетические зори на украинском хуторе, Избр. работы, т. V, М.—Л., 1935.
124. МИА СССР, № 82, М., 1960 (предисловие).
125. Е. В. Махно, Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Приднепровье, СА, т. XXIII, М., 1955.
126. Е. В. Махно, Раскопки зарубинецких поселений в киевском Приднепровье в 1950 г., МИА СССР, № 70, М.—Л., 1959.
127. Е. В. Махно, В. А. Мизин, Бериславське поселення та могильник перших століть н. е., АП УРСР, т. X, К., 1961.
128. Д. В. Милеев, Вновь открытая церковь XI ст. в Киеве и положение исследований в связи с новыми застройками города, Труды IV съезда русских зодчих, СПб., 1911.
129. А. Л. Монгайт, К вопросу о трех центрах древней Руси, КС ИИМК, вып. XVI, М.—Л., 1947.
130. К. Müllenhof, Deutsche Altertumskunde, Bd III, Berlin, 1892.
131. С. Müller, Cl. Ptolemaei Geographia, v. I, Paris, 1883.
132. Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957.
133. А. Н. Насонов, Русская земля и образование территории древнерусского государства, М., 1951.
134. L. Niederle, Rukověť slovanských starožitnosti, Praha, 1953.
135. Новгородская первая летопись, М.—Л., 1950.
136. ОАК за 1890 г., СПб., 1892.
137. ОАК за 1909—1910 гг., СПб., 1913.
138. ОАК за 1912 г., Петроград, 1916.

139. ОАК за 1913—1915 гг., Петроград, 1918.
140. О. Огоновський, Слово о полку Игореве. Поэтический памятник русской письменности XII ст., Львів, 1876.
141. Онежские былины, т. I—II, М., 1938—1949.
142. Очерки истории СССР, III—IX вв., М., 1958.
143. В. А. Пархоменко. Три центра древнейшей Руси, ИОРЯС, т. XVIII, кн. 2, 1913.
144. H. Paszkiewicz, The Origin of Russia, London, 1954.
145. Песни, собранные П. В. Киреевским, вып. 3, М., 1861.
146. В. П. Петров, Про першопчатки Києва, УІЖ, № 3, 1962.
147. Н. И. Петров, Коллекция древних предметов и монет, пожертвованных церковно-археологическому музею при КДА, К., 1895.
148. Н. И. Петров, Указатель церковно-археологического музея при КДА, К., 1897.
149. Н. В. Пигулевская, Сирийский источник VI в. о народах Кавказа, ВДИ, № 1, 1938.
150. А. Пискарев, Хронологическое обозрение пятидесяти подземных находок в России с 1820 по 1850 гг., ЗРАО, т. III, СПб., 1851.
151. Повесть временных лет, ч. I—II, М.—Л., 1950.
152. М. Погодин, Историческая система Ходаковского, Русский исторический сборник, т. I, кн. 3, М., 1837.
153. Є. Ф. Покровська, Хотівське городище, АП УРСР, т. VI, К., 1952.
154. П. Полевой, Очерки русской истории в памятниках быта, т. II, СПб., 1880.
155. А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I, М., 1959.
156. В. Я. Пропп, Русский героический эпос, Л., 1955.
157. ПСРЛ, т. IX (Никоновская летопись), СПб., 1862.
158. В. Раррарорт, Die Einfälle der Goten in das Römische Reich, Leipzig, 1899.
159. А. М. Ременников, Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в., М., 1954.
160. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р., Археологія, т. I, К., 1947.
161. Б. А. Рыбаков, Древние русы, СА, т. XVII, М., 1953.
162. Б. А. Рыбаков, Начало русского государства, Вестник МГУ, № 4—5, 1955.
163. Б. А. Рыбаков, Остромирова летопись, ВИ, № 10, 1956.
164. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948.
165. Б. А. Рыбаков, Русские земли на карте Идриси 1154, КС ИИМК, вып. XLVIII, М., 1952.
166. Б. А. Рыбаков, Русь и Хазария, Сб. «Акад. Б. Д. Грекову ко дню 70-летия», М., 1952.
167. Б. А. Рыбаков, Стольный Чернигов и удельный Вщиж, «По следам древних культур», Древняя Русь, 1953.
168. Б. А. Рыбаков, Уличи, КС ИИМК, вып. XXXV, М.—Л., 1950.
169. П. С. Савельев, О кладе с медными восточными монетами, найденном в 1845 г. близ Кирилловского монастыря в Киеве, Зап.РАО, т. III, СПб., 1851.
170. П. С. Савельев, Сообщение о трех примечательных находках восточных монет в Киеве, ЗРАО, т. V, СПб., 1853.
171. Saga о Волсунгах, Academia, 1934.
172. Д. Я. Самоквасов, Северянская земля и северяне по городищам и могилам, М., 1908.
173. І. М. Самойловський, Археологічні досліді на території Києва з 1917 по 1947 р. Рукопис в архіві ІА АН УРСР.
174. И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, МИА СССР, № 70, М.—Л., 1959.
175. І. М. Самойловський, Корчоватський могильник, Археологія, т. I, К., 1947.

176. І. М. Самойловський, Пам'ятки культури полів поховань у Києві, Археологія, т. VIII, К., 1952.
177. І. М. Самойловський, Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—48 рр., АП УРСР, т. III, К., 1952.
178. І. М. Самойловський, Сліди трипільської культури у Києві, Археологія, т. VI, К., 1952.
179. І. М. Самойловський, Слов'янський могильник в Києві над Дніпром, Археологія, т. III, К., 1950.
180. І. М. Самойловський, Слов'янський могильник на р. Пронівщині під Києвом, Археологія, т. IX, К., 1954.
181. І. М. Самойловський, Тілопальний могильник коло с. Софіївки, АП УРСР, т. IV, К., 1952.
182. І. М. Самойловський, Г. Г. Мезенцева, Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949—1951 рр., АП УРСР, т. V, К., 1955.
183. Синопис, СПб., 1798 (8-е изд.).
184. Е. Ч. Скржинская, О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне, ВВ, т. XII, М., 1957.
185. Слово о полку Игореве, М.—Л., 1950.
186. С. М. Соловьев, История России, т. I, М., 1959.
187. А. А. Спицын, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, ЖМНП, т. VIII.
188. А. А. Спицын, Русский палеолит, ЗОРСА, т. XI, СПб., 1915.
189. A. Stender-Petersen, Der älteste Russische Staat, Historische Zft. Bd. 191, H. 1, 1960.
190. A. Stender-Petersen, Die vier Etappen des russisch-warägischen Beziehungen, IGO, Bd. 2, H. 4, 1954.
191. К. Страшкевич, Клады, рассмотренные в мюнц-кабинете университета св. Владимира с 1838 по 1866 гг., К., 1866.
192. M. O. Strykowski, Kronika polska, litewska, zródzka i wszystkiej Rusi, t. I, Królewiec, MDLXXXII.
193. В. Р. Тарасенко, Раскопки на городище Барсучья горка, КС ИИМК, вып. XV, М.—Л., 1947.
194. М. Таубе, Rewue et la Russie avant l'invasion des Tatars, Paris, 1947.
195. Д. Я. Телегин, Мезолитические стоянки в окрестностях Киева, КС ИИМК, вып. 65, М., 1956.
196. Д. Я. Телегин, Неолітичні пам'ятки Києва та його околиць, ВАН УРСР, № 3, 1956.
197. Д. Я. Телегин, Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України, Археологія, т. XI, К., 1957.
198. Д. Я. Телегин, Отпечатки зерен ячменя на неолитических сосудах, «Природа», № 5, 1956.
199. А. И. Тереножкин, К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, т. XXIV, М., 1955.
200. А. И. Тереножкин, Некоторые актуальные вопросы скифоведения, Доклады VI конференции ИА АН УССР, К., 1953.
201. М. Тершаковець, Переказ про Кия, Шека і Хорива та їх сестру Либедь, Юв. збірник на пошану М. С. Грушевського, т. II, К., 1928.
202. М. Н. Гихомиров, Древнерусские города, М., 1956.
203. М. Ткаченко, Минуте Києва, «Київ (статті-довідки)», К., 1948.
204. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1953.
205. П. Н. Третьяков, Городища-святилища левобережной Смоленщины, СА, № 4, 1958.
206. П. Н. Третьяков, Древлянские грады, Сб. «Акад. Б. Д. Грекову ко дню 70-летия», М., 1952.
207. А. Д. Удадьцов, Племена Европейской Сарматии II в. н. э., СЭ, № 2, 1946.
208. Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств 1897 г., К., 1897.

209. Ф. И. Успенский, Вопрос о готах, Тр. IX АС, т. II, М., 1897.
210. Устюжский летописный свод, М.—Л., 1950.
211. Р. Фасмер, Список монетных находок, II, СГАИМК, т. II, Л., 1928.
212. А. Федотов, О значении слова «Русь» в наших летописях, Русский исторический сборник, т. I, кн. 2, М., 1937.
213. И. Фундуклей, Обзорение Киева в отношении к древностям, К., 1847.
214. М. Халанский, К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем, ЖМНП, июль, 1902; октябрь, 1903.
215. В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.
216. В. В. Хвойка, Каменный век Среднего Приднепровья, Тр. XI АС, т. I, М., 1901.
217. Д. А. Хвольсон, Известия о хозарах, буртасах, мадьярах, славянах и руссах Ибн-Даста, СПб., 1869.
218. И. Хойновский, Археологические сведения о предках славян и Руси, К., 1896.
219. И. А. Хойновский, Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г., К., 1893.
220. О. Г. Шапошникова, Памятки неолиту та трипільської культури в районі Києва, Археологія, т. VIII, К., 1953.
221. Шаровольский, Сказание о мече Тирфинте, УИ, т. X, VII, № 9, К., 1907.
222. А. А. Шахматов, Повесть временных лет, Петроград, 1916.
223. А. А. Шахматов, Разыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб., 1908.
224. А. Шлецер, Нестор (перевод Языкова), т. I, СПб., 1809.
225. Г. М. Шовкопляс, Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві, Праці Київського істор. музею, вип. 3, К., 1958.
226. А. М. Шовкопляс, Керамический комплекс горы Киселевки в Киеве, КС ИА АН УССР, вып. 7, К., 1957.
227. А. М. Шовкопляс, Славянская керамика VII—IX вв. из Киева, КС ИА АН УССР, вып. 8, К., 1959.
228. И. Г. Шовкопляс, Добраничевская палеолитическая стоянка, КС ИИМК, вып. 59, М., 1955.
229. И. Г. Шовкопляс, Жилища мезинской стоянки, КС ИА АН УССР, вып. 6, К., 1956.
230. И. Г. Шовкопляс, Фастовская палеолитическая стоянка, КС ИИМК, вып. 65, М., 1956.
231. G. Stöckl, Russische Geschichte von der Entstehung des Kiewer Reiches bis zum Ende der Wirren, IGO, B. 6, H. 2, München, 1958.
232. С. В. Юшков, Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М.—Л., 1939.
233. H. Jablonowski, Das Problem bäuerlichen Abhängigkeit in Kiewer Reich, Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen des Osteuropa-Instituts, B. 9, Berlin, 1956.
234. В. Л. Янин, Великий Новгород, «По следам древних культур», Древняя Русь, 1953.
235. М. Ячменьов, Ф. Мовчанівський, Нові археологічні розкопки у Києві, Соціалістичний Київ, К., 1936.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
ВАН УРСР	— Вісник Академії наук УРСР
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ВИВ	— Военно-исторический вестник
ГАИМК	— Государственная Академия истории материальной культуры
ЖМНП	— Журнал министерства народного просвещения
Зап. РАО	— Записки Русского археологического общества (старая серия)
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства ім. Шевченка
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОРСА	— Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
ЗРАО	— Записки Русского археологического общества (новая серия)
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия ГАИМК
ІА (ІА)	— Інститут археології Академії наук УРСР
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури Академії наук УРСР
ІОРЯС	— Известия отделения русского языка и словесности Российской академии наук
КДА	— Київська духовна академія
КДУ	— Київський державний університет
КЗ ВУАК	— Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету
КС ІА	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КС ИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК	— Отчет археологической комиссии
ПИДО	— Проблемы истории докапиталистических обществ
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РАНИОН	— Российская ассоциация научных институтов общественных наук
СА	— Советская археология
СГАИМК	— Сообщения ГАИМК
СЭ	— Советская этнография
Тр. АС	— Труды Археологического съезда
УИ	— Университетские известия университета св. Владимира
УІЖ	— Український історичний журнал
Хр. АМ	— Хроніка археології та мистецтва
ЦАО	— Церковно-археологическое общество
ЧОНЛ	— Чтения в Обществе Нестора-Летописца
Const. AI	— Constantini Porphyrogeneti De administrando imperio (Рос. переклад: ИГАИМК, вып. 91, М.—Л., 1934)
Herod.	— Herodotus Historia (Рос. переклад: ВДИ, № 2, 1947)

- Jord. — *Jordanis Getica* (Рос. переклад: Иордан, О происхождении и деяниях готв, М., 1960).
- Men. — *Menandris Protectoris Fragmentae* (Рос. переклад: ВДИ, № 1, 1941)
- Nic. OH — *Nicephoris Opuscula historia* (Рос. переклад: ВВ, т. III, 1950).
- Plin. NH — *Plinii Naturalis historia* (Рос. переклад: ВДИ, № 2, 1949).
- Ptol. — *Ptolemaei Geographia* (Рос. переклад: ВДИ, № 2, 1948).
- Proc. BG — *Procopii De bello gothico* (Рос. переклад: Прокопий из Кесарии, Война с готами, 1950).
- Sax. Gram. — *Saxoni Grammatici Gesta Danorum* (Strassburg, 1886).
- SHA — *Scriptores historiae Augusti* (Рос. переклад: ВДИ, № 1—4, 1957; № 1—4, 1958; № 1—4, 1959; № 1, 1960).
- Sync. — *Georgii Syncelli Chronologia* (Bonnae, 1929).
- Theoph Sim. — *Theophylacti Simocattae Historiae* (Рос. переклад: Теофилакт Симокатта, История, М., 1957)
- Theoph. — *Theophanis Chronographia* (Рос. переклад: ВДИ, № 1, 1941)

КОГДА И КАК ВОЗНИК КИЕВ

(Резюме)

Дважды орденоносная столица Советской Украины город-герой Киев является одним из старейших городов нашей Родины. Первые следы человека в Киеве относятся к эпохе верхнего палеолита (Кирилловская стоянка). С этого же периода все эпохи, пережитые человеком в Среднем Поднепровье, так или иначе оставили свои следы на территории города. Однако поселения эпохи каменного века, эпохи бронзы и раннего железа не имеют к Киеву иного отношения, кроме того, что существовали на его площади. На определенном этапе своего развития они прекратили существование, и потому история их еще не может считаться непосредственной частью истории Киева. Это — докиевские поселения.

Около рубежа новой эры, две тысячи лет тому назад на территории Киева возникла группа раннеславянских поселений, которые могут считаться ядром будущего города. Топография этих поселений довольно точно соответствует топографии древнего Киева (Старокиевская гора, Замковая гора, Подол, Сенная площадь). Эта группа поселений составляла одно гнездо, которое можно считать протокиевским гнездом поселений. Многочисленные находки римских монет и вещей римского производства свидетельствуют, что уже в первые века новой эры жители этих поселений поддерживали оживленные торговые связи с отдаленными странами. Возможно, что протокиевское гнездо поселений во II в. н. э. отмечено Птолемеем в числе «городов» по Днепру.

Древнерусская летопись связывает начало истории Киева с деятельностью легендарных братьев — Кия, Щека и Хорива и их сестры Лыбеди, которые, согласно преданию, построили на Старокиевской горе «городок» во имя старшего брата — «Киев град». Археологические раскопки на Старокиевской горе показали, что в этой легенде имеется реальное историческое ядро: «городок» Кия действительно существовал и был построен задолго до того, когда появились первые достоверные сведения письменных источников о Киеве. В настоящее время советская наука склонна считать Кия историческим лицом — полянским князем, жившим в конце VI — начале VII в. н. э. Очевидно, тогда же было построено и

укрепление на Старокиевской горе, получившее название Киева. Изучение фольклорных материалов показывает, что киевская легенда получила широкое распространение еще в древности, причем не только у славянских, но и у других народов (у армян, готов, скандинавов и т. д.).

Превращение протокиевского гнезда поселений в город происходило на протяжении I тысячелетия н. э. и завершилось к IX—X в. Этот процесс представлял собою часть общего процесса происхождения древнерусских городов и имел в основе своей социально-экономические причины. Город, т. е. крупный ремесленно-торговый и административный центр, возникает как результат общественного разделения труда и разложения первобытнообщинного строя. Главная предпосылка его возникновения — отделение ремесла и торговли от сельского хозяйства и концентрация их в определенных населенных пунктах — начала складываться у восточных славян в начале новой эры, т. е. как раз около того времени, когда возникли первые протокиевские поселения. Построение древнейшего Киевского городища в конце VI — начале VII вв. («городка» Кия) имело большое значение для развития ремесленной и торговой деятельности жителей данных поселений, чему немало способствовало и чрезвычайно выгодное географическое положение. В IX—X в. Киев был наиболее значительным городским центром Восточной Европы.

Параллельно росту Киева как ремесленно-торгового центра происходит и выдвижение его в качестве важнейшего политического центра, вокруг которого постепенно объединяются все древнерусские земли. Завершением этого процесса было превращение Киева в столицу первого мощного государства восточных славян — Киевской Руси.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Найдавніші поселення	8
Розділ II. Початок історії Києва	26
Розділ III. Літописна легенда про заснування Києва	59
Розділ IV. Перетворення Києва у міський центр	96
Розділ V. Об'єднання древньоруських земель навколо Києва	130
Література	152
Список скорочень	159
Резюме російською мовою	161

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
Глава I. Древнейшие поселения	8
Глава II. Начало истории Киева	26
Глава III. летописная легенда об основании Киева	59
Глава IV. Превращение Киева в городской центр	96
Глава V. Объединение древнерусских земель вокруг Киева	130
Литература	152
Список сокращений	159
Резюме на русском языке	161

Михаил Юлианович Брайчевский

Когда и как возник Киев

(На украинском языке)

Редактор *И. М. Шекера*

Художній редактор *В. П. Кузь*

Оформлення художника *В. І. Юрчишина*

Технічний редактор *О. О. Кадашевич*

Коректор *М. А. Кривицька*

*

БФ 05016. Зам. № 236. Вид. № 44. Тираж 25000 (1—13000).
Формат паперу 70×92¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,25. Умовн.
друк. аркушів 12. Обліково-видавн. аркушів 11,17.
Підписано до друку 15.IV 1963. Ціна 45 коп.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіна, 4.